

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

VILÁG TÖRTÉNET

20

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖL
TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja
a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Felelős szerkesztő: Makkai László
Szerkesztő: Mayer Mária

1970.

20. szám

TARTALOM

A MOSZKVAI ÉS LENINGRÁDI TÖRTÉNÉSZ-KONGRESSZUSOK REFERÁTUMAIBÓL

A XVII. sz. gazdasági és társadalmi válsága. (N. Steensgard)	5
Franciaország és a XVII. századi angol alkotmányjogi konfliktus. (S. Skalweit)	16
A nagybirtokok gazdaságának refeudalizálódása Közép-, és Kelet-Európában. (XVI-XVIII. sz.) (J. Topolski).	32
Közép-Európa és fő politikai tendenciái a XVII. században. (J.A. Gierowski)	46

A POZNANI LENGYEL-MAGYAR TÖRTÉNÉSZ-KONFERENCIA LENGYEL ELŐADÁSAI

A kereskedelem, mint a gazdasági egyenlőtlenség tényezője. A lengyel területek a XVI-XVII. században. (A. Maczak)	59
Krakko szerepe Közép-Európa kereskedelmében a XVI-XVII. században. (J. Maleczki)	73

A FASIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ

A nemzetiszocializmus társadalmi motivációja és Hitler kötődöttsége. (M. Broszat)	83
A fasizmus felemelkedése Európában. Carsten L.F. könyvéről. (Fejes J.)	102

AZ UJABB TÖRTÉNELEM - ELMÉLETI IRODALOMBÓL

Dray, W., Törvények és értelmezés a történelemben. (Hatos G.)	109
Erikson, E.H., A gyermekkor és a társadalom.	
Erikson, E.H., Az ifjú Luther Márton.	
Brown, N.O., A jövő - Erősz jegyében. (Szász Z.)	112

KELET-EURÓPA

A csehszlovák balkanisztika bibliográfiája 1966-1968. (Niederhauser E.)	114
Angelov, D., A bolgár nép kialakulásának kérdései. (Niederhauser E.)	115
Tretyakov, P.N., Az orosz nép forrásainál. (Mayer M.)	117
A poznańi egyetem 1919-1969. (Niederhauser E.)	118
A poznańi egyetem létrejötte 1918-1919. (Niederhauser E.)	118
Kostić, M., A szerbek kizárólagos joga az 1690-es évekbeli Lipót-féle kiváltságokra. (Tárkányi Gy.)	121
Adalékok a XVIII. századi parasztmozgalmak történetéhez. (Niederhauser E.)	121
Cserepnynin, L.V., Az orosz irodalom klasszikusainak történeti nézetei. (Niederhauser E.)	123
Az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés. Előtörténete és hatása. (Somogyi E.)	125
Zsogov, P.V., Németország és Ausztria-Magyarország diplomáciája és az 1912-1913. évi első Balkán-háború. (Mucsi F.)	127
Szovjet-német viszony, 1917-1918. (Mayer M.)	129
Szonkin, M., A páncéltermek kulcsai. (Dolmányos L.)	130
Diplomáciai futárok. Karcolatok az első szovjet diplomáciai futárokról. (Dolmányos L.)	130

MUNKÁSMOZGALOM

Haupt, G. - Marie, J.J., A bolsevikok önéletrajzi írásai. (Jemnitz J.)	132
Dalin, V.M., Emberek és eszmék. A franciaországi forradalmi és szocialista mozgalom történetéből. (Jemnitz J.)	133
Bernstein, S., Auguste Blanqui. (Jemnitz J.)	134

II. VILÁGHÁBORÚ

Harc Berlinért 1945-ben a szemtanúk tudósításában. (Borus J.)	135
Werth, A., De Gaulle politikai életrajza. (Ormos M.)	137
Schreiber, F., Harc az északi fény alatt. (Borus J.)	139
Gripenberg, G.A., Finnország és a nagyhatalmak. Egy diplomata emlékiratai. (Jeszenszky G.) . . .	140
Kennan, G.F., Diplomáciai Iratok a München utáni Prágából, 1938-1940. (Jeszenszky G.)	141

SAJTÓTÖRTÉNET

Blühm, E. - Engelsing, R., Az ujság. (Márkus L.) .	143
Stieler, K., Az ujság élvezete és hasznossága. (Márkus L.)	145

BEVÁNDORLÁS

Jones, K. - Smith, A.D., A birodalom területéről Nagybritanniába való bevándorlás gazdasági következményei. A bevándorlás gazdasági kérdései. (H. Haraszti E.)	147
A bevándorlók befolyása Wilsonnak a békével kapcsolatos politikájára. (Jeszenszky G.)	148

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 1969/III. 151

Történetpszemlélet	152
Marx, Engels, Lenin	156
Történetírás - történetírók	159
Nemzetközi tanácskozások	161
Őskor, ókor	163
Középkor	164
Újkor	166
Legújabb kor	167
Anglia	170
Ausztria (Osztrák-Magyar Monarchia)	171
Bulgária	172
Csehszlovákia	174
Franciaország	176

Görögország	177
Jugoszlávia	177
Lengyelország	179
Magyarország	183
Németország	190
Olaszország	196
Portugália	197
Románia	197
Spanyolország	202
Szovjetunió (Oroszország)	202
Törökország	218
USA	219
Afrika, Ázsia, Latin-Amerika	220

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
 A folyóirat egyedárusítója: Akadémiai Könyvesbolt,
 Budapest, V., Váci utca 22.
 a Magyar Történelmi Társulat (Budapest, I., Uri utca 51/53)
 tagjai illetményként kapják a folyóiratot
 A borítólapot tervezte: Bozóky Mária
 714711 MTA KESZ Sokszorosító. F. v.: Szabó Gyula

A MOSZKVAI ÉS LENINGRÁDI TÖRTÉNESESKONGRESSZ- SZUSOK REFERÁTUMAIBÓL

Előző számunkban kezdtük el közölni az 1970. évi két történész-kongresszus azon referátumainak magyar fordításait, amelyekhez a magyar résztvevők leginkább hozzászóltak. A hozzászólásokat a Századok közölte. Ezuttal a XVII. század problémáiról szóló, leginkább vitatott referátumokat tesszük hozzáférhetővé a magyar olvasók számára.

A XVII. sz. gazdasági és társadalmi válsága.*

Christopher Hill "Crisis in Europe, 1560-1660" c. 1965-ben megjelent munkájának a bevezetésében azt állította: általánosan megegyeznek a vélemények a tekintetben, hogy a XVII. században egész Nyugat- és Közép-Európában gazdasági és politikai válság volt.^{1/} Ez a megállapítás csak akkor helyes, ha megállapodunk abban, hogy nem definiáljuk, mit értünk krízis alatt. "A XVII. század krízise" fogalomhoz ugyanis legalábbis négy jelentés tapad:

I. Általános gazdasági regresszió, vagy az európai gazdasági növekedési ráta csökkenése. Ezt az aspektust különösen az Annales iskola francia történészei kutatták ki,^{2/} de az általános gazdasági regresszió eszméje a krízis-teória minden változatába behatol.

II. A kapitalizmus fejlődésének a krízise. Ezt az elméletet a marxizmus elméleti keretein belül dolgozták ki,

* E tanulmány részletesebb verzióját lásd a szerzőtől "Des syllende arhundredés krise". - Historisk Tidsskrift, 12. Rk. IV, 1970.

noha nem tekinthető a XVII. század krízise marxista teóriájának. E.Hobsbawm számára a krízis a végső küzdelmet jelenti a társadalom feudális strukturája és a kapitalista termelés között.^{3/}

III. Az állam és a társadalom közötti kapcsolatok krízise. Ez az elmélet, amint azt H.Trevor-Roper megfogalmazta, a XVII. század közepének egyidejű forradalmait veszi kiindulópontjának. Ez azt jelenti, hogy Trevor-Roper számára a probléma nem a gazdasági regresszió, amelyet magától értetődőnek vesz, hanem az egyidejű felkelésé, Angliában, Katalóniában, Portugáliában, Nápolyban, Franciaországban és Németalföldön 1640 és 1650 között. A széleskörű felkelések közötti közös vonást Trevor-Roper a "vidék"-nek a parazita bürokrácia elleni tiltakozásában találta meg, melyet ő "az udvar"-nak nevezett.^{4/}

IV. Minden emberi vonatkozást felölelő krízis. Mousnier számára^{5/} a krízis nem annyira egy megmagyarázandó jelenség, mint inkább hasznos koncepció egy zavaros korszak leírásához.

Ötödik csoportként felsorolhatjuk azokat a történeteket, akik kérdésesnek tekintik, vajjon egyáltalán jogosan beszélhetünk-e a XVII. század kríziséről, vagy nem. A krízis-elmélet különböző verzióit a legrészletesebben és legerélyesebben A.D.Lublinkaja^{6/} utasította vissza, de Ivo Schoffer is kétségeit fejezte ki e terminus elfogadhatóságával szemben, amely Hollandia "arany évszázadának" ("goudene eeuw") az általános jellemzésére szolgálna.^{7/}

Megállapíthatjuk, hogy csak annak a ténynek a tekintetében történt megegyezés, hogy valami történt a XVII. században. Definíció nélkül a krízis csupán más kifejezés a történelem helyett. Vajjon megmenthető-e valami egy vitároncsából és megmenthető-e egy fogalom, amely néhány évvel ezelőtt olyan sokatígérőnek tűnt számunkra az európai XVII. század jobb megértése szempontjából?

II.

Az alapvető eredmény az általános gazdasági krízis megjelölés. De mi is egy általános gazdasági krízis a pre-indusztriális és prestatistikai társadalomban? Azok a történészek, akik e problémákkal foglalkoztak, definícióikat impliciten a statisztikai korszakból vették: a krízis korszaka olyan korszak, amelyben a termelés, a beruházás, a kereskedelem, az árak, stb. mutatói stagnálást, regressziót, vagy csökkenő növekedést mutatnak. Korunkban a közgazdász analíziséhez aszerint választhatja meg statisztikai anyagát, hogy mit tekint jellemzőnek, meghatározónak és mit nem, de a XVII. századdal foglalkozó történész számára nem lehetséges ilyen választás. A gazdaságtörténészek által nagy munkával kidolgo-

zott statisztikai sorozatok területileg korlátozottak, létezésüket nem a kutató választásának, hanem történelmi esetlenségeknek köszönhetik. Hogyan vonhatunk le bármi általános következtetést ilyen rendszertelen anyag alapján?

Alapvető metodikai követelmény, hogy a sorozatok vagy legyenek átfogóak, vagy pedig legalább fogalmunk legyen a hiányosságok nagyságáról. Izolált sorozatokból levont következtetések megengedhetetlenek. Az utolsó néhány év alatt könnyebbé vált a követelményeknek eleget tenni. A fontos szektorok terén folyó legújabb kutatások áttekintése az általános gazdasági regresszióról alkotott kép újraértékelése felé mutat.

Az utolsó évtizedekben különböző tanulmányok szélesítették ismereteinket a korai modern Európa népességtörténetére vonatkozólag. Az exakt számok természetesen ismeretlenek fognak maradni, de lassan mégis kezd kibontakozni egy általános kép. Megalapozottnak tekinthető, hogy a XVI. században Európa nagy részén lejátszódott népességnövekedést a XVII. században stagnálás, vagy hanyatlás követte. A kulmináció Dél-Európában korábban következett be, mint északon, Németországot különösen erősen érintette a hanyatlás, de úgy tűnik, hogy egyetlen nagyobb terület sem mentesült az általános trend alól. Bár Angliában és Németalföldön a század egészében növekedett a népesség, a növekedést nagyrészt a század első felében érték el.^{8/}

Az általános demográfiai krízisről alkotott benyomásunkat kiegészítik és alátámasztják az agrárviszonyokról szerzett ismereteink. A gabonaárak már a XVII. század első évtizedeiben visszaestek. A 30 éves háború kitörése után ismét emelkedtek, de az 1630-as és 40-es években kétségtelenül mindenütt visszaestek vagy stagnáltak Európában, és a következő száz év alatt aránylag alacsonyak maradtak.^{9/} Valószínű, hogy az agrárkrízist kapcsolatba kell hozni a demográfiai krízissel. A terméshányadok (yeld-ratio) egykori hanyatlása azt mutatja, hogy az áresés okai a kereslet oldalán találhatók.^{10/}

A demográfiai és az agrárkrízis valóságos volt és fontos, de vajjon más szektorokat is sújtott-e ez a regresszió?

Az egyetlen olyan iparág, amely európai szélességben közelíthető meg, a gyapjuipar. A textilipari központokban Európa-szerte mutatózó nehézségekre gyakran úgy hivatkoznak, mint a XVII. századi krízis bizonyítékára, és kétségtelen, hogy majdnem az összes rendelkezésünkre álló termelési görbe a XVII. század során egyik vagy másik időpontban hanyatlást mutat.^{11/} A hangsúlyt mégis az "egyik, vagy másik időpont"-ra kell tenni, mivel a különböző görbéken a mozgások inkább kiegészítő módon jelennek meg, mint egy általános európai trend

részeiként. Mi olyan meghatározott időszakot keresünk, amelyben az egész európai termelés hanyatlása, stagnálása vagy csökkent ütemű növekedése bebizonyítható, azonban ilyen periódust nem találunk. A különböző vidékeken és az ipari termelés különböző ágazataiban megmutatkozó krízisek valószínűleg azok voltak, aminek már a kortársak is vélték őket: különböző termelővidékek közötti heves versengések egy olyan korszakban, mikor a kereslet korlátozott és merev volt. Bacon mondását "bárhol nyerne valamit, ugyanazt elvesztik máshol", ugyaszólván minden gazdasági író visszahangozza a XVII. században. A görbéken azonban semmi bizonyíték nincs arra vonatkozólag, hogy Európa egésze bármekkora időtávon belül is a termelés csökkentését tapasztalta volna. Éppen ellenkezőleg, tudjuk, hogy a fogyasztás tekintetében a gyapjuipar adatai egyre kevésbé reprezentatívvá válnak a XVII. század előrehaladtával. A divat a könnyebb textiliák, az új posztók, a szövet, és a század második felében, a keletindiai gyapot irányába haladt, mialatt a durvább posztófajtákat egyre nagyobb mértékben vidéken, vagy új központokban állították elő, s ezek kivülestek azon intézmények hatáskörén, melyeknek statisztikai adatainkat köszönhetjük.

A nemzetközi kereskedelemre vonatkozó adatok hasonlóan zavarosak. Bár minden görbe hanyatlást mutat egyik, vagy másik időpontban, lehetetlen olyan korszakot kimutatni, amelyben minden mutató az összeurópai növekedés hanyatlására, stagnálására vagy csökkenő növekedésére utalna. A Sevilleből Spanyol Amerikába irányuló kereskedelem kétségtelenül hanyatlott a század első évtizedeiben,^{12/} de ezzel egyidejűleg folyt a keletindiai kereskedelem expanziója kb. 1620-ig,^{13/} és az angolok, hollandok és portugálok tevékenységének növekedése Amerikában. E tevékenységek a század közepe után sokkal fontosabbakká váltak, ugyanakkor a spanyol-amerikai kereskedelem felélénkülése is teljesebb volt, mint Hamilton és Chaunu gondolták.^{14/} Az európai kereskedelem másik nagy barométerének, a Sund regisztereknek a számadatait nehéz interpretálni, de meggyőzően bebizonyították, hogy csak kb. az 1650-1670-es évek mutatják depresszió jeleit és akkor is csak a gabona vonatkozásában komolyan - itt a demográfiai és agrárkrízissel való kapcsolat valószínű.^{15/} De a regresszió a gabonán kívül más áru fajták vonatkozásában nem volt nagyon markáns, és ismét ugyancsak nem lehet azzal érvelni, hogy a balti kereskedelem hanyatlása általános európai krízis jele, mivel ugyanezek az évek számottevő expanzió tanúi voltak más irányban, pl. a holland és az angol gyarmati kereskedelem terén. És végül, ha a hajózás szempontjából tekintjük a nemzetközi kereskedelmet, nincs rá bizonyíték, hogy az európai tonnatartalom a XVII. század bármely hosszabb korszakában hanyatlott, vagy stagnált volna. Amidőn a század utolsó évtizedeiben a hollandoknak nehézségeik voltak, az angol, francia és skandináv hajózás teljes expanzióban volt.^{16/} A posztóipar esete megismétlődött, a legáltalánosabb hasonlat a billegés és nem az ingalengés.

Egy szektort, t.i. a közéleti szektort szerencsétlenül figyelmen kívül hagyták mind Hobsbawm, mind pedig a francia gazdaságtörténészek. E mulasztást nem látom igazolva. Egy modern trend-analízis természetesen magában foglalja az állami fogyasztást, beruházást és egyéb kiadást, és az e faktorok mellőzése folytán keletkező torzítás sokkal súlyosabb egy önellátás felé orientálódó gazdaságban, mint a modern piaczgazdaságban. A XVII. században a kormányok nemcsak minden bizonyítással a legnagyobb vásárlók voltak a piacon, hanem azt is feltehetjük, hogy a piaci ügyletek terén sokkal nagyobb részarányuk volt, mint egy ipari gazdaságban.

Jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk meghatározni az állami kiadások pontos nagyságát és azok növekedési ütemét, a különböző állami költségvetések számadatai notóriusan megbízhatatlanok. De minden azt mutatja, hogy a közkiadások emelkedése számottevő volt, és sokkal gyorsabb, mint az öszttermelés növekedése. Ha a nagyobb hadseregeket, az állandó hadseregeket, hajóhadakat, az erősítéseket, a palotákat és a hivatalnokok és a nyugdíjasok seregeit korábban nem alkalmazott bevételi források segítségével fizették, ezeknek a mobilizálása az évszázad nagy gazdasági ténye. Ha másrészt ezeket olyan forrásokra alapozták, amelyeket más szektorokból kellett elvonni, nem meglepő, hogy ezek a más szektorok a krízis jeleit mutatják.

Összefoglalva, a fontosabb gazdasági mutatók újabb felülvizsgálása során kialakuló kép nem mutat olyan általános krízisre, amely minden szektort egyformán súlyosan és egyidejűleg sújt. A népelesszámok, valamint a mezőgazdasági árak és a termelés azt mutatják, hogy a XVII. századi Európában súlyosan kedvezőtlenül alakult az emberek száma és az ellátásukra szolgáló javak közti arány. A kereskedelem és az ipar trendje már nem ilyen egyértelmű. Egyik vagy másik időpontban gyakorlatilag minden fő termelési központban és a nemzetközi kereskedelem minden fő csatornáján krízisek voltak, de lehetetlen kimutatni olyan korszakot, amelyben az európai kereskedelmet és ipart mint egészet, depresszió sújtaná. Végezetül, az állami szektor terjeszkedésben volt, az évszázad legfontosabb ipara a védelemre szolgáló termelés volt.

Ugy gondolom, ésszerű feltételezni, hogy ezek a jelenségek összefüggésben állnak egymással. Egy merev és túlnyomórészt agrárius gazdaságban az adózásnak a termelés növekedésénél nagyobb arányú emelkedése pontosan a felsorolt tüneteket eredményezheti. A népesség egy része mindig is a létminimumhoz közelálló szinten élt; az adóterhek növelése csökkentette esélyüket, hogy túléljenek valamely különösen rossz évet. Az is valószínű, hogy egy adott népesség a reáljövedelmek csökkenésére, vagy inkább a várható reáljövedelmek csökkenésére a születési ráta csökkentésével válaszol. Az agrárszektorra gyakorolt hatás teljesen negatív lesz, mivel a magánkereslet csökkenését nem ellensúlyozza az állami kiadások

növekedése; a kereskedelem és ipar reakciói viszont ennél komplexebbek. Az állami kereslet növekedése ellensúlyozta a magánkereslet csökkenését, de a termelésnek nem szükségszerűen ugyanazon ágazataiban. A különböző termelési centrumokban az adózás szintjében és rendszerében fennálló eltérések megmutatkoztak a termelési költségekben és a termék árában; az alacsony adóju vidékek termelői adóvédelmet élveztek erősen megadóztatott versenytársaikhoz képest.^{17/} Végezetül rá kell mutatni, hogy a falusi iparok elkeseredett konkurrenciája a XVII. században komoly nehézségeket támasztott a városokban létesített iparnak.

Az adók nem tekinthetők mindent megmagyarázó "deus ex machina"-nak.^{18/} Mindazonáltal kikutatandó hipotézisként feltehető, hogy a XVII. századi krízis gazdasági szempontból elsősorban a kereslet terén mutatózkodó eltolódás volt, melyet a jövedelmeknek a privát szektorból az állami szektorba való áthelyeződése okozott az adózás közvetítésével.

III.

Vajjon a gazdasági krízisnek így megrajzolt képe kapcsolatba hozható-e a politikai krízissel, a század közepének forradalmaival? Trevor-Roper szintézisében a háborút, mint lehetséges magyarázatot elvetette, azzal az indokolással, hogy a XVI. században éppugy viseltek háborukat, mint a XVII.-ben, de hasonló következmények nélkül. Ezután rámutatott, hogy a panaszok főoka a parazita bürokrácia volt; mellőzve a közvetlenebb magyarázatot: az emelkedő adókat.^{19/} Azonban rámutattak már, és nem vitás, joggal, hogy a XVII. századi állami költségvetések legfőbb tételeit a háboru, vagy a háborus készülődés képezte.^{20/} Tehát ellenvethető, hogy nem a Trevor-Roper által megállapított, az élősködő bürokrácia és a méltatlankodó, puritán mentalitású vidéki ellenzék közötti ellentét az oka a századközép forradalmainak, mint ahogy ő magyarázni kívánta. Olyan adóemelések, melyek modern szempontból nem voltak szükségszerűen megfizethetetlenül magasak, azonban ellenkeztek a szokásjoggal, tekinthetők a felkelések okainak Nápolyban, Katalóniában, Portugáliában, Franciaországban (a parlamentális Fronde és a parasztháborúk) és Angliában. Németalföldön kevésbé szembetűnő az összefüggés a "lázas" (revolt) és az adók között, de abban az időben a köztársaságnak megvoltak a szervezetei, melyek lehetővé tették a tiltakozást, mielőtt az adófizetőket nagy kiadásokra kötelező politikai döntéseket meghozták volna. És ha olyan országok felé fordítjuk figyelmünket, melyeket nyilvánvalóan nem érintett a század közepének politikai krízise, ugyanezzel a jelenséggel találkozunk: hiányzik a látványos tiltakozás, de az adók és az állami költségek emelkedése fennáll. Dániában az abszolút monarchia formális bevezetése 1660-ban szoros kapcsolatban volt a jövedelem-rendszer modernizálásával. Ugyanez áll Svédországra XI. Károly uralkodása alatt, és számos német fejedelemségre, ugyanebben a korszakban.

A tiltakozás nem volt általános, hanem csak kevés országra korlátozódott, de a tiltakozás oka, az adók emelkedése mindenütt megtalálható. Az eltérő reakciók - korai tiltakozás, hatékony tiltakozás, elvetélt tiltakozás, vagy egyáltalán semmiféle tiltakozás - természetesen minden egyes esetben az egyes országokban kialakult speciális helyzetűl függnek. De mindenütt a kormányok akciói voltak forradalmiak, és a lázadók voltak reakciók, megbántva a megszokott jogaik elleni támadásoktól és elszánva arra, hogy visszaállítsák a régi jó idöket. Az információk nagyobb özőnével és szervezett kommunikációkkal rendelkező korból eredő tapasztalatok úgy félrevezethettek történészeket, hogy az ujitásokat alulról várták és félreismerték a XVII. századi kormányok növekvő fiskális követeléseinek valóban forradalmi jellegét. Ugy véljük, hogy mind a politikai, mind pedig a gazdasági krízis legmélyén az adózás rejlett.

A krízissel foglalkozó történészek közül Mousnier áll a legközelebb ehhez a felfogáshoz. Ujra és újra és nagyobb nyomotékkal hangsúlyozta legujabb munkájában a francia vidék felkelésének okai között az elnyomó adók mindennél fontosabb szerepét.^{21/} Másrésztől azonban Mousnier olyan módon vállalta magára az abszolutizmus, és különösen a francia abszolutizmus megvédését, hogy az lehetetlenné teszi a további analízist. A fiskalizmus mögött Mousnier csupán szükségsszerűséget talál, számára a háboru a járvánnyal és a klimatikus viszonyokkal együtt adott körülmény.^{22/}

A háborunak és a növekvő fiskalizmusnak ez a fatalisztikus értelmezése elégtelen és csupán az abszolutizmus klasszikus problémájához vezet vissza bennünket. Mint ismert, Mousnier "konzervatív" értelmezésével szembenáll egy "baloldali" értelmezés, mely a háborut és a fiskalizmust a kizsákmányolás eszközeként tekinti az uralkodóosztály kezében.^{23/} Az utolsó nemzedéken belül igen nagy, marxista és nem marxista irodalmat szenteltek a korai modern politikai konfliktusok társadalmi hátterének a kutatására. Ez bővítette ismereteinket a társadalmi erők kölcsönhatásait illetően az abszolutizmus korszakában, de a végső analízisben nem magyarázott meg semmit. Az a szomorú tény, hogy a történészek képtelenek voltak meghatározni azt a társadalmi csoportot, amely az abszolutizmusból és a XVII. század háboruiból az előnyöket huzta.

J.H.Elliott legujabb cikkében támadja azt a módot, ahogy a modern történészek a forradalom fogalmát használják a XVII. század tanulmányozása során.^{24/} Kimutatja, hogyan vált a Nagy Francia Forradalom a politikai és társadalmi fejlődés paradigmájává, de, mondja, "kérdéses, vajjon állandó kutatásunk a (mélyben fekvő) társadalmi okok után nem vezetett-e bennünket vakvágányra. A politikai nézeteltérés végülis lehetséges, hogy nem több, és nem kevesebb, mint poli-

tikai nézeteltérés - a hatalom ellenőrzése és gyakorlása körüli vita." A modern történészek talán annyira függnek a kormányzatról alkotott nézeteikben a XIX. századtól, mint a forradalomról vallott nézeteikben. Automatikusan azt várjuk, hogy a kormány valamit képviseljen, lehetőleg a nemzetet, vagy a társadalmi strukturát. Lane és Klaveren egy harmadik megoldást javasolt, de láthatóan anélkül, hogy a XVII. századdal foglalkozó történészek részéről nagy visszhangot váltott volna ki, - talán azért, mert eszméik tulságosan destruktivak mind a jobb-, mind pedig a baloldali régi jó mítoszokkal szemben.^{25/}

Lane számára az állam elsődlegesen a szervezett erőszak használatára specializált intézmény. Számításba vehetjük a gazdasági analízisnél épp úgy, mint bármely más vállalkozásnál, ha úgy tekintjük, mint valamely specifikus szolgálat, a védelem létrehozóját. Normálisan a védelem létrehozása nyereséget biztosít - az előállítónak természetesen monopóliuma van, - és a termelési költségek és eladási árak minimalizálására irányuló politika csak akkor várható, ha a kormányt a vásárlók ellenőrzik. Amint erre Lane rámutat, ez történeti kivétel. Van Klaveren hasonló szempontból közelítette meg a kormánytisztviselők szerepét. A becsületesség az adminisztrációban relative modern jelenség. Az ipari forradalmat megelőző évszázadokban a köztisztviselők egész természetesen használták hatalmukat és pozíciójukat saját meggazdagodásukra, a közösség és a fejedelem rovására. A korrupció nem bűn volt, hanem a fennálló szokásrendszer része.

Lane és van Klaveren cikkei arra emlékeztetnek, hogy hatalmon lévő emberek nem képviselnek szükségszerűen mást, csak sajátmagukat, és hogy a jövedelmet a kormány átírányította egyik társadalmi csoporttól a másikhoz már a jóléti állam előtt is. Vajjon túl messzire vezet-e ez bennünket a XVII. századi krízistől? Azt hiszem, nem. A XVII. század válságával foglalkozó történészek részéről a közéleti szektor elhanyagolása korunkbeli, vagy egy kissé idejétmúlt attitűdöt tükröz a kormánnyal szemben. A kormányokat gazdaságilag semlegesnek tekintik, amelyek csak külső események nyomására, vagy valamely társadalmi osztály eszközeiként cselekszenek gazdaságilag ésszerűen. Sokat tudunk arról, hogyan befolyásolta a társadalom a XVII. századi kormányt, de arról nagyon keveset tudunk, hogyan befolyásolták a kormányok a XVII. századi társadalmat az adózás és a jövedelmek újraelosztása révén.

N. STEENSGAARD

Jegyzetek

- 1/ T. Aston (kiad.), *Crisis in Europe, 1560-1660*, 1965. 3.p.
- 2/ R. Romano, *Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622*, "Rivista Storia Italiana", LXXIV. 1962; ugyanő,

Encore la crise de 1619-1622, "Annales, E.S.C.", 19, 1964; P. Chaunu, Le XVIIe siècle, "Studi in onore di Amintore Fanfani", IV. 1962; ugyanó, Reflections sur le tournant des années 1630-1650, "Cahiers d'Histoire", XII, 1967.

- 3/ E. Hobsbawm, The Crisis of the Seventeenth Century, "Past and Present", 5-6, 1954. kiadva Aston id. művében is.
- 4/ H. R. Trevor-Roper, The General Crisis of the Seventeenth Century, "Past and Present", 16, 1959, kiadva Aston id. művében is; Trevor-Roper's General Crisis: Symposium, "Past and Present", 18, 1960.
- 5/ R. Mousnier, Les XVIe et XVIIe siècles, Histoire Générale des Civilisations, IV. 3. kiad., 1961.
- 6/ A. D. Lublinskaya, French Absolutism: the Crucial Phase 1620-1629, 1968.
- 7/ I. Schöffer, Did Hollans's Golden Age Coincide with a Period of Frises? Acta Historiae Nederlandicae I. 1966.
- 8/ A korai újkori Európa demográfiájára vonatkozó igen nagy újabb keletű irodalomból csak a következő összefoglalásokat idézem: I. Schöffer, De demografie van het oude Europa, Tijdschrift voor Geschiedenis 74, 1961; K. J. Beloch, Bevölkerungsgeschichte Italiens, III, 1961; J. Vicens Vives (kiad.) Historia social y economica de España y America, III. 1957; Nadal - G. Giralt, La population catalane de 1522 à 1717, 1960; J. A. Faber és mások, Population Changes and Economic Developments in the Netherlands, A. A. Bijdragen 12, 1965; R. Mols, Die Bevölkerungsgeschichte Belgiens im Lichte der heutigen Forschung, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 46, 1959; A. Lassen, Fald og Fremgang, 1965; E. A. Wrigley, Family Limitation in Preindustrial England, Economic History Review, 2. ser. XIX, 1966; Günther Franz, Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk, 3. kiad. 1961.
- 9/ W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, 2. kiad., 1966; F. Braudel - F. Spooner, Prices in Europe from 1450 to 1750, "Cambridge Economic History of Europe, IV.", 1967.
- 10/ B. H. Slicher van Bath, De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk graanen, en verhouding tot het zaai- en oogstjaar ca. 810-1820, A. A. G. Bijdragen, 9, 1963; ugyanó, Field Ratios 810-1820, A. A. G. Bijdragen, 10, 1963.
- 11/ C. M. Cipolla, The Decline of Italy, "Economic History Review, 2. ser., V. 1952; D. Sella, Les mouvements longs de

- l'industrie lanière à Venise, "Annales, E.S.C." 12, 1957; e két tanulmány átdolgozott verziói: B.Pullan (kiad.) Crisis and Change in the Venetian Economy, 1968; P.Villar, La Calatogne dans l'Espagne moderne, I.1965; C.Wilson, Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century, "Economic History Review", 2.ser., XIII, 1960; N.W.Postumus, De geschiedenis van de leidse lakenindustrie, III, 1939; J.Craeybeck, Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle, "Studi in onore di Amintore Fanfani, IV", 1962; P.Deyon, Variations de la production textile aux XVIe et XVIIe siècles, "Annales, E.S.C." 18, 1963; ugyanő, La production manufacturière en France au XVIIe siècle et ses problèmes, - "Dix-septième siècle, 70-71", 1966; P.Deyon - A.Lottin, Évolution de la production textile à Lille aux XVIe et XVIIe siècles, "Revue du Nord", 49, 1967.
- 12/ P.Chaunu, Séville et l'Atlantique, VIII. 21, 1959, 15-18. p.
- 13/ Az európai kikötőket Ázsiába irányulva elhagyó hajók száma a XVII. század első két évtizedében az ötszörösére emelkedett. Lásd megjelenés előtt álló cikkemet, European Shipping to Asia, 1497-1700.
- 14/ M.Morineau, D'Amsterdam à Séville: de quelle réalité l'histoire des prix est-elle le miroir? "Annales, E.S.C." 23, 1968, 196. p.
- 15/ P.Jeannin, Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe, "Revue Historique", CCXXXI, 1964.
- 16/ R.Davis, English Foreign Trade 1660-1700, "Economic History Review", 2.ser., VII, 1954; ugyanő, The Rise of the English Shipping Industry, 1962; J.Delumeau, Le commerce extérieur français au XVIIe siècle, "Dix-septième siècle 70-71", 1966; J.H.P.Barfod, Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 1967.
- 17/ Az adóvédelemre vonatkozóan lásd F.C.Lane, The Economic Meaning of War and Protection, "Journal of Social Philosophy and Jurisprudence VII", 1942, újra kiadva: Venice and History, The Collected Papers of Frederic C.Lane, 1966.
- 18/ C.Wilson, Taxation and the Decline of Empires, an Unfashionable Theme, "Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap 77", 1963. Ez a tanulmány, valamint F.Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, 2.ed. 1966, tom. I. 409-11. p. egyik fejezete tartalmaz egyedül kísérletet arra, hogy a korai modern adóztatást gazdasági összefüggésébe helyezze.

- 19/ T.Aston (kiad.), Crisis in Europe, 1560-1660, 61-62.p.
- 20/ R.Mousnier és J.H.Elliott, id. mű, 101, 105-106.p.
- 21/ Lásd pl. R.Mousnier, Fureurs paysannes, 1967, 308-309.p.
- 22/ "Les gouvernements français du XVIIe siècle furent des gouvernements de guerre, de dégression économique, de troubles sociaux. Ils prirent donc des aspects dictatoriaux". R.Mousnier, La participation des gouvernées à l'activité des gouvernants dans la France de XVIIe et XVIIIe siècles, "Études Suisses d'Histoire Générale XX", 1962-63, 216. p; és v.ö. a Fureurs paysannes utolsó fejezetének az anyagát.
- 23/ Pl. E.Molnár, Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme, "Rapports IV", Wien, 1965.
- 24/ J.H.Elliott, Revolution and Continuity in Early Modern Europe, "Past and Present", 42, 1969.
- 25/ F.C.Lane, lásd fent a 17/ jegyzetet, valamint: Economic Consequences of Organized Violence, "Journal of Economic History" XVIII, 1958, újra kiadva: Venice and History, 1966; J.van Klaveren, Die historische Erscheinung der Korruption, "Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte" XLIV, 1957, és XLV, 1958; ugyanő, Fiskalismus, Merkantilismus, Korruption, ugyanott, XLVII, 1960.

Franciaország és a 17. századi angol alkotmányjogi konfliktus.

R.B.Merrimannak a 17. század hat egyidejű forradalmáról ("Sex Contemporaneous Revolutions") írt könyve megjelentése óta több mint harminc év telt el. Az amerikai történész e műben irányította a figyelmet első ízben egy egyedülálló történelmi jelenségre: az évszázad közepe táján különböző nemzeti arénákon lejátszódó forradalmi megrázkódtatásokra. Merrimannak arra irányuló kísérlete, hogy ezeket az eseményeket szinoptikusan szemlélje, kezdetben folytatás nélkül maradt. Csupán az utolsó tizenöt évben vették újra elő az itt nyújtott kiindulópontot, metodikailag továbbkövetve és végül a tudományos viták középpontjába állítva. Időközben a "hat egyidejű forradalom" a kutatás egyik központi problémájává vált, amelynek a megvilágításáért az egész világon; a legkülönbözőbb módszertani utakon fáradoztak történészek. Mindezekelőtt "a 17.sz. általános krízise" bilincselte le őket a legjobban,^{1/} amely úgy tűnt, hogy egész sor államban lejátszódó egyidejű felkelésekben és polgárháborúkban bontakozott ki.

A különböző eredet, lefolyás és eredmények ellenére vajjon nincs ezekben mégis valami közös vonás, amelynek alapján az időbeli egybeesésen túlmenően mélyebb történelmi értelemben összehasonlíthatókká válnak? Vajjon nem valamely olyan politikai-társadalmi feszültségi állapotból származtak-e, amely mindenütt hasonlóan fennállt és ezért a már különben olyan erősen differenciált európai államok közös strukturális elemeire utal? Érthető, hogy az ilyen kérdések tudományunknak éppen mai állapotában gyümölcsöző talajra hullottak. Vajjon nem mutatkozott itt kiut abból a korlátozottságból, amely az egyes államokra orientálódott történetiszemléletből következett, s amely éppen az újkor korai szakaszának a kutatásában olyan sokáig uralkodó volt? Összehasonlító kiindulópontjával e probléma egyenesen kínálkozott nemzetközi munkaközösség keretében való tudományos tárgyalásra.

De elég különös: minél inkább fáradoztak a "hat forradalom" közös történelmi gyökerének a feltárásán, annál világosabbá vált azok mindenkori történelmi egyedisége. Kitűnt, hogy azok a politikai és szociális feszültségek, amelyekből táplálkoztak, minden országban eltérőek voltak. Nyilvánvalóvá vált, hogy az egyik adott konfliktushelyzetnél fellelt magyarázat elveszítette értékét, ha más területre alkalmazták. Azok a módszertani kétségek, melyek azirányban merültek fel,

hogy vajjon lehetséges-e az összjelenségnek egy olyan magyarázata, amely az egyes államokban lejátszódó valamennyi rész-eseményre kiterjed, fokozottan ráirányította a figyelmet ezekre a részeseményekre. Az összehasonlítás nézőpontját, a századközép különböző forradalmi megrázkódtatásai közti összefüggés utáni kutatást ugyan sohasem adták fel, azok azonban szükségszerűen háttérbe szorultak a mindig meghatározott, s amellettt önmagukban is igen komplex egyedi jelenségek tisztázására irányuló erőfeszítések mögött. Egy évtized óta értékes monográfiák egész sora mélyítette el jelentősen a 17. század közepi nyugateurópai államképződmények belső felépítésére vonatkozó ismereteinket. Ez intenzív részletkutatások után vajjon ujonnan felvethetjük és újratárgyalhatjuk-e a "hat forradalom" összehasonlíthatóságának lebilincselő problémáját? Vakmerőség volna e kérdést a "general crisis" összeurópai síkján követni. Egy beszámoló korlátozott keretei között tudatos leszűkítéssel élve, csupán egy részterületen tárgyalható. Ezért vizsgálódásainkat Franciaországra és Angliára koncentráltuk. Még e korlátozás közepette is csupán néhány, a kutatásban különösen hevesen vitatott aspektust tudunk kiragadni a történeti összehasonlítás számára kínálkozó nézőpontok tömegéből. Ezeket arról a három területről vettük, amelyeken mind a történetileg összehasonlítható, mind pedig a történetileg egyedi a legvilágosabban megnyilvánul a 17. század Franciaországában és Angliájában: az állam intézményes felépítésében, a társadalmi strukturában és az eseménytörténetben, amely tanuja volt annak, hogy mindkét ország belső krízise a század közepe táján majdnem egyidejűleg forradalmi mozgalmakban robbant ki.

A 17. század negyvenes éveinek Nyugat-Európájában fellépő belpolitikai megrázkódtatások közül Franciaországban a Fronde, és az angol alkotmányjogi konfliktusból eredő forradalom a legismertebbek. A két esemény alapvetően különbözik egymástól dimenziójában, és ami hátrahagyott eszmei örökségüket illeti, eredményeik távhatásában és tartósságában. Közös mindkettőjükben, hogy egy meghatározott monarchikus uralmi rendszer ellen irányultak. Mik a 17. század első felében a francia és az angol monarchia történeti összehasonlításához a támpontok és mik a határok? Első pillantásra a korona helyzete a két országban alig különbözött. Mind itt, mind ott az államéletnek nemcsak a legmagasabb, hanem a legfontosabb szerve; mind itt, mind ott isteni eredetűnek tartják a monarchiát. A király "l'image de Dieu" vagy "God's anointed", és semmi kétség afelől, hogy az egykorú köztudatban az uralkodó isteni eredetű jogáról szóló tanítás - "the Divine Right of Kings" - Angliában nem kevésbé szilárdan gyökerezett, mint Franciaországban a "monarchie du droit divin" felől alkotott meggyőződés.

Az uralkodói jog isteni eredetéről alkotott elképzelés azonban nem jelentette feltétlenül a király korlátlan hatalmának a legalizálását. Semmit nem mondott a királyi ha-

talomnak a konkrét politikai valóságban betöltött nagyságáról és hatáiról. Vajjon ezeket a határokat élesebben húzták-e meg Angliában, mint Franciaországban? Már csak azért is hajlamosak vagyunk erre a kérdésre igennel felelni, mert az angol kortársaknak volt egy olyan kifejezésük, amelyben a királyi hatalom legális gyakorlása világosan kifejezésre jutott: "prerogative", azaz kiváltság. ^{2/} Ezzel jelölték a korona összes olyan jogait és előjogait, amelyeknek a gyakorlása nem volt más intézmények közreműködéséhez kötve. Ez magában foglalta a király egész uralkodói hatalmát. A Tudor időkben ez annyira kiterjedt volt, hogy közel járt a királynak az összes államügyekben való ("matters of State") "abszolút", meghatározatlan nagyságu teljhatalmához. Igen, a kortársak szemléletében a királyi prerogativának csak ott volt határa, ahol az az alattvalók tulajdonjogait sértette. A (kormányzat) tartományával, amelyen belül a király jogai abszolútak voltak, szembenállt a tulajdon szférája, amelyen nemcsak a tulajdont mint olyant értették, hanem az alattvalóknak abból levezetett jogait is. Végso soron a korai Stuart-kor nagy alkotmányjogi harcai is e két szféra körülhatárolásáért folytak. A koronának a tulajdon tartományába való beavatkozásait bírói határozat legalizálta; nem merülhet fel kétség afelől, hogy az angol királynak jogszabai által megerősített "emergency power"-je nem volt kisebb hatáskörű, mint a francia király "abszolút" uralkodói hatalma. Ez utóbbinak a jogait az angol király prerogativájától nem annyira e jogok nagysága különböztette meg, mint inkább monisztikus szuverénitás-fogalom által történt indokolása, amint az Franciaországban Bodin óta kialakult és végül Le Bret által megfogalmazást nyert. ^{3/} Mialatt Angliában a Tudor monarchiában mindig nyitott kérdés maradt, hogy kié az államban a végső autoritás, Franciaországban ezt egyértelműen a korona javára döntötték el. Mindazonáltal a francia király szuverénitása sem volt korlátlan, hanem egy eredeténél fogva megszentelt és intézmények sorában gyökerező rend keretein belül maradt. Ez az uralkodó abszolút teljhatalmának meghatározott jogi és tényleges határokat szabott. A francia monarchiának is korporatív jellege volt, amely az angol "body politic"-hoz volt hasonlítható és amelyet a kortárs publicisták is kifejezetten így neveztek ("corps politique"). A francia monarchia épp úgy rendelkezett szokásjogon nyugvó alkotmánnyal (constitution coutumière"), mint az angol, és amely - Roland Mousnier tanúsága szerint - némely tekintetben még merevebb volt, mint az angol. ^{4/} A kortársak számára mindenekelőtt a "lois fondamentales du Royaume"-ban, a királyság alapvető jogaiban jelentkezett, amelyet a király törvényhozói szuverénitásából vontak el. Franciaországban ezeket semmiféle "King in Parliament"-szerű törvényhozó ténykedés nem tudta módosítani. Ezek közé az általánosan elfogadott és tiszteletben tartott alaptörvények közé tartozott a szabályozott és a férfiágra korlátozott örökösödési rend, amely még a legerősebb uralkodót is megkötötte egy ponton: az utódja személyével való rendelkezés terén. Ehhez tartozott az alattvalók

tulajdonának a garantálása is. Mint a nagy angol alkotmányjogi konfliktus, úgy a Fronde is a tulajdonjogot megsértő kormányzat elleni tiltakozásból pattant ki. Mert hiszen mi más volt, mint megszerzett és szilárdan okmányba foglalt "property right", amelynek a megvédésére a párizsi "cours souveraines" 1684-ben "quêt d'union"-jukban szövetkeztek. Ha Angliában az alsóház ragadta magához a korona elleni harc kezdeményezését, úgy Franciaországban a korona főbiróságai álltak az opposíció élére.

Ezzel megrajzoltuk a francia monarchiának azt az alapvető berendezését, amelyben korporatív összefüggésének a sajátossága a legvilágosabban kifejezésre jut: a párizsi "parlamentet" és a többi, ennek mintájára szervezett "cours souveraines"-t. Az a tény, hogy a két azonosan hangzó, hivataltörténeti eredetében távoli közösségre emlékeztető "parlement" és "parliament" név mögött két tökéletesen különböző intézmény rejtőzött, már a kortársak előtt is ismert volt, mind Franciaországban, mind pedig Angliában. A "parlement"-ek bíróságok voltak, és mint ilyenek, a királyi igazságszolgáltatás szervei; hogy nem egyebek és ne is próbáljanak egyebek lenni, arra a királyok mindig nyomatékosan figyelmeztették őket. A francia koronának azonban sohasem sikerült a parlamentek azon különleges funkcióját alapjában kikapcsolni, amely őket a történelem minden más bíróságától megkülönböztette és amelyre Európa többi részében nem található analógia: a királyi rendelkezéseknek általuk gyakorolt jogi ellenőrzése révén, legalábbis formálisan, részt vettek a törvényhozásban. Bejegyzési joguk révén, melyet sohasem vontak komolyan kétségbe, a parlamentek a királyi kormányzási tevékenység nélkülözhetetlen szerveivé váltak. A monarchia alaptörvényeinek és "alkotmányának" az őrzői voltak. A kortársak szemében az abszolút monarchián belül a jogállamiság (Rechtsstaatlichkeit) elvét testesítették meg.

Ha meggondoljuk továbbá, hogy a párizsi parlament önmagát a régi "consilium regis" legfontosabb részének tekintette, válik teljesen világossá, milyen nagy horderejű politikai következményei lehettek a "cours souveraines" jogi kontrollfelhatalmazásának. Az a tény, hogy illetékességi körük sohasem lett egyértelműen meghatározva és ezért egész különböző módon lehetett azt értelmezni, olyan tulajdonság, amely a korai ujkor legtöbb állami szervezetének közös sajátossága volt - így az angol parlamenté és annak alkotmánytörténetileg legfontosabb részéé, az alsóházá is. Ennek az állam egészében elfoglalt helyzete sem volt pontosan definiálva. A helyi érdekek képviselőinek gyülekezetéből csak lassan vált a nemzet összképviselőtévé, és e fejlődés lehetséges következményeit illetően semmiképp sem állt fenn egyetértés. A Tudor időkban az alsóház nem a korona ellensúlyozójaként, hanem támaszaként működött. Akkor még igen távol állt későbbi történeti szerepétől, a "check on the Crown"-tól. Talán megkoc-

káztathatjuk azt a megállapítást, hogy a francia "parlement"-ek hatékonyabb korlátai voltak a korona hatalmának, mint az angol "Parliament". Ez akkor ült össze és oszlott fel, amikor a királynak tetszett. A "Cours souveraines" tartós megalkotás nélkül működő szervezetek voltak. Az alsóház tagjai egy választás esetlegességétől függtek - a "Cours souveraines" tagjai "hivataluknak" szilárd, sőt örökletes birtokosai voltak. Angliában a királyi prerogativa a parlamenten kívül és annak részvétele nélkül is megnyilvánulhatott, ezzel szemben a francia király számára a főbíróságok közreműködése minden törvényhozói tevékenységnél nélkülözhetetlen volt. Az európai alkotmánytörténet háromszáz évi fejlődésére visszatekintve a modern szemléző pontosan felismeri az alapvető különbségeket, amelyek az angol és a francia monarchia politikai struktúrájában a 17. század elején adva voltak. De vajjon ugyanilyen világos volt-e ez a kortársak számára a nagy angol alkotmányjogi konfliktus kirobbanása előtt is? Azok a kortársak, akik a korona hatalmát Angliában és Franciaországban egymással összehasonlították, aligha voltak abban a helyzetben, hogy el tudták volna dönteni, hol volt az nagyobb vagy kisebb. 1640 körül úgy látszott, hogy Anglia kezd belépni a kontinentális alkotmányfejlődés nagy áramlatába, és ki állíthatja végső biztonsággal, hogy ez nem folytatódott volna-e, ha I. Károly parlament nélküli időszaka még tovább tartott volna? Ez ellen a történelmi lehetőség ellen súlyos érv szól, amelyet mindig ismételtelen előhozhatnak. Az angol korona nem rendelkezett olyan hatalmi eszközökkel, mint amilyenek Franciaországban az abszolutizmus szálláscsinálóiként működtek: állandó hadsereggel, és hivatalnokoknak egész a helyi szféráig nyúló rendszerével. A korai 17. század történeti valóságában azonban egy mélyen tagolt adminisztratív apparátus hiánya még nem jelentette feltétlenül az angol korona inherens gyöngeségét. A 16. század folyamán egy bürokratikus, a kor fogalmai szerint rendkívül hatékony központi igazgatást létesített, amely még a helyi "self-government"-ekben is keresztül tudta vinni a király akaratát. Mert ez az önkormányzat "self-government at the King's command" volt. A királyi tanács ("council") erős felügyelete alatt maradt, amely mindenütt és a legkisebb részletekig szabályozó hatással volt. Hogy ez állandó helyi végrehajtószervek nélkül is lehetséges volt, azt részben az angol viszonyok területi szűkössége (Kleinraumigkeiten) magyarázza, - ez olyan körülmény, amelyet nem mindig vesznek tekintetbe a 17. századi angol és francia monarchia adminisztratív felépítésének az összehasonlításánál. A tágas francia királysághoz, annak tájainak és tartományainak sokrétű, különálló életéhez hasonlítva a korai Stuart-kor Angliája nemcsak kisebb, hanem már jóval integráltabb állam volt. Ellentétben Franciaországgal, itt csak egyetlen nagy város volt, ahol nem kevesebb, mint az angol össznépesség 7 %-a lakott.^{6/} London Angliának nemcsak politikai, hanem uralkodó gazdasági központja is volt, egy olyan időben, amikor Párizs e szerepben még egy sor regionális fővárossal volt kénytelen osztozni.

Franciaországban már csupán az ország területi tá-
 gassága megkövetelt olyan közigazgatást, amelynek a felépíté-
 se komplikáltabb és többlepcsőjű volt, mint Angliában. De
 vajjon hatékonyabbak, és mindenekelőtt, megbízhatóbbak vol-
 tak-e a francia királyság rendelkezésére álló adminisztratív
 eszközök, mint a korai Stuart-idők angol "self-government"-
 jei? Mindenesetre a "fizetett hivatásos tisztviselői kar"
 vagy "paid bureaucracy" sokat használt formulái tulságosan
 modern elképzelésekből indulnak ki ahhoz, hogy a 17. századi
 francia közigazgatás végrehajtó szerveinek a történeti lénye-
 gét meg tudják ragadni. A modern hivatásos tisztviselőktől
 nemcsak az különböztette meg őket alapvetően, hogy "hivataluk"
 vásárolható jellegű volt, hanem korporatív zártasuk is. Az
 "officies de finance" is a bíróságok mintájára társaságokat
 ("compagnies") képeztek, amelyek hivatásbeli érdekeik védelmé-
 re még szindikátusokba is tömörültek.^{8/} Nem tekintették önma-
 gukat a korona és a korona fiskális érdekeinek szaktisztvisé-
 lőiként, hanem valamely "justice administrative" viselőinek,
 akiknek az a feladatuk, hogy az állam pénzügyi szükségleteit
 és az alattvalók tulajdonjogát egymással kiegyensúlyozzák.
 Ezek természetes ellenfelei az új, modernebb hatalmi eszköz-
 nek (Machtinstrument), amelyet a korona az önfenntartásáért
 folytatott harcban a maga számára kovácsolt. Most már ezeknek
 a "commissaire"-eknek a bonyolult előtörténetét elég pontosan
 ismerjük ahhoz, hogy legalább körülbelül meghatározhassuk azt
 az időpontot, amikor az adminisztráció állandó viselőivé vál-
 tak.^{9/} Ezek a "commissaire"-k, vagy amint hamarosan nevezni
 fogják őket, "intendants de province" úgy jöttek létre, mint
 a francia monarchia eszközei, amelyeket Franciaországnak a
 Spanyolország elleni háborúba való belépésekor keletkezett
 külső és belső nyomások tettek szükségessé. Az állandó végre-
 hajtószervek, amelyeket a korona a tartományokban a régi hiva-
 talszervezet mellé és fölé állított, nem valamely hosszú hiva-
 taltörténeti fejlődés eredményei, hanem egy jelentős külpoli-
 tikai döntés közvetlen következményei. A régi jog és hagyomá-
 nyok ellen való szisztematikus alkalmazása a kortársak szemé-
 ben "felülről végrehajtott forradalomnak" tűnt. Az intendáns,
 aki olyan hivatalt viselt, amely sem vásárolható, sem pedig
 kollegiális nem volt, kívül maradt azon a korporatív szerve-
 zeten, amelyen a monarchia alkotmánya nyugodott. Az előretörő
 közigazgatási állam rettegett szimbólumává vált. Az intendáns
 a tartományokban az abszolút monarchia egy új formáját teste-
 sitette meg, ahol tevékenységének a súlypontja már nem bíró-
 sági, hanem adminisztratív területen nyugodott. Az új, ille-
 gálisnak tekintett igazgatási eszköz elleni opposíció a
 Fronde alapvető feltételei közé tartozott, mint ahogy az an-
 gol alkotmányjogi konfliktus keletkezésébe is belejátszott a
 királyi prerogatívák kialakítása is. Azonban sem a Fronde-ot,
 sem az angol forradalmat nem lehet pusztán azok alkotmányjogi
 feltételeiből megmagyarázni. Éppen a szorosabb értelemben
 vett alkotmánytörténeti tárgyalásmód elégtelensége irányítot-
 ta az érdeklődést erősebben a társadalomtörténeti problemati-
 kára. Milyen képünk alakult ki a századközép angol és francia

társadalomstrukturájáról a modern kutatások fényénél? Miben állnak különbségeik és ellentéteik, és mik azok az általános történeti adottságokban gyökerező közös vonások, amelyek minden feltűnő eltérés ellenére is összehasonlíthatóvá teszik őket?

Biztosnak tekinthető, hogy a korai Stuart-kor angol társadalmi rendje egy "Hierarchy of Status" volt.^{10/} Cimeknek, rangoknak és privilégiumoknak jelentős fokozatait öleli fel és ezzel olyan vonásokat mutat, amelyek minden olyan államban megtalálhatók, amely középkori hűbéri kötelékekből épült ki. De e soklépcsős szerkezeten belül a 17. század Angliájában olyan két részre osztottság alakult ki, amelyre Európa többi részében nem találunk analógiát: a "gentleman"-ek és a "nem gentleman"-ek nagy "dychotomiája".^{11/} A kettő között húzódó választóvonal helyét nehéz meghatározni, mivel a "gentleman" társadalmi érvénye sem nemesi születéshez, sem valamely jogi státushoz nem volt kötve. Gazdaságilag csak annyiban definiálható, hogy a gentlemanhez hozzátartozott bizonyos mértékű jólét. Mert mindenekelőtt az különböztette meg a népesség többi nagyobb tömegétől, hogy nem folytatott manuális vagy kiskézművesi munkát.

A "gentleman" fogalmának az egész nem dolgozó felső rétegre való kiterjedésében egy olyan társadalmi strukturának a hajlékonysága tükröződik, amely az angol öröklés- és családjog alapján nem ismerte azt, hogy a nemességet születési helyzet alapján lefelé zárják le. Kétségtelen, hogy e társadalom alapvetően még mindig agrárius volt. Az biztos, hogy az erzsébeti időktől fogva a jólét növekvő áradata a városi kereskedőket, jogászokat, udvari embereket és állami alkalmazottakat is elöntötte, de ők is, annyiire csak lehetett, igyekeztek új gazdaságukat földbirtokba fektetni. A társadalmi presztizs tulajdonképpen mérőfoka a föld volt, helyi befolyást, és azon keresztül a politikai hatalomban való részesedést biztosított. A kutatás abban a nagy földtulajdon átrendeződésben látta a korszak tulajdonképpen központi társadalomtörténeti problémáját, amely Angliában 1540 és 1640 között játszódott le, és amely mellett minden más társadalmi jelenség elhalványul. E hely nem arra való, hogy megegyezően visszatérjünk a gentry emelkedéséről vagy hanyatlásáról két évtizeden keresztül folytatott vitára. Ez elmélyítette történelmi betekintésünket egy nehezen definiálható réteg tulajdon- és jövedelemviszonyaiba, és a részletkutatást messzemenően megtermékenyítette. Másrészről azonban ez az annyi éleselméjűséggel és szaktudással folytatott vita olyan veszélyt idézett fel, amelynek egyre inkább kezdtünk tudatára ébredni: a történelmi látószögnek egyetlen egy szociális és társadalmi folyamatra való leszűkítését. Bár milyen messzemenő következményei legyenek is ennek, mindazonáltal sohasem foglalja magában annak a történelmi változásnak az egészét, amely egy adott időszakban lejátszódott. Ez különösen érvényes az olyan komplex eseménynek a megértésére is,

mint amilyen az angol forradalom. Társadalomtörténeti háttérnek semmilyen, bár mégoly pontos analízise sem tudja megdönteni azt a felismerést, hogy a kortársak tudatában jogra és alkotmányra vonatkozó alapkérdések éltek. A gentryről folytatott irodalmi vita ("Storm over the Gentry") időközben elült, és a rákövetkező megnyugodott atmoszférában úgy tűnik, elterjedtebbé vált az a felismerés, hogy a gentry jövedelem- és tulajdonviszonyai, valamint az angol alkotmányjogi konfliktusban létrejött politikai frontképződés között feltételezett összefüggést sem Tawney, sem Trevor-Roper nem tudta bebizonyítani, és amint azt J.H.Hexter véli, valószínűleg sohasem is lesz bebizonyítható.^{12/} Az angol forradalom egyoku (monokauzális) kezelésében rejlő veszély felismerése hangot kapott Lawrence Stone nagy könyvében is ("Crisis of the Aristocracy"),^{13/} amely a szóbanforgó korszak társadalomtörténeti kutatásainak az utóbbi években keletkezett legérettebb gyümölcse. Stone is leírja egy szociális réteg felemelkedését és hanyatlását. Az ő kutatási témája azonban nem a széles, mind alul, mind felül relative nyitott társadalmi réteg, a "gentry", hanem a "peerage" kis, zárt élcsoportha. Az alkotmányjogi konfliktus politikai alapproblémáinak a megértése szempontjából nagy jelentőséget tulajdonít a korai Stuart-kor társadalomszerkezetében elfoglalt helyzetüknek, és e helyzetük fokozatos megváltozásának. E fejlődést azonban mégsem csupán gazdasági kihatásai szempontjából vizsgálta, bármennyire alaposan kutatta és tárgyalta is azokat. Stone az "arisztokrácia krízisét" nem helyzetük lassu rosszabbodásában látja, hanem abban a szellemi-lelki erőzís folyamatban, amely a rangról, állapotról és méltóságról alkotott hagyományos értéktételeket kikezdte és az Erzsébet idején a "peerage" és a "felső gentry" között még élesen felismerhető határt egyre jobban összemosta. A peer-méltóság elértektelenedése az I.Jakab alatt "méltóság-infláció" révén a tekintély sorvadásának olyan szimptomája, amely az angol arisztokráciával együtt szükség-szerűen a koronát is kellett, hogy érintse.

Ezzel az aránylag elasztikus társadalmi struktúrával összehasonlítva a francia monarchia szociális szerkezete sokkal merevebbnek tűnik. Jogilag rögzített és jogilag elkülönülő születési állapotokon (Geburtsstände) nyugodott. Az ennek alapjául szolgáló alapvető megosztási elv még mindig a nemesség és nem nemesség közötti különbség és minden társadalmi lépcsőzet alapvetően e választóvonal szerint orientálódott. A nemesség jogi és anyagi privilégiumai is sokkal hatalmasabbak, mint Angliában, ugyanakkor a másik oldalon a vidéki népesség nagy tömegeinek a jogi állapota sokkal nyomottabb. A születéstől meghatározott lezártága és az ezzel kapcsolatos tilalom a "dérogeance" révén a francia nemesség kizárva maradt a kereskedelmi és ipari tevékenységből, amely az angol "gentry" számára megnyílt. Mindazonáltal elhibázott volna ennek a "société d'ordres"-nek a tagolódását az átörökitett három rend-sémán leolvasni. Ez tulajdonképp csak az "États

génénaux"-nál és a "Pays d'États"-ban a rendi képviselőknek jelenik meg. A 17. századi társadalmi valóság messze távol állt ettől, és ezt a kortársak is világosan érzékelték.

Mai tudásunk szerint az u.n. harmadik rend élcsoportha foglalta el a legmozgékonyabb helyet a "société d'ordres" átöröklött felépítésében. Ez vált mindazon legfontosabb társadalomtörténeti változások hordozójává és haszonélvezőjévé, amelyek a 16. században kezdtek kialakulni és a 17. században feltartóztathatatlanul végbementek: egy tudatos, saját méltóságérzettel rendelkező réteg elkülönülése a "roture" nagy tömegétől. E fejlődés motorja a hivatalok vásárolhatósága, amely az évszázad elején a hivatalok örökölhetőségévé tául. E hivatalok megszerzését nemcsak növekvő értékük és a beléjük fektetett tőke biztonsága tette olyan vonzóvá, hanem az a magasabb, vagy alacsonyabb nemesi rang, amely e hivatalok egész sorához kapcsolódott. Így keletkezik a 17. században egy új szolgálati nemesség, amely fokozatosan a karddal szerzett nemesség mellé lépett és amely megpróbál kitörni a harmadik rend társadalmi korlátaiból. Ma már megállapítható, hogy az évszázad első felében ez még nem sikerült neki. A "kard-nemességgel" való jogegyenlőség még semmiképp sem jelentett egyenranguságot a szociális presztízs terén. A francia példa különösen jó illusztráció erre az ismert társadalomtörténeti tényállásra.^{14/} A "noblesse de robe" kifejezés, amely az évszázad elején a parlamentek magasrangú magisztraturáját illetően feltűnik, még nem valamely elismert rendi megjelölés (Standesbezeichnung), hanem legfeljebb csupán valamely teljesítetlen igényt ad tudtul.^{15/} Az "États Généraux" utolsó gyűlésén, 1614-ben a "haute robe" megnevezett képviselői a harmadik rend küldöttei között jelennek meg.^{16/} Ebben az időben még ritkák a "haute robe" és a "kard-nemesség" közötti családi kapcsolatok. A királyi hivatalnokok felemelkedésével szemben megmerevedik a "kard-nemesség" méltóságtudata. Követelik a "droit aunnel" visszavonását, amely e "robin"-eknek a nemesihez hasonló állapot örökölhetőségét biztosítja. A kard-nemesség védekezik az ellen, hogy az eladósodott nagybirtokok polgári tulajdonba menjenek át - ez a második társadalomtörténeti jelenség, amely a hivatalok vásárolhatósága mellett a harmadik rend élcsapatának a nemességbe való behatolását elősegítette. Ezzel szemben a "haute robe" saját hivatalainak különös méltóságára és állami előkelőségére hivatkozott. Tulajdonképpen nem a "kard-nemességgel" való egyenranguságra törekedett, hanem alapjában véve sokkal többre; az öröklött rendi hierarchiát igyekezett megfordítani a hivatalnokok javára. A nemesség öröklött katonai erényével ("vertu militaire") az összes alattvalók, még a nemesség fölé is rendelt bíróságok civil hivatáséthozsát szegezte szembe, és e magisztraturák részére az első helyet követelve az államban. Ez a mélyebb értelme a nemesség és a királyi tisztviselők ("officiers royaux") között lejátszódó rendi küzdelemnek ("lutte d'ordre"), amely a 17. században kezdődik, és amely a Fronde hajtóereire közé tartozik. E harcban ugyan nem

győzött a hivatalnoknemesség, de nem is maradt egyértelműen alul. Bár az évszázad közepén még a harmadik rend élén áll, mégis felemelkedőfélben van már egy nemesihez hasonló vezetőréteggé, amelynek a születési nemességgel a 18. században bekövetkezett nagyméretű, ha még nem is teljes összeolvadásával a kutatás kezdettől erősen foglalkozott. Vajjon a Fronde elősegítette, vagy feltartóztatta ezt a folyamatot? Vajjon XIV. Lajos abszolútizmusa késleltette-e, vagy az évszázad második felének "időleesen stabilizált társadalmában" ez csak még gyorsabban előrehaladt?¹⁷ Döntő volt, hogy ez a szakmai területi szellem által összekapcsolt réteg alulról mindig nyitott maradt. Ez különösen akkor válik jelentőssé, ha nemcsak élcsoporthát, a parlamentek "noblesse de robe"-ját vesszük szemügyre, hanem azt a sokkal szélesebb réteget, amelyből rendszeresen nyerte utánpótlását. A szerteágazó hivatali hierarchiába való belépés a "roturier" részére a legjobb kilátásokat biztosította a társadalmi emelkedéshez. Egy szerény "hivatal" bizonyos fokig ugródeszkát jelentett egy magasabbhoz, és végülis a "fokozatos nemesség" útján az örökletes nemességhez vezethetett. Így egészében a hivatalok vásárolhatósága, és azzal szoros összefüggésben, a földszerzés voltak a tulajdonképpeni társadalmi mozgatóerők egy olyan rendi társadalomban, amelynek eszményképe a nemesség volt és maradt is egészen annak bukásáig.

A "roture" folyamatos felemelkedése a hivatalviselők hierarchiáján belül olyan sajátos formájú szociális mobilitásnak mutatkozott, amely a francia "ancien régime"-re is jellemző volt. Vajjon ez csekélyebb volt-e, mint az egykorú Angliában, vagy a maga nemében éppolyan nagy foku volt? Vajjon melyek azok a mérhető faktorok, amelyek a két államban nagyobb vagy kisebb foku intenzitását meghatározták? Ezzel eljutottunk ahhoz a kulcsproblémához, amelynek megoldása az összehasonlító társadalomtörténeti kutatás feladata. L. Stone fejezte ezt ki, amikor a francia példára rámutatva utalt arra a lehetőségre, hogy "the reputation enjoyed by pre-industrial England as an unusually mobile society is largely a illusion based on false assumptions and a dearth of statistical evidence."¹⁸ ("hogya az a hiedelem, miszerint a pre-indusztriális Anglia rendkívül mobilis társadalom lett volna, nagy mértékben illúzió, amely hamis feltételezéseken és rossz statisztikai anyagon nyugszik"). Az a távoli, fáradságosan megmunkálható kutatási terület, amely itt megnyílik, még csak körvonalalaiban kezd láthatóvá válni.¹⁹ Azonban biztos, hogy csak innen lehet megvilágítani azt a kérdést, amely az angol forradalom és a Fronde iránti társadalomtörténeti érdeklődés gyújtópontjában áll: mennyiben változtatták meg azt a társadalmi rendet, amelyben keletkeztek, mennyiben maradtak meg abban? Amikor Stone óva int az angol forradalom társadalmi mélyrehatóságának a túlértékelésétől, és azt ebben a vonatkozásban úgy jelöli meg, mint "the least successful of all the 'Great Revolutions' in History",²⁰

("a legkevésbé sikereset a történelem nagy forradalmi közül"), közelfekvő a kérdés, vajjon fordítva, a Fronde regionális pusztításai és "mortalitásai" nem érleltek-e nagyobb társadalomtörténeti hatásokat, mint ahogyan azt sokáig feltételezték.^{21/}

A Fronde és a forradalom nemcsak az angol és francia társadalmi struktúra krízisének a kisülése volt, - olyan időbelileg párhuzamosan lefolyó eseménytörténetet is mutatnak, amelyeknek látványos csúcspontjai szorosan egymás mellett játszódnak le. Vajjon fennáll-e valamely kölcsönhatás, vagy éppen összefüggés a két esemény között? A modern kutatásnak politikai és társadalmi struktúrák problémájára irányuló érdeklődése ezeket a kérdéseket háttérbe szorította. Annál inkább üdvözlünk kell, hogy Philip A. Knachel most elővette és tárgyalta azokat.^{22/} Könyve az eddigi ismeretek számbavétele egyéni kutatásokkal kiegészítve. Ott is nyereséget jelent, ahol olyan nem teljesített kívánságokat hagy maga után, amelyeket csak későbbi részletkutatások tudnak majd kielégíteni. Mindenekelőtt három problémakörnek a pontosabb megvilágítása bizonyulhatna gyümölcsözőnek. Az első a Franciaország és Anglia közti diplomáciai kapcsolatok területét és az angol alkotmányjogi konfliktusnak a francia külpolitikára gyakorolt lehetséges kihatásait öleli fel. A sűrű diplomáciai levelezés a külügyminisztérium levéltárában azt bizonyítja, hogy a francia államvezetés kezdettől fogva nagyon eleven érdeklődést mutatott az angol alkotmányjogi konfliktus iránt. Amíg ez a király és a parlament közötti, tulnyomóan jogi természetű nézeteltérés keretei között maradt, a francia korona szívesen látta az angol korona gyengülését. Az alkotmányjogi konfliktus megbénította Anglia mozgási szabadságát a külpolitika terén és kikapcsolta azt a veszélyt, hogy belépjen a nagy háborúba Spanyolország oldalán. A hatalmi szempontok szerint orientálódó beállítottság lassan kezdett megváltozni, amint az angol polgárháborúban a király veresége kirajzolódott. Mazarin, úgy tűnik, még előbb felismerte, mint politikai informátorai, hogy Angliában többről van szó, mint egy uralkodónak az egyéni sorsáról. Amit az angol király bukásával felnőni látott, az a monarchikus tekintély megrendülése volt általában. De vajjon Anglia teljesen új helyértéket (Stellenwert) nyert-e az ő politikai gondolkodásában? Vajjon Angliában egy "polgári" forradalmat látott-e közeledni, amely a hagyományos társadalmi rend alapjait megrendíti és amelyből olyan fertőzés veszélye indul ki, amely a monarchiákat az angol polgárháborúba való beavatkozásra kényszeríti, szükség esetén még külpolitikai céljaik feláldozása árán is? Ez az a tézis, amelyet Borisz Porsnyev fejlesztett ki.^{23/} Ez abban a véleményben csúcsosodik ki, hogy Mazarin a westfáliai békében lemondott bizonyos lehetséges előnyökről, hogy a megállapodást siettesse, amely lehetővé kellett, hogy tegye számára az angol forradalom elleni intervenciót. Ez a tézis az iratok közelebbi felülvizsgálása során nehezen tartható. Az 1646-1648-as évek diplomáciai levelezése mutatja, hogy Mazarin politikája akkor

csak egy nagy célra irányult: a münsteri béke nyélbeütésére. Emellett minden más politikai kérdés alárendelt jelentőségűnek tűnik - még az angol kérdés is, noha ezt sokra értékeli Mazarin és erősen fájjalja, hogy a királyság ügyét nem tudja megmenteni Angliában. Mazarinnek ezirányú megjegyzései, és a neki tulajdonított intervenció szándék között olyan szakadék tátong, amelyet eddig nem sikerült forrásokkal bizonyítottan áthidalni. Hasonló megfigyelés érvényes Mazarinnek a nagy francia belpolitikai problémával, a Fronde-al kapcsolatos magatartására is. A münsteri békét ugyanaznap írták alá, amelyen Mazarinnek meg kellett hajolnia a parlamentáris Fronde előtt. Azonban nem ismerhető fel összefüggés a két esemény között. Minden amellett szól, hogy Mazarin szemében csekélynek tűnt az a belpolitikai vereség, melyet Párizsban elszenvedett, azon diplomáciai győzelemmel szemben, amelyet Franciaország Münsterben aratott.²⁴⁷ A számára mérvadó politikai értékhierarchiában a külpolitikát abszolút előnybe helyezte. Az ellenkezőjének a bebizonyításáig azt kell tartanunk, hogy a westfáliai béke megkötését sem az angol, sem pedig a francia belpolitikai fejlemények nem befolyásolták.²⁵⁷

Egy második, sokkal messzebbre vezető problémakört, amely még nincs eléggé megvilágítva, abban a kérdésben foglalhatunk össze, hogy vajjon mennyire határozták meg az angliai események a Fronde politikai öntudatosodását (önmegértését, Selbstverständnis) - a Frondeban résztvevő különböző csoportok, de azok ellenfelei számára is? Vajjon az a szemléletbeli lecke, amelyet az angol forradalom szolgáltatott, hozzájárult-e ahhoz, hogy a franciák saját állami mivoltuk (Staatswesen) alapberendezéseiről alkotott elképzeléseiket elmélyítsék és precízebbé tegyék? Csak jellemző példaként (Sonderbeispiel) említjük a párizsi parlamentet és azt a tör-ténelmi szerepet, amelyet 1649 első hónapjaiban játszott. Ekkor az ostromlott városban szükségkormányzati funkciókat vállalt magára. Összességében ülésezett és többségi döntéseket hozott olyan intézkedésekről, amelyek messzemenően kívül es-tek jogi illetékességén. Ugy fungált, mint egy tanácskozó gyűlés, amely Párizs korlátozott városi területén hasonló felségjogokkal élt, mint nemzeti keretek között az egyidejű, s az alsóházra redukált angol parlament. Azonban e feltűnő és már a kortársak által is felismert párhuzamosság mögött mély-reható különbség húzódik, amelyet egy modern tanulmány^{26/} vi-lágított meg. Ez, nemcsak a politikai alaproblémák mindenko-ri sajátosságán nyugszik, amelyek mindkét testületben vita tárgyai voltak, hanem azokon az alkotmányos feltételeken is, amelyek között a politikai akaratnyilvánulás az angol alsó-házban és a francia parlamentben végbement. Ugy tűnik, hogy ez nem pártálláspontok szerint orientálódott, hanem a "par-lament" sokrétegűen megosztott "compagnie"-ján belül fennál-ló rang-, szolgálati idő- és funkcióbeli különbségek szerint. A parlamentáris Fronde-on belül a radikálisabb és a kompro-misszumra hajlamosabb irányzat közötti ellentét sokkal inkább

a fiatal és idős, a "chambres des enquêtes" és a "grand' chambre", az alacsonyrangú és magasrangú tanácsosok közötti ellentét volt. Kezdetről fogva ebben állt a professzionálisan megalapozott "esprit de corps" (testületi szellem) politikai gyöngéje, amely a parlamenten belül annál érezhetőbbé vált, mennél jobban növekedett kifelé illetékességi köre.

Harmadik probléma, amely még megvilágításra szorul, a Fronde és az angol forradalom eltérő összkarakterét érinti. Megállapítható, hogy a Fronde politikai esemény volt. Egyházi-vallási vitakérdések nem játszottak szerepet sem keletkezésénél, sem lezajlásánál. A küzdőfelek célkitűzései is olyan zavarosak és ellentmondásosak voltak, hogy biztos: csupán a monarchia jogi és adminisztratív újjáalakítása lebegett a szemük előtt. Ezzel szemben az angol alkotmányjogi konfliktus kezdetről fogva egyházi harccal volt összekapcsolva, és senki sem vitatja, hogy az angol forradalom egyik főimpulzusa a vallási szférában gyökerezik, bármennyire eltérőek a szellemi és társadalmi feltételeiről alkotott vélemények és a mai kutatás bármennyire különféleképpen ítéli meg a puritanizmus történeti jelenségét és annak robbantóhatását. Az alkotmányjogi küzdelem vallásos aspektusát már korán elismerték az egykorú francia megfigyelők, és ha valahol, akkor itt látták az angol események Franciaországra való visszahatásának a veszélyét. A puritán mozgalomnak a hitét változtatott protestáns kisebbségre gyakorolt esetleges vonzóereje feletti aggodalom vörös fonálként húzódik végig a francia diplomaták levelezésén. De ez a kortársak számára olyan közelfekvő félelem nem vált valóra. A francia protestantizmus már 1644-ben a Charenton-i zsinaton végbevitte a híres "option royale"-t, amely egyidejűleg éles elutasítást tartalmazott az angol forradalmárokkal és azok independentes szárnyával szemben. Mi annak a döntő lépésnek a történelmi értelme, amely a hugenottáknak a korona és az állam irányában tanúsított hivatalos magatartását a Fronde alatt is meghatározta? Vajjon ezt elsősorban lojalitásnyilvánításnak lehet-e tekinteni, talán mint a francia protestantizmus belső gyengeségének a kifejezését? Vajjon ez annak az egyházi önkormányzatnak ismételt kinyilvánítása-e, amely a kálvinizmus presbiteriánus-zsinati szervezési elvével elszakíthatatlanul összefonódott? Vajjon az Angliával szemben fekvő tengerparti tartományokban az independentes áramlatok behatolása már annyira komolyan fenyegette-e ezt, hogy a zsinat határozata főleg az angol szektamozgalom vallási propagandájára adott védekezési reakciónak tekinthető?²⁷⁷ Bizonyára mindhárom momentum közrejátszott a charentoni döntésekben, azt azonban meg kellene vizsgálni, hogy a specifikus időben melyikük volt a döntő. Innen kiindulva teljesebb megvilágításra is kerülhet az a nagy történelmi összefüggés, amelyet Pierre Chaunu egy ragyogó tanulmányban kimutatott:^{28/} a saját országában elszigetelt, külföldi partnerekre utalt francia protestantizmusnak a változékony angol egyházi körülményektől való függése. Azonban itt ebből a kiindulásból mindenekelőtt az angoloknak a Fronde idején a franciákra gyakorolt tudatos

ráhatását kellene ujonnan és összefoglalóan méltatni. Mennyiben származott a vallásos propaganda az angol forradalomban valamely általános misszionárius alapmotivumból, mennyiben volt a "Long Parliament" és a "Commonwealth" külpolitikai fázisainak irányított eszköze? Egy ilyen vizsgálódás keretében új történeti megvilágításba kerülhetne a Fronde és a forradalom közvetlen érintkezésére vonatkozó egyetlen példa, a bordeauxi "Ormée" különleges regionális esete. Ezekkel a kérdésekkel zárjuk fejtegetéseinket, melyeket a Fronde és az angol forradalom eseménytörténetének kutatásával kapcsolatban a kutatás jelenlegi állapota vet fel. Azok a szervezettörténeti és társadalomtörténeti problémák, amelyeket megkíséreltünk felvázolni, tudományunkat nem kevésbé megoldatlan feladatok elé állítják. A többé nem változtatható mult, és a mindig újabb változó impulzusok által táplált kutatás sajátos viszonya a 16. század európai történetének tárgyalt szakaszában olyan módon lép elénk, hogy elvárhatjuk: a jövő fontos új ismeretekkel fog megajándékozni bennünket.

S.SKALWEIT

Jegyzetek

- 1/ H.R.Trevor-Roper ismert tanulmányának a címe után, mely a "Past and Present"-ben jelent meg, no. 16, 1959.
- 2/ A fogalom részletes megvilágítása Gerhard A.Ritternél, Divine Right und Prärogative der englischen Könige 1603-1640, HZ. 196, 1963, 584-625.p.
- 3/ Ehhez v.ö.: Étienne Thuau, Raison d'État et Pensée politique à l'époque de Richelieu, Paris, 1966.
- 4/ "Comment les Français du XVIIe siècle voyaient la Constitution?", XVIIe siècle, No. 25/26, 1955, 9-36.p.
- 5/ A probléma jó ismertetése E.Kossmann-nál, Engelse en Franse opstandigheid en de zeventiende eeuw, Tijdschrift voor Geschiedenis, 69, 1956, 1-11.p.
- 6/ A kutatás állásának legújabb ismertetése E.A.Wrigley, A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy 1650-1750, Past and Present No. 37, 1967, 44-70.p.
- 7/ A B.Porsnyev által kiváltott vita a franciaországi népi felkelések okáról és jellegéről újjáélesztette a kutatás érdeklődését a francia hivaltörténet ezen oldala iránt. A kutatás állásának kitűnő ismertetése részletes bibliográfiával J.H.Salmon-nál, Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth-Century France, Past and Present, No.37, 1967, 21-43. p.

- 8/ Roland Mousnier, Recherches sur les Syndicats d'officiers pendant la Fronde. Trésoriers généraux de France et Élus dans la Révolution, XVIIe Siècle, No.42, 1959.
- 9/ V.ö. hozzá a R.Mousnier által kiadott Lettres et mémoires adressée au Chancelier Séguier, 1633-49, Paris, 1964. bevezetését. A.D.Lublinskaya munkája, Внутренняя политика французского абсолютизма, 1633-1948, Moszkva és Lenin-grád, 1966. számomra nem volt hozzáférhető.
- 10/ Lawrence Stone, Social Mobility in England, 1500-1700, Past and Present, No. 33, 1966, 17.1.
- 11/ Ugyanott.
- 12/ "Storm over the Gentry" in "Reappraisals in History", New York, 1961, 149. 1.
- 13/ "The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641", Oxford, 1965.
- 14/ Ujabban erősen aláhuzta Roland Mousnier, Les Hierarchies sociales de 1450 à nos jours, Paris, 1969, 71. p.
- 15/ V.ö. hozzá Davis Bitton: The French Nobility in Crisis, 1540-1640, Stanford, 1969, 96, kk.1.
- 16/ V.ö. ehhez J.Michael Hayden, Deputies and Qualities: The Estates General of 1614, French Historical Studies 3, 1964, 513. s köv.p.
- 17/ Pierre Deyon, Rapports entre la noblesse française et la monarchie absolue, RH 231, 355.p.
- 18/ A "Social Mobility in England"-ban, 51.p.
- 19/ V.ö. a "Social Mobility"-ról folytatott vitát a Past and Present-ben, No. 32, 1965, 3-11.1.
- 20/ A "Social Mobility in England"-ban, 46.p.
- 21/ Regionális példaként v.ö. Jean Jacquart, La Fronde des Princes dans la région Parisienne et ses conséquences matérielles, Rev. d'Hist. mod. et contemp., 7, 1960, 257-290.p.
- 22/ England and the Fronde. The Impact of the English Civil War and Revolution on France, Ithaca, New York, 1967.
- 23/ Английская революция и современная ей Франция, а "Английская буржуазная революция XVII века" Москва, 1954. 71-83.p.

- 24/ V.ö. a probléma fejtegetését R.Mousniertól, Les mouvements populaires en France avant les traités de Westphalie et leur incidence sur ces traités, Forschungen und Studien zur Geschichte des Westphalischen Friedens, Münster, 1965, 36.p.
- 25/ Kell tehát, hogy a jövőben még ismeretlen anyagot hozzon napfényre Mazarin instrukcióinak teljes gyűjteménye az "Acta Pacis Westphalicae" kiadvány keretében.
- 26/ A.Lloyd Moote, The Parliamentary Fronde and the 17th-Century Robe Solidarity, French Historical Studies, 2, 1962, 330-355.p.
- 27/ V.ö. Emile G.Léonard, Histoire Générale du Protestantisme II, 1961, 343.p.
- 28/ "Les crises au XVIIe siècle de l'Europe réformée", RH. 233, 1965, 23-60.p.

A nagybirtokok gazdaságának refeudalizálódása
Közép- és Kelet-Európában. (XVI-XVIII.sz.)

Európa gazdasági, társadalmi, sőt, kulturális fejlődésének tendenciái között a modern korszakban a refeudalizáció tendenciája kerül a fő helyre. Ez a tendencia, amely abban jutott kifejezésre, hogy a nemességnek a gazdasági életben, és az élet sok más területén betöltött szerepe megnövekedett, egybefoglalta az európai területek nagy részét, bár mindenekelőtt Közép- és Kelet-Európa országaira volt jellemző.

A történeti valóság jobb megközelítése céljából hangsúlyoznunk kell, hogy a refeudalizálódás tendenciája párhuzamosan haladt egy másik tendenciával, nevezetesen a prekapitalista és kapitalista struktúrák fejlődésével a XVI-XVIII. századi európai gazdaságokban.

Ezek az ellentmondásos tendenciák igen határozottan bontakoznak ki, ha a gazdasági élet általános vonásait vesszük szemügyre, mellőzve a speciális, helyi jelenségeket.

A XVI. században Európa a prekapitalista és kapitalista elemek fejlődésének, valamint a refeudalizációnak a korszakát éli át. A refeudalizálódás folyamata nem fékezte e korszakban a gazdasági növekedést, sőt, a kapitalista tendenciák fejlődését sem.

A XVII. század e szempontból eltérő képet mutat. Közép- és Kelet-Európa országaiban megfigyelhető a refeudalizálódó tendenciáknak az erősödése, és egyidejűleg a kapitalista fejlődés késlekedése, melyet gazdasági stagnálás, sőt, visszaesés követ. Ezzel szemben a refeudalizálódás tendenciái Nyugat-Európában a XVII. században, néhány vidéket kivéve, meglehetősen gyengék voltak. Itt a kapitalista fejlődés dominált a feudális és a retrográd erők fölött.

A XVIII. században az ellentmondó - feudális és kapitalista - tendenciák közötti kölcsönös összefüggés komplexebbé vált. Noha már egész Európa az ipari forradalom korszakát éli, a feudális tendenciák Közép- és Kelet-Európában többé-kevésbé erősek maradnak. E tendenciák fejlődése megfigyelhető egyes Nyugat-európai területeken is (pl. Franciaországban).

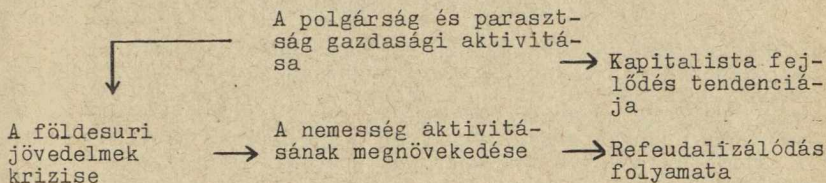
Mik voltak a refeudalizálódás folyamatának az okai? A legfőbb tényekre korlátozódva mindenekelőtt egy olyan folyamatra kell rámutatni, amely a XVI. században egész Európára

érvényes volt - nevezetesen az európai nemesség gazdasági tevékenységének a megnövekedésére. Ez a megnövekedés új jelenség az európai gazdaságban, melyet még közelebbről meg kell vizsgálni, elsősorban összehasonlító vizsgálatokkal, hogy feltárjuk e jelenség kialakulásának a tényezőit, és különböző formáinak az okait.

Ha megpróbálunk általános választ adni az itt felmerülő kérdésekre - hogy először az európai tevékenység növekedésének a geneziséét érintsem - visszanyulnánk a középkor utolsó századaig. E korszakban a nemzeti jövedelem szétesztetésében észrevehető átalakulások figyelhetők meg. A különböző (mind nyugat-, közép- és kelet-európai) országokkal foglalkozó munkákból összegyűjtött adatokra alapozva megállapítható, hogy a középkor utolsó évszázadaiban a nemesség jövedelmei csökkenőben voltak, miközben szükségleteik ezzel egyidejűleg növekedtek, annyira, hogy a feudálisoknak egyre nehezebb volt a nemesi életforma követelményei szerint élniük. Tekintve, hogy ugyanakkor más osztályoknak, különösen a polgárságnak a jövedelmei növekedtek, az e két osztály létalapjaiban található gazdasági erőforrások közötti aránytalanság nyilvánvalóvá vált.^{1/} A parasztok helyzete is javult. A nemesség, amely igényt tartott arra, hogy megőrizze vezető szerepét az államban és a társadalomban, mint osztály kezdte elveszíteni anyagi támaszát. March Bloch már megfigyelte ezt a jelenséget a "Caractères originaux de l'histoire rurale française" c. munkájában. "A középkort a földesuri jövedelmek krízise zárja le - írja Marc Bloch - és nyitja meg a modern időket."^{2/}

II.

Megállapításainkból következik, hogy az alapvető folyamatokra korlátozódva, a következő okozati összefüggések láncolatát lehet felvázolni:

Jövedelmeinek krízise kiváltotta a nemesség ellenállását, amely különböző vállalkozások formájában nyilvánult meg. A gazdaságon kívüli tevékenységek (pl. a rablólovagoké) csupán időleges eszközök voltak, ugyanakkor a gazdasági tevékenység a nemesség helyzetében gyökeres változást jelentett. Így a polgárságnak (és a parasztságnak) a középkor óta kibontakoztatott tevékenységéhez új tényezőként járult most

a nemesség gazdasági aktivitása. A társadalom összes osztályainak ez az aktivitása teremtette meg a XVI. századi gazdasági növekedés alapjait. A XVI. században Európa-szerte meglehetősen mély átalakulások figyelhetők meg a nemesség struktúrájában, és ezzel párhuzamosan folytak le a gondolkozásmódjukban bekövetkezett változások. Élénk viták folytak a nemesség fogalmáról, kiterjesztvén ezt a fogalmat, és megegyedvén - az új koncepció szerint - hogy a nemesek kereskedelmi tevékenységet folytassanak.^{3/} A középnemesség csoportjai voltak a legaktívabbak. Ez az új nemesség, amely elkötelezte magát a gazdasági életben, egész Európában megjelent: Angliában (gentry), Oroszországban (дворяне), Spanyolországban, Lengyelországban (szlachta), a balkáni államokban (a csiftiliek birtokosai), Franciaországban és sok más országban. Ebből a szempontból Közép- és Kelet-Európa ekkor még nem mutatott nagy különbséget Nyugat-Európához képest.

Az európai nemesség gazdasági tevékenységének a növekedése a XVI. században általános tendencia volt, de a nemesség által kifejlesztett aktivitási formák különbözőek voltak. Így az angol enclosure, a francia részes gazdálkodás (métayage), a cseh hálgazdálkodás növekedése, a spanyol kolonizáció kiterjedése, és Közép- és Kelet-Európában a robotmunkán alapuló földesuri majorok megjelenése ugyanannak a folyamatnak különböző formáit képviselték.

A nemesség tevékenységének a formái elsősorban három tényezőtől függtek:

- 1/ Az adott terület természeti adottságaitól, azaz földrajzi helyzetétől, klímájától, stb.
- 2/ A nemességnek a munkaerőhöz való kapcsolatától abból a szempontból, hogy milyen mértékben tünt el a középkor végén a jobbágyság.
- 3/ A piac jellegétől (a kereslet problémájától).

Következésképp, a felhalmozás és beruházás folyamatának a fejlődésében, és következésképp a gazdasági növekedésben országról országra különbözőek voltak a feltételek. Ebből következik, hogy az agrárstrukturák átalakulásai Közép- és Kelet-Európában, vagyis a robotrendszer megjelenése, csupán a nemesi aktivitás növekvő folyamatának speciális formájaként magyarázható meg.

Felmerül egy kérdés: vajjon minden esetben összekapcsolható-e a nemesség aktivitásának a megnövekedése a refeudalizálódás folyamatával? Vajjon ez a növekedés automatikusan olyan tradicionális formák megjelenését vagy felélesztését jelentette-e, amelyek gátolták a kapitalista fejlődést?

Mielőtt válaszoznánk e kérdésre, szükségesnek látszik meghatározni magát a refeudalizáció kifejezést. E célból

lehetetlen lenne felidézni a feudális rendszer igen komplex fogalmáról folytatott, le nem zárt vitát. Figyelmen kívül hagyva ezt a vitát, megállapítható, hogy a refeudalizálódás folyamatában (és egyben e jelenségnek a fogalmában) a legnagyobb fontosságot a kapitalista fejlődéssel ellentétes tendenciáknak és tényeknek kell tulajdonítani. Ez - a gazdasági élet terén - a szabad munkaerő szerepének a csökkentését jelenti, vagyis azt, hogy kifejlődött a parasztok jobbágyi helyzete, vagy a parasztok egyéni szabadságának mind jogi, mind tényleges korlátozása, a paraszti üzemeknek a nemesi tulajdonosok szükségletei alá rendelése, valamint az ország gazdasági életében a mezőgazdaság szerepének általában való megnövekedése, az ipar és a városi fejlődés kárára. Társadalmi téren a refeudalizálódás a polgárság, és mindenekelőtt a parasztság pozíciójának a gyöngülését jelenti. A politikai életet illetően a nemesség uralma az állam nemzetközi kapcsolatainak és belpolitikájának a terén tükröződött. Itt mind abszolutisztikus (orosz modell), mind pedig liberális (lengyel modell) tendenciák találhatók.

III.

Ha a refeudalizálódás folyamatát a mi megállapításaink szerint szemléljük, magától értetődik, hogy Angliát ki kell ebből zárni, ahol a nemesség gazdasági tevékenysége nem akadályozta meg a munkaerőpiac kialakulását, a polgárság kifejlődését és az eredeti tőkefelhalmozást. Ezzel szemben Nyugat-Európa más országaiban a refeudalizálódás jelenségei többé-kevésbé erősen érezhetőek voltak. Franciaországban kétféle agrárüzem rendszere keveredik: részesművelés (métayage) és a majoré (fermage). A métayage,^{4/} amely a földet egyesítésének folyamatán alapult, mint azt Ch.Parain megjegyezte, fél-feudális rendszer maradt, amely a multa támaszkodott, ezzel szemben a major fejlődésében a polgárság felemelkedése nyilvánult meg.^{5/} Hasonlóképpen Itáliában is a métayage (mezzadria) a társadalmi kapcsolatoknak feudális színezetet adott.^{6/} A refeudalizálódás folyamata a Nápolyi királyságban volt a legerőteljesebb.^{7/} Ugyanilyen volt a helyzet Spanyolországban is, amely a XVI-XVII. század fordulója óta a gazdasági és társadalmi regresszió állapotába lépett.^{8/} Ebben az országban megfigyelhető a nemesség szerepének a megnövekedése, s az ipar és kereskedelem krízise, amely e "nemesi infláció" következménye volt.^{9/} A parasztok jövedelme csökkent és ez hozzájárult ahhoz, hogy a parasztságot alávetették a helyi uraknak és néhány gazdag parasztnak, birtokaik közvetlen eladása révén (lugares vagy vecinos).^{10/}

Nyugat-Németországot sem kerüli el ez a nemesi expansió irányába mutató tendencia,^{11/} a terheknek a földesur és az egyház profitjára való növelése arra kényszeríti a parasztokat, hogy résztvegyenek a vallásháborúkban. Ezek a nemesek, akik nem tudták növelni a parasztoktól jövedelmeiket, vagy nem tudtak valamely közvetlen gazdasági tevékenységet foly-

tatni, szembetalálták magukat az elszegényedés folyamatával, helyet csinálva a városi tőkének, amely Nyugat-Európában mindenütt behatolt a vidékre.

Bár árnyalni kell megállapításunkat e "nemesi" tendenciák intenzitását és formáit illetően a kapitalista Angliától a stagnáló Spanyolországig, megállapítható, hogy Nyugat-Európában a XVI. századtól, de különösen a XVII. században, ezek a tendenciák láthatóan megnyilvánulnak.

Nem úgy nyilvánulnak meg, mint Közép- és Kelet-Európában, egy olyan teljesen feudális rendszer fejlődése révén, amely szétrombolta a XVI. században megszülető kapitalista elemeket. E jelenség magyarázatát azon helyi feltételek elemzésében lelhetjük, amelyek közepette a Közép- és Kelet-európai nemesség gazdasági tevékenységét folytatta. A földrajzi tényezők kedveztek a gabonatermelésnek és állattenyésztésnek, de ugyanez volt a helyzet Nyugat-Európában is. A földrajzi tényező csupán a konkrét termelési döntésekben játszott nagy szerepet, s nem ez volt az oka Közép- és Kelet-Európa országaiban a súlyos refeudalizálódás jelenségének. Ugyanekkora befolyást tulajdoníthatunk a mezőgazdasági termékek eladási lehetőségének is. A piaci tényező éppúgy, mint a földrajzi tényező szükséges volt ahhoz, hogy a nagybirtokok kifejlődjenek és bevételt biztosítsanak a földesuraknak, de önmagában nem volt elégséges.^{12/}

Közép- és Kelet-Európa országaiban az elsőrendű szerepet az játszotta, hogy aránylag könnyen tudták maguknak alávetni a parasztokat, mivel a jobbágyrendszer, bár legyengült formában, de fennmaradt a középkor végéig. Ez kedvező kiindulópontot biztosított a nemességnek (az egyháznak és az államnak) a parasztok leigázásához és következésképp a feudális terhek és az egész agrárgazdaság átszervezéséhez. A szolgáltatások közül, melyekre a parasztságot kötelezték, a robot vált a legsúlyosabbá. Kölcsönös összefüggés figyelhető meg a jobbágyrendszer és a robot között: a robot megerősítette a jobbágyrendszert, a jobbágyrendszer viszont megteremtette a robot növeléséhez szükséges tényezőt.

A parasztoknak ez a robot által történő, és a középkor vége óta folyamatban lévő jobbágysorba taszítása (mely általában "második jobbágyság" név alatt ismeretes), az európai kereskedelemnek és a Nyugat-Európa részéről a mezőgazdasági termékek iránti fokozott kereslet megnyilvánulásának a keretében: ezek tekinthetők a Közép- és Kelet-európai nagybirtokok gazdasági életében a refeudalizálódás fő vonásainak és egyben fő tényezőinek.

A második jobbágyság kifejlődésével párhuzamosan haladt a jobbágyok földhöz való jogának a korlátozása. A fő tendencia a földesurak és a parasztok között megoszlott tulajdont (mikor a földesur a parasztoknak engedte a birtok

használatát, dominium utile) olyan forma felé vitte, amelyben a parasztszok úgy használták a földet, hogy arra a legcsekélyebb garanciát sem nyerték a földesur részéről.

A földesuri uradalmak gazdasági szervezésében két modellt különböztethetünk meg:

- 1/ a parasztszok természetbeni és pénzbeli szolgáltatásaira alapozott modellt;
- 2/ a robotmunkán alapuló földesuri majorgazdaságok fejlődésére alapozott modellt.

Az 1/ számú modellben, melyet nem-robotoltató modellnek is nevezhetünk, s amely mindenekelőtt a gabonatermesztésre kevésbé alkalmas területeken terjedt el, a földesur rendszerint nem elégedett meg a jövedelmek begyűjtésével, hanem maga is belebocsátkozott a kereskedelembe, a termékeket a parasztszoktól vásárolván. Ez leggyakrabban állatokkal, néhány növényvel (pl. kender és len) és borral, ritkábban gabonával való kereskedés volt. Ilyen típusu feudális gazdaságok példaként említhetjük Kelet-Bjelorussziát, ahol a nagy földbirtokosok szervezték a paraszti gazdaságok által termelt kenderrel való kereskedelmet, és Rigába^{13/} exportálták azt, és mindenekelőtt a magyar és a balkáni területek, ahol a nemesség huzta a bor- és állatkereskedelem hasznát.^{14/}

A 2/ számú modell, melyet robotoltató modellnek nevezhetünk, elterjedtebb volt, mint a nem robotoltató, ámbár hasonlóképp ez utóbbihoz, nagy gyakorlati fontosságot kell tulajdonítani neki.

Evidens, hogy a robotoltató modellben a jobbagyság (a tényleges röghözkötés) kifejlődésének a mértéke nagyobb volt, mint a nem robotoltató modell keretében, amely több egyéni szabadságot hagyott a parasztszoknak. A parasztszok gazdasági helyzete attól függött mindegyik modellben; hogy milyen arányban álltak a szolgáltatások és a bevételek. Mindkét modell a földesurak elleni ellenállásra és harcra ösztönözte a parasztszokat, és ez a tényező mérsékelte bizonyos fokig a feudális elnyomást.

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a történeti valóság a két modell által képviselt szélsőségek között helyezkedett el.

A robotoltató modellnek a parasztszok helyzetére gyakorolt befolyása, a gazdasági növekedés és a refeudalizáció kialakulása nem volt minden esetben ugyanaz. Ez nagyon világosan a földesuri majorgazdaság kereskedelmi kapcsolatainak a jellegétől függött. Kétféle földesuri majorgazdaságot különböztethetünk meg:

- 1/ a külső piachoz kapcsolódó gazdaságot (mindenekelőtt a baltikumi piachoz);
- 2/ a belső piachoz kötődő gazdaságot.

Az 1/ számú földesuri gazdaság modelljében, amelyet expanzionista modellnek is nevezhetünk, a kereskedelmi kapcsolatokat maguk a nemesek teremtték meg, a városok közvetítése nélkül (néhány kivételtől, pl. Gdąnszk, eltekintve). A belső piac alakulása szempontjából ez volt a legnegatívabb eset, éppígy a gazdasági növekedés, valamint a parasztság termelő és kereskedelmi tevékenysége szempontjából is. Ez a modell volt jellemző sok lengyel, orosz, német és magyar területre. A robot lehetővé tette a földesuri gazdaságok számára azt, hogy olcsóbban termeljenek, és hogy a XVI. század áremelkedésének idején ki tudják elégíteni az új keresletet.

A 2/ számú modell, melyet az autonóm földesuri gazdaság modelljének is nevezhetünk, s amely kevésbé volt negatív a parasztgazdaságokra és azok kereskedelmi kapcsolataira, olyan területeken fejlődött ki, melyek a külkereskedelem szempontjából kedvezőtlenebbek voltak: (pl. Szilézia, Nagy Lengyelország, Csehország, Morvaország, sok orosz és más terület). Az autonóm földesuri gazdaságok keretében kapcsolatokat teremtek a belső piaccal (a városokkal, vásárokkal, a szomszédos vidékekkel) anélkül, hogy exportáltak volna.

Osztályozásunk teljesebbé tételére a földesuri gazdaságoknál még egy másik, a termelés jellegének a szempontjából alkalmazott disztinkcióját is szeretném javasolni:

- 1/ a gabonatermelő földesuri gazdaság;
- 2/ az állattenyésztésre alapozott földesuri gazdaság;
- 3/ a bortermelő földesuri gazdaság.

A legelterjedtebbek a gabonatermelő földesuri gazdaságok voltak: Lengyelország klasszikus példát szolgáltat erre: ugyanúgy, mint Magyarország a bortermelő földesuri gazdaságra.

A földesuri gazdaságokat még a felhasznált munka: robotmunka és bérmunka aránya szerint is megkülönböztethetjük. Általában megfigyelhetjük, hogy a gabonatermelő földesuri üzemek voltak a leginkább hajlamosak a robot növelésére.

IV.

Ha globálisan végigtekintjük, hogy Közép- és Kelet-Európa nagy uradalmainak gazdaságában a refeudalizálódás milyen fejlődési fázisokon ment át, arra a következtetésre jutunk, hogy e területen a változások fokozatosan hatottak. Ez azt jelenti, hogy a Nyugat-Európa, valamint Közép- és Kelet-Európa agrárfejlődése közti különbségek csak fokozatosan nyilvánultak meg.^{15/} Így módosítani kell azokat a gyakran felmerülő nézeteket, melyek szerint az Elbától keletre elterülő országokban a robot már teljesen, vagy majdnem teljesen kialakult a XVI. században.

Ez drámai küzdelem évszázada volt: a földesurak kifejlesztették gazdaságaikat a falusi földek rovására, megsokszorozva a robotot, és a jobbágyságot szembeszálltak ezzel a tendenciával. A robotterhek még a XVI. század végén is igen eltérőek voltak, (pl. Lengyelországban leggyakrabban heti 2-3 nap háztartásonként). Figyelembe kell vennünk Közép- és Kelet-Európa különböző országai között fennálló különbségeket, melyekről már beszéltünk a modellek kapcsán.

Mecklenburgban a nemességnek ugyanazokat a tevékenységi formákat figyelhetjük meg, mint Schleswig - Holsteinben és Frieslandban.^{16/} A nemesség megnövelte saját kezelésű gazdaságait, hogy a Nyugat-Európa piacaira irányuló gabonaexport hasznából részesüljön. Mint Angliában vagy Franciaországban, a földesuri expanzió főleg a közösségi és az elhagyott földek felé irányul (különösen a 30 éves háború után).

Hasonló átalakulások mentek végbe Nyugat-Pomerániában is: a városok legyengülése, ami speciálisan a kereskedelmi háborúknak volt tulajdonítható, megkönnyítette a feudálisok terjeszkedését és a robot növelését.^{17/}

Kelet Pomerániában (Gdąnszk) szintén megjelent a föld nemesei kezén való koncentrálódásának a tendenciája. A királyi uradalmakra vonatkozó források tudósítanak bennünket azokról a nagybirtokokról, melyeket nemesek igazgattak közvetlenül, és amelyek néhány tucat szabad munkást számláltak. A munkaerő kérdése, miként egész Európában, nagyon súlyos volt. Kelet-Pomerániában, ahol a városiasodás foka magasabb volt, mint Lengyelország más vidékein, a városok konkurráltak a nemességgel ebben a vonatkozásban. Ilyen körülmények között a robot számottevő emelése nem volt könnyű. A parasztok támaszt találtak a városokban.^{18/}

Lengyelország más vidékein a földesuri gazdaságok a XVI. század kezdetén épp úgy használtak szabad munkaerőt, mint robotot, de a robotmunka növekedése főtendenciaként bontakozott ki. A robotoltató földesuri gazdaságok fejlődési színvonal a vidékenként változott. A XVI. század második felében a földesur saját gazdaságából származó jövedelem Kelet-Pomerániában elérte a földesur összjövedelmének 49 %-át; Mazóviában 52; Nagy Lengyelországban 37, és egész Lengyelországban 48 %-át.^{19/} A hátralévő százalék majdnem teljesen a paraszti szolgáltatásokból származott.

Sziléziában a XVI. század közepéig még ellentétes feudális és kapitalista tendenciák figyelhetők meg. Sziléziában a gabonaexport semmilyen szerepet nem játszik és a juhtenyésztés, az erdőgazdaság és a haltenyésztés képezi a nemesség legfőbb jövedelemnövelő tevékenységét.^{20/}

A Csehországra és Morvaországra (ugyszintén Lausitzra és Szászországra) vonatkozó források hasonló helyzetet mu-

tatnak. Ezek az országok mindenekelőtt mezőgazdasági termékekkel rendelkeztek: hallal, borral, komlóval, gyümölcsökkel, zöldséggel, sörrel, sajttal, gabonával. F. Matějček, A. Mika, J. Valka és mások munkái szerint elsősorban a halgazdaság és az élelmiszerfeldolgozó ipar, különösen a sörgyártás terén fejlettek ki nagy aktivitást a földesurak. A gabonát termelő földesuri üzemek inkább csak a fehérhegyi ütközet után fejlődtek ki. Hangsúlyoznunk kell, hogy e dátumot megelőzően mindenekelőtt a parasztok termeltek a belső piac számára.^{21/}

Magyarországon 1514-ben és 1548-ban (miként Lengyelországban 1520-ban) az állam szabályozta a robotmunka mértékét. A roboton alapuló földesuri gazdaságok a XVI. század közepe óta terjedtek, különösen az ország nyugati részein, de az összes ország nagybirtokosai ekkor még intenzíven foglalkoztak a nagykereskedelemmel (Nyugat-Németországgal, Ausztriával, Észak-Itáliával, Csehországgal). E kereskedelemben fontos szerepet játszott, mint már említettük, a bor és az élőállat.^{22/}

A majdnem teljesen török uralom alatt álló balkáni országok, mint a "második jobbágyság" sok más országa is, összetett képet mutattak, ahol a feudális török formákat (a timár rendszert) fokozatosan felváltották új formák (a majorgazdaságok) (csiftlikek) rendszere. A nemesség gazdasági tevékenysége így jutott kifejezésre.^{23/} Itáliának és más országok gazdaságának nagy szüksége volt élő állatra, bőrre, gyapjura, viaszra, prémre, fára és mindenekelőtt gabonára és mindezt szállították számukra a balkáni országok.^{24/}

Litvániában a majorsági rendszert nagyban ösztönözte a voloki-nak nevezett jobbágytelkek nagy reformja. A robotmunkára alapozott földesuri birtok rendszerének eredményeként és a szabályos háromnyomásos rendszerre való áttérés következtében a reform a feudális földesurak érdekeit szolgálta. Ugy alakította át az agrárrendszert, hogy növelte általa a földek jövedelmét a népesség fokozottabb kizsákmányolása és bizonyos technikai haladás révén.^{25/}

Oroszországban a belső piac játszotta a vezető szerepet a robotrendszer kiterjesztésében. E rendszer kifejlődésének a szintje nem volt azonos az egész országban. Azon területek közé, ahol a robot a XVI. században aránylag kiterjedt volt, Moszkva, Rosztov, Perejaszlaj, Szuzdal vidékét sorolhatjuk. A robotrendszer még élénkebben fejlődött az Észak-Balti partokon, Livóniában, ahol a gabonát exportálhatták, Rigán, Revalon és más kikötőkön keresztül.^{26/} Oroszországban a külső piac (a gabonának tengeren való exportálása) a XVII. század közepétől kezd növekvő szerepet játszani.

Összefoglalva, a XVI. század során Közép- és Kelet-Európa országaiban a robotrendszer fejlődésének a folyamatát figyelhetjük meg, de e fejlődésnek a mértéke és a nemesség

termelőtevékenységének a formái nem voltak azonosak. Mindazonáltal az e tevékenység által kiváltott valamennyi agrárátalakulás kedvezőtlen volt a paraszti gazdaságok számára. Egyes vidékeken (pl. Csehországban és Morvaországban) a belső (vagy külső) piacra termelő paraszti gazdaságok továbbra is aktív szerepet játszottak az ország gazdasági és kereskedelmi életében. Általában a XVI. században Közép- és Kelet-Európa országai még a gazdasági növekedés periódusában vannak. Ez mindenestre a refeudalizálódás árnyékában lejátszódó gazdasági növekedés volt.

A XVII. század során ez a nemesi árnyék sötétebbé vált. Politikai téren a 30 éves háború válik a nemesség államon és társadalmon belüli megerősödésének a szimbólumává. Kulturális téren a nemesi mentalitásnak a társadalomba való behatolására szimbólikus Molière "Bourgeois Gentilhomme"-ja (1670). Egyes területek a regresszióhoz olyan állapotba jutottak, melyet "nemesi szklerózisnak" nevezhetünk. A fejlettebb területek hasznát hozták az elmaradottabb vidékek kizsákmányolásából, aktivizálva ott a retrográd tendenciákat.

Közép- és Kelet-Európában mindenütt megállapítható a parasztszok jobbágysorba taszításának folytatása és megerősödése, a robot növekedése, amely immár egyre súlyosabbá vált, a feudális monopóliumok fejlődése, a parasztszok szabadságait korlátozó törvények megsemmisítése.²⁷⁷

Egy ilyen helyzet a paraszti harcok és felkelések egyre újabb hullámain idézte fel minden európai országban, mindenekelőtt azokban az országokban, ahol a refeudalizálódás a legsúlyosabb volt.

Ugy tűnik, hogy nem a tényezők száma járul hozzá ehhez a nagybirtokok termelésére és Közép- és Kelet-Európa országainak gazdasági növekedésére nézve végeredményben kedvezőtlen fejlődéshez.

A nagy változások mindenekelőtt a piac terén játszódtak le. A XVII. század folyamán a kereskedelmi feltételek, vagyis az eladott áruk árai és a vásárolt termékek árai közötti arány egyre inkább kedvezőtlené vált a nemesi exportőrök számára. Ez az árkécs általános nyomottságának (baisse) és a nyugati országok mezőgazdaságában lejátszódtott fejlődésnek volt tulajdonítható.

Ime néhány lengyel szám. Ha a XVII. század közepe felé 100-nak vesszük a mezőgazdasági termékek (nominális) árait, fél évszázaddal később a növekedést 202-es indexszel fejezhetjük ki. Ha ugyanezt az eljárást alkalmazzuk a külföldi termékek áaira, az indexek: 100 és 272. A nemesi export vásárlóértéke így érezhetően hanyatlott.

A 30 éves háboru és más háborúk (pl. a svédek lengyelországi inváziója, az ukrajnai háborúk, a törökök elleni harcok, stb.) a nemesség részére új, megoldandó problémákat vetettek fel. A háborúk után a földesuri gazdaságok anyagi rekonstrukciója, az uradalmaknak a kereskedelem terén bekövetkezett változásokhoz való alkalmazkodása, a parasztnépességen belüli demográfiai veszteségek a földesurakat új megoldásokra kényszerítették, általában a parasztok kárára.

A nemesség összes erőfeszítése, melyre minden országban számos példát találunk, sem volt képes növelni, vagy akár csak a korábbi nivón fenntartani a feudális földesurak jövedelmeit. A nemesség, bár megerősödött, de ismét jövedelemválságba került. A hagyományos falusi gazdaság, amely a robotló földesuri üzemre volt alapozva, elérte termelő lehetőségeinek a határát és ebben az állapotban lépett a XVIII. századba.

A nagybirtokok jövedelmének a tartós növekedése csak két uton volt elérhető:

1/ a mezőgazdasági szektorban bekövetkező változások útján, mind magában a termelésben, mind pedig a termelésnek a mezőgazdaságban betöltött arányában;

2/ új gazdasági szektorok, speciálisan az ipari szektor növekedése révén.

A XVIII. századi gazdaságtörténet sok példáját szolgáltatja ennek a két eljárásmodnak. Közép- és Kelet-Európa minden országában megfigyelhetők a mezőgazdaságban technikai újításokra irányuló törekvések, a robotnak pénzbeli cenzussal való helyettesítésének kísérletei, a klasszikus részesművelésben bekövetkezett változások. Egyidejűleg megfigyelhetők a nagy uradalmak iparosítására irányuló erőfeszítések is. Egy szóval - ez volt a helyzet a feudális nagybirtokosok jövedelmeinek a terén, amely meghatározta gazdasági döntéseik alapját.

Fennállt még a hagyományos ut, vagyis a parasztok feudális elnyomásának a növelése. Ez az ut azonban, amely a meghosszabbított refeudalizációt jelentette, a nemesség részére meglehetősen veszélyes volt, mint ezt a francia példa mutatta. A francia forradalom, mint E. Labrousse világosan írja, az elszegényedett parasztok és a kenyér nélküli munkások lázadása volt, melyet egy egyre erősebb polgárság hatalomvágya egyesített a nemesség előjogai, a monarchia adói és a feudális adók ellen.

Közép- és Kelet-Európa országaiban, ahol a nemesség évszázadok alatt erősebb pozíciót tudott biztosítani magának, olyan forradalmi megoldás, mint Franciaországban, e korban nem volt lehetséges; mindazonáltal a feudálisokat rá-

kényszerítették az új tendenciák és a parasztok harcai, hogy agrárreformokat hajtsanak végre. Ezek a reformok, eltörölvén a XIX. században a jobbágyságot, mégsem változtatták meg a gazdasági és társadalmi strukturát.

A feudális elemekkel terhelt korábbi helyzet különböző módokon fennmaradt.

J.TOPOLSKI

Jegyzetek

- 1/ V.ö. J.Topolsi, Narodziny kapitalizmu w Europie XIV-XVII wieku (A kapitalizmus születése Európában a XIV-XVII. században) Varsó, 1965.
- 2/ M.Bloch, Les caractères originaux de l'histoire rurale française, vol.1. Paris, 1955. V.ö. R.Boutruche, R.Duby, F.Lütge, W.Abel, M.M.Postan, C.D.Rose, T.B.Pugh, J.M.Bean, G.A.Holmes, M.Małowist és mások munkáit is.
- 3/ V.ö. pl. A.Tirqzelli, Commentarii de nobilitate et de iure primigeniorum, Basiliae, 1561. Igen érdekes megjegyzések M.Barengo, Nobili e mercanti nella Lucca de cinquecento c. könyvében, Torino, 1962.
- 4/ A részesművelésre l. P.Raveau, M.Bloch, L.Merle munkáit. A kapitalista tendenciákat analizálja M.Venard Bourgeois et Paysans au XVIIe siècle c. könyvében, Paris, 1957. V.ö. R.Baehrel, E.Le Roy-Ladurie és mások munkáit is.
- 5/ Ch.Parain, Les transformations des structures agraires aux XVIIe et XVIIIe siècles, Revue de Synthèse, 3e série, no. 17-18 (jan.-jun.) 1960, 114.p.
- 6/ E.Sereni: Storia del paesaggio agrario italiano, Bari, 1961, 194-197. 203-204. l. V.ö. Luigi Dal Pane, M.Lecce, C.M.Cipolla, D.Beltrami, G.Porsini, C.Poni, I.O.Imberciadori, M.Zucchini, A.Da Maddalena és mások munkáit is.
- 7/ V.ö. R.Villani, Note sulla rifeudalizzazione del regno de Napoli alla vigilia della rivoluzione di Mascaniella, Studi Storiche, IV. 1963. no. 4, 637-668. p.
- 8/ A spanyol regresszióról folyó vita új fázisba lépett. (V.ö. J.Gentil Da Silva könyvét, En Espagne: développement économique, subsistance, déclin, Paris - La Haye, 1965 és J.H.Elliot, The Revolt of Catalans, Cambridge, 1963).
- 9/ V.ö. A.D.Ortiz, La sociedad española en el siglo XVII, vol. 1. Madrid, 1963.

- 10/ J.Gentil Da Silva, En Espagne, 1963.p.
- 11/ V.ö. F.Lütge, Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 3.kiad., Berlin-Heidelberg-New York, 1966, 213.p. Észak-Kelet-Németország nemességének gazdasági tevékenységéről v.ö. W.Abels, H.Kellenbenz, J.Jessen és mások munkáit.
- 12/ Hasonló megállapításokat tett már 40 évvel ezelőtt Jean Rutkowski: La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin du Moyen-Age. La Pologne au VIe Congr. Intern. des Sciences Historiques, Varsovie, 1930.
- 13/ V.ö. M.B.Topolska könyvét, Dobra szłowsie na Białorusi Wschodniej w XVII i XVIII wieku (Szkłowa uradalmi Kelet-Bjelorussziában a XVII-XVIII. században), Varsó, 1969. A Rigán keresztül lebonyolított kender-kereskedelemre v.ö. M.J.Zoutis tanulmányát, Riga dans le commerce maritime en Baltique au XVIIIe siècle, a Le navire et l'économie maritime du Nord de l'Europe du Moyen-Age au XVIIIe siècle, (Paris, 1960. 81-92.) c. műben.
- 14/ Zs.P.Pach: Die ungarische Agrarentwicklung im 16. und 17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklung, Budapest, 1964. 13. kk.p.
- 15/ V.ö. J.Topolski: Les tendances de l'évolution agraire de l'Europe Centrale et Orientale aux XVIe-XVIIIe siècles, Rivista di Storia dell'Agricoltura, no. 2, 1967, 6-9.p.
- 16/ V.ö. F.Mager, (Geschichte des Bauerntums im Lande Mecklenburg, Berlin, 1954.), G.Heitz, H. és G.Mortensen és mások munkáit.
- 17/ V.ö. B.Wachwiak, Rozwój gospodarczy Poroza Zachodniego od połowy XV do początku XVII wieku (Kelet-Pomeránia gazdasági fejlődése a XV. század közepétől a XVII. század elejéig), Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, Etudes et matériaux pour étudier l'histoire de la Grande Pologne et Poméranie), vol.4, no.1, Poznań, 1958.
- 18/ V.ö. A.Mączak, Folwark pańszczyźniany a wieś w Prusach Królewskich w XVI-XVII wieku (A robotoltató földesuri birtok és a falu a porosz királyságban a XVI-XVII. században), Przegląd Historyczny, Warszawa, 1956. no.2.
- 19/ J.Rutkowski, Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych (Tanulmányok a jövedelemeloszlásról a modern kori Lengyelországban), Krakko, 1938. 24.p. V.ö. A.Wycański, Studia nad forwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580 (Tanulmányok a nemesi majorgazdaságról Lengyelországban az 1500-1580-as években), Warszawa, 1960;

S.Mielczarski, Rynek Zbozowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku (A gabonapiac Lengyelországban a XVI. század második felében, és a XVII. század elején), Gdańsk, 1962.

- 20/ V.ö. R.Huck munkáját, Uwagi o gospodarce forwarcznej na Śląsku od końca XVI wieku do 1763 (Falu és mezőgazdaság Sziléziában a XVI. század végétől 1763-ig), Wrocław, 1964.
- 21/ V.ö. J.Petràň, Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války (A parasztság Csehországban a harmincéves háború előestéjén), Praha, 1964.
- 22/ V.ö. Zs.P.Pach: Die ungarische Agrarentwicklung, 19. kk.p.; Zs.Kirilly, L.Makkai, I.N.Kiss, V.Zimányi, Production et productivité agricole en Hongrie à l'époque du féodalisme tardif (1500-1850), Nouvelles Études Historiques, Budapest, 1965; É.Veress, Forschungsfragen der sozialen Gliederung des Bauerntums im feudalen Ungarn, Europa et Hungaria, Budapest, 1965.
- 23/ V.ö. Istorija naroda Jugoslavije (A jugoszláv nép története), II. Beograd, 1960, 52-67, 124, 140, 453-460, 549-590. p.; Vukosavljević, Istorija seljačkog društva (A parasztság története), Beograd, 1953.
- 24/ V.ö. J.Tadić, L'unité économique des Balkans et la Méditerranée à l'époque moderne, Studia Historica Oeconomica, vol.2. 1967, Poznań, 1968, 36-37. p.
- 25/ J.Ochmański analizálja a kutatás állását: La grande réforme agraire en Lithuanie et en Ruthénie Blanche au XVIe siècle, Ergon II, Varsó, 1960.
- 26/ V.ö. pl. Oroszországra vonatkozóan B.D.Grekov, Les paysans en Russie (lengyel kiadás), Varsó, 1957, 325-380.p.; Lengyelországra vonatkozóan: Tymieniecki, Historia chłopów polskich (A lengyel parasztság története), vol.3. Varsó, 1969, 149-195.p. Lausitzra J.Lesczyński, Der Klassenkampf der Oberlausitzer Bauern in den Jahren 1935-1720 (igy!) Bautzen, 1964.
- 27/ R.Rybarski számai után, Skarb i pieniądz za Jana Kazikierza, Michała Korybuta i Jana III (Pénzügyek és a pénz János Kázmér, Michel Kornibut és III. János alatt), Varsó, 1939, 434-440.p.

Közép-Európa és fő politikai tendenciái a XVII. században.

A XVII. század Közép-Európa történetében a változás korszaka. Valóban ekkor szilárdultak meg a dolgok új rendjének alapjai, amelyek két évszázadon keresztül uralkodóvá váltak Európa e részén. Ez a folyamat távolról sem fejeződött be és éppen emiatt e történelmi periódusnak jellemzője az erőnk relatív egyensúlya és a politikai tendenciák sokfélesége. A jelen tanulmányban a szerző ez utóbbiak közül csupán a folyamatban lévő változások szempontjából legfontosabbakkal foglalkozik.

De kezdjük néhány megszorítással a kronológiát és a területet illetően. Mennyi kétely merül fel, ha meg akarjuk határozni: mit nevezünk Közép-Európának. Annyival is inkább, mert nem vehetjük kiindulópontnak az egykorú nomenklaturát, mivel a XVII. században Európa keleti határának a fogalma szétfolyó volt, legalábbis kulturális vonatkozásban. Akkor sokkal könnyebb volt megkülönböztetni az északi államok csoportját, amely a Baltikum körül helyezkedett el. Valamely hasonló megkülönböztetés a történelmi kutatás számára tagadhatatlanul hasznos marad a Balti tenger problematikája szempontjából. Állapodjunk meg azonban mégis abban, hogy hosszú történelmi távon ez a megkülönböztetés csupán másodlagos jelentőségű. Ennél sokkal tartósabb jellemzőket szolgáltatnak a Baltikum, a Keleti Alpok és a Balkán között elhelyezkedő országok számos kapcsolatukkal és hasonlóságukkal. Az így meghatározott területnek mind gazdasági fejlődése, mind pedig politikai átalakulása és kulturális hasonlósága lehetővé teszi, hogy különálló egységként kezeljük.

De e terület nyugati és keleti határait nem könnyű kijelölni. Az előbbi a német birodalmon, az utóbbi a lengyel-litván államon haladt keresztül. Anélkül, hogy belemélyednénk a kis német fejedelemségek helyzetének vizsgálatába, Közép-Európa részének tekintettük Mecklenburgot, Branderburgot, Szászországot, Csehországot és Ausztriát. Epp így nehéz felosztani valamely többé-kevésbé mindig önkényes vonallal a lengyel-litván államot. Ezért határoztuk el, hogy úgy kezeljük, mint önmagában egészet, mindenesetre az etnikailag lengyel területre helyezett sullyal. Vizsgálódásaink délen felölelik a magyar királyságot, Erdélyt, Moldvát, Havasalföldet. Igaz, ez utóbbi országok csak korlátozott függetlenséggel rendelkeztek, de ténylegesen a XVII. század nagy része idején képesek voltak legalább annyira független politikát foly-

tatni, mint az előbb felsorolt német fejedelemségek. Egyedül Bécs és Varsó engedhetett meg magának a XVII. század egésze alatt teljesen autonóm politikát. Azonban anakronizmus lenne e ténynek túlzott szerepet tulajdonítani.

Miután így meghatároztuk a területi korlátokat, épp ilyen önkényesen meg kell vonnunk a XVII. század időrendi határait is. A kezdeti időpont nem lehet vitás. Mindenképp a XVI. század utolsó évtizedét kell figyelembe vennünk, ha képet akarunk adni arról, milyen állapot uralkodott akkor a dunai fejedelemségekben. Korszakzáró cenzurának azonban már nehezebben fogadhatjuk el a sok történész által javasolt karlócai békét, mint amely zárópontja volt a XVII. századi változások összességének Európa e részén. Valójában Svédország katonai katasztrófái és Lengyelországnak mint nagyhatalomnak a hanyatlása a nagy északi háború óta, amely a következő évszázad kezdetén játszódott le, jelenti a közép-európai erőegyensúly megváltozásában bekövetkezett utolsó fejtegetést.

Miután így meghatároztuk tanulmányunk területi és időrendi határait, kíséreljük meg előbb Közép-Európa országainak strukturáját analizálni a XVII. század kezdetén, hogy azután összehasonlítsuk őket azzal a helyzettel, amelyben száz évvel később találjuk őket. Azok a különbségek, melyek a művelet közben előtűnnek, fogják szolgáltatni fejtegetésünkhöz a kiindulópontot.

Az államokat felosztó határok sokrétűsége és számottevő nemzeti és vallási különbségek ellenére, Közép-Európa a XVI. század végén mégis eléggé homogén területet alkotott gazdasági és jogi szempontból. Ez az állapot nemcsak a végéhez közeledő évszázad öröksége volt, hanem éppenugy korábbi periódusoké is, melyeknek során e zóna különböző országai nagyon szoros szálakkal kötődtek egymáshoz. Ilyen volt az, hogy a kiváló gazdasági konjunktúra lehetővé tette nagy mennyiségű mezőgazdasági termék, elsősorban gabona exportálását. Ezek az exportálások, valamint azok az előnyök, melyeket a nagybirtokok ebből élveztek, viszont magukkal vonták a jobbágyság munkájára alapozott mezőgazdaság kifejlődését, akik rőbortot szolgáltattak a földesúri majorsági földek megműveléséhez. A falusi kizsákmányolásnak ez a formája vált rá jellemzővé. Ez a rendszer, amely hozzájárult a parasztok fokozódó jobbágy-sorba taszításához, megkönnyítette a nemesi osztály túlsúlyra jutását.

A polgárság ellenállása nem tudta hatékonyan ellensúlyozni ezeket a tendenciákat. E zóna sok országában a polgárság hatalmas maradt, de szűk helyi érdekeknek alárendelt belső konfliktusok gyötörték, és végletes partikularizmusa megakadályozta abban, hogy többé lásson a szomszédos városnál vagy vidéknél. Ha a XVII. század háborúi által okozott borzalmas pusztításokra gondolunk, megértjük, hogy a városi

lakosság ott összehasonlíthatatlanul kisebb szerepet játszott, mint a nyugat-európai polgárság.

A gazdasági és társadalmi strukturában a nemesség által betöltött prioritás e zónának olyan jellegzetes vonása, amely foglalkoztat bennünket. Második tényező, amely megkülönbözteti Nyugat-Európától, a népesség hallatlan nemzetiségi sokfélesége. A soknemzetiségű jelleg nem kizárólagos öröksége Európára és részének. De ami meglepő, az a nemzeti államok alakulására irányuló határozottabb tendenciák hiánya. Néha még csak uralmon sincs, tulsúlyban sincs az egyik nemzetiség a másik fölött, mint a lengyel-litván föderációban, vagy a cseh korona országaiban. Az is elég gyakran előfordult, hogy egy és ugyanazon állam népessége annyira össze volt keveredve, hogy bajos lett volna demarkációs vonalat húzni a különböző nemzetiségek között. Ezt a jelenséget figyelhejük meg a városokban és különösen a kisvárosokban, nemcsak a nagy kereskedelmi városokban, ahol hasonló jelenség tökéletesen magától értetődő lett volna. De vidéken hasonlóképp több nemzetiség élt egymás mellett és maga a nemesség is távol állt attól, hogy nyelvi és kulturálisan homogén lett volna. Mindezen okok miatt a nemzeti faktor akkor csak másodlagos szerepet játszott Közép-Európában. Csak akkor nyilvánult meg kifejezettebben, amikor osztályellentétek vagy vallási küzdelmek is járultak hozzá.

Márpedig a vallási sokféleség talán még erősebb volt, mint a nemzetiségi. A XVII. század küszöbén Európának e részén, és különösen Erdélyben és Lengyelországban a vallási tolerancia elve uralkodott. Csak később váltak érezhetővé különböző nyomások, akár a lutheránusok részéről (mint Szászországban vagy Mecklenburgban), akár a győztes katolicizmus oldaláról (a Habsburg birodalomban és Lengyelországban) és irányultak a gyengébb felekezetek ellen, mint amilyenek a kalvinisták, az unitáriusok vagy más radikálisabb doktrinák voltak.

A vallásháborúk és a különböző vallási csoportok közötti rivalizálások nem maradtak hatástalanok a korszak nagy politikai konfliktusaira. Gyakran egyes vallási konfeszziók nevében alakultak a nagy koalíciók és az államokon belüli erőegyensúly nagy részben szintén ettől függött.

Az egész zónában a politikai-alkotmányos struktúra mégsem különbözött annyira az egyes országok között, mint várhatnánk. A XVI. század végén és a XVII. század elején az államok nagy része a rendek által korlátozott monarchia volt. Bár a különböző rendek képviselőitének az összetétele és fontossága nem volt mindenütt azonos, ezek a rendek továbbra is szerepet játszottak és olyan elemet képeztek, amelyet az uralkodó figyelembe kellett, hogy vegyen. Az uralkodó helyzete nagy részben attól függött, hogy milyen módon lépett a trónra. Még ott is, ahol a királyválasztás vált szokásossá

(Lengyelországban), hosszú ideig azon fáradoztak, hogy az uralkodót ugyanazon dinasztia keretéből válasszák, a nőági örökösödést is beleértve. Ami a politikailag az ottomán birodalomtól függő dunai fejedelemségeket illeti, a trónralépést, amelyről (elsősorban Erdélyben) a rendek döntöttek, a szultánnak is meg kellett erősítenie. A török birodalom gyengeségének a korszakában ez a jóváhagyás csupán formális jellegű volt.

A XVI. század során Közép-Európában abszolutisztikus tendenciák megjelenését figyelhetjük meg. E tendenciák kitapintható és kézzelfogható jele az állam kialakulóban lévő bürokratikus apparátusa a titkos tanácsokkal, amelyek az uralkodó legfőbb tanácsadó szervezetéül szolgálnak. A rendek jogait és előjogait ezzel egyidejűleg korlátozták. Mindazonáltal az ekkor hozott változások általában nem tartottak sokáig. A helyzet jellemző volt a Habsburg birodalomban, ahol a dinasztikus versengések eredményeként megerősödött a rendek pozíciója, pontosabban a XVII. század elején. Csehországban éppen úgy, mint Magyarországon, a rendek feljogosítva érezték magukat arra, hogy ne legyenek szolidárisak az uralkodóval, sőt felmondják az engedelmességet, mert az megsértette országaik törvényét. Csupán a cseh felkelés leverése után, a harmincéves háború kezdetekor vált szabaddá az út az osztirák abszolutizmus számára. A XVII. század kezdetén ezzel szemben Közép-Európában inkább a kormányzati forma kríziséről beszélhetünk. Nagyjából hasonló volt a helyzet a többi keleti német fejedelemségben is, habár a "cujus regio ejus religio" elv jelentősen megerősítette az uralkodók helyzetét.

Az abszolutizmusnak ezek az első (kezdeti) formái még nem változtatták meg jelentősen az államnak sem a pénzügyi lehetőségeit, sem pedig katonai potenciálját. Mindenütt változatlan, igen alacsony uralkodói jövedelmet találunk (ezért kellett figyelembe venni a rendeket), valamint kisszámú királyi vagy fejedelmi hadseregeket.

Ilyen körülmények között Közép-Európa sok országában vonzóvá vált a lengyel-litván föderáció alkotmányos modellje. Röviden, a föderáció megvalósítási formája a következő volt: a királyi hatalom korlátozása, az országgyűlés hatalmának megerősödése, amely országgyűlés az állam első intézményévé vált. A lengyel országgyűlés, Európa e részében kivételes módon, az ország összes részeinek nemesi képviselői szerint csoportosult. Ezen intézmény körüli centralizációra irányuló kísérlet felébresztette a nemesség szerencsés kezdeményezését, és Lengyelország nemzetközi helyzetének a megerősödését eredményezte. A lengyel-litván állam, a fiskális nehézségek, és az állandó hadsereg krónikus hiánya ellenére is a korszakban számottevő expanzív hatalmat képviselt, amely mind katonai sikerekben, mind keleti területek kolonizációjában, mind pedig szomszédaira gyakorolt befolyásában

és kisugárzásában nyilvánult meg. Magában Lengyelországban a nemesek vitatkoztak és harcoltak egymással a monarchikus hatalom jellegének a meghatározásáról. Ezalatt - a nemesi demokrácia elvitathatatlan sikerei következtében - ez a politikai rendszer, különösen más országok nemessége számára vonzó maradt. Az állam alkotmányos modellje nagyrészt a kálvinista nemesek műve volt, akik ebben látták vallásgyakorlásuk biztosításának egyik eszközét. Ezért gyakorolt jelentős vonzóerőt a szomszédos országok protestánsaira.

A XVI-XVII. század fordulóján Közép-Európában két egymástól meglehetősen távolálló modellt találunk, az abszolutizmust és a nemesi demokráciát. A politikai rendszerek a földrajzi terület államainak nagy részében a kettőhöz tartoztak. Meg kell jegyeznünk, hogy az a privilegizált gazdasági helyzet, amely a nemesség számára bizonyos fokig mindenütt biztosítva volt a megelőző korszakban, könnyen megerősíthette azokat a tendenciákat, amelyek a nemesség képviselői jogának a megszilárdulására és növelésére irányultak.

Még egy jelenségre kell felhívni a figyelmet. Közép-Európa fejlődése igen gyöngye külső nyomások között játszódott le, noha ez nem azt jelenti, hogy a kontinens e része izolált maradt. Az egykor oly hatalmas törököknek már nem volt olyan terjeszkedési lehetőségük, mint az előző évszázadban; ennek a legmeggyőzőbb bizonyítéka a zsitvatoroki béke. A török birodalom legyengült. A német birodalom széttört, ami megakadályozott számára minden közös akciót. Végül, Nyugat-Európa országai saját konfliktusaik rendezésével voltak elfoglalva és nem avatkoztak be túlságosan Közép-Európa ügyeibe. Keleten Oroszország a "nagy zavarok" korszakának előestéjén állt. A svéd katonai hatalom még vajudott.

Egy évszázaddal később tökéletesen eltérő helyzetet találunk. A változások a társadalmi-gazdasági életben voltak a legkevésbé hangsúlyosak. Ténylegesen Európának e részében a gazdasági fejlődés a XVII. század során aránylag lassu volt; és ellenségeskedések, regressziós periódusok zavarták meg, valamint az árak nyomottsága és a gabona exportálási lehetőségének a kedvezőtlenessége. A jobbágyi robotmunkával művelt földesuri nagybirtok negatív hatása is a század végén mutatkozott meg világosan. A parasztoknak kellett viselniük a kedvezőtlen gazdasági fejleményeknek majdnem teljes súlyát. Eközben maga a gazdasági rendszer nem változott különösképpen. Sőt, egyenesen stabilizációról beszélhetünk. A háborúk által elpusztított városok majdnem minden erejüket az újjáépítésre fordították és arra, hogy fenntartsák korábbi pozíciójukat, bármilyen bizonytalan volt is az. A merkantilizmus még embrionális állapotban volt. Gondoljunk csak az alapított manufaktúrák, különösen a relative hosszú ideig működő manufaktúrák kis számára. Csak kivételesen jelentek meg új termelési központok (pl. a sziléziai vászonipar), és nagyrészt a

jobbágyi robotmunka rendszerének voltak alárendelve. Ismét csak a gazdaságilag valóban virágzó területek képeztek kivételt, mint amilyen Szászország.

A gazdasági nehézségek, de különösen a pusztító háborúk fontos változásokat vontak maguk után a privilegizált társadalmi csoportok körében. Bár egyes országokban (mint Erdély) a kismesek száma nőtt, általában a nagybirtoknak a leggazdagabb főnemesség: a mánások vagy az arisztokrácia kezén való koncentrálódási folyamata figyelhető meg. A törzsökös nagyurak, de méginkább az új arisztokraták profitáltak az uralkodó adományaiból és bőkezűségéből, kivált azok; akik valamilyen hivatalt vállaltak az udvarnál. Lassanként, felhasználva gazdagságukat, és kezeikben összpontosítva a nagybirtokokat, a mánások ténylegesen – és némelykor jog szerint is – az állam legfontosabb erejévé váltak.

A XVII. század során a vallásos elem veszt fontoságából a többé-kevésbé általános egységesítő tendenciákkal szemben. A tolerancia szép elvei egyre kevésbé vannak gyakorlatban. Mindez a rendi gyűlések szerepének gyors hanyatlását vonta maga után. Ebből a szempontból a Habsburg korona országai vesztették el a leggyorsabban a rendi képviselőket (Magyarország volt az utolsó, ahol 1687-ben visszavonták az országgyűlés jogainak többségét), és a brandenburgi választó területei, beleértve Poroszországot is. E két államban végül is berendezkedett az abszolutizmus és politikájuknak világosan expanziós tendenciái voltak. A rendkívül súlyos fiskális terhek, melyeket e rendszer vezetett be, arra szolgáltak, hogy eltartsák az egyre nagyobb számú hadseregeket. A Habsburg birodalom katonai potenciálja lehetővé tette, hogy leigázza egész Magyarországot és uralkodjon Szerbia felett (1699 és 1718). Brandenburg az 1648-as, 1657-es és 1720-as békekötések révén növekedett. Ezeknek az alkotmányos változásoknak a legfontosabb eredménye Csehországnak és Magyarországnak, mint önálló politikai faktoroknak a kiküszöbölése volt.

Másrészt tanui vagyunk a lengyel-litván föderáción belül is a nemesi demokrácia hanyatlásának. A nemesség eleven erőinek az országgyűlés körüli csoportosulása – amely még lehetségesnek látszott a XVII. század elején – siralmasan megfeneklett és ezzel ellentétes tendenciát figyelhetünk meg: az állam igen erős decentralizációját. Így a parlamenti rendszer alsóbb szerveinek, a (meggyűléseknek, kisdietáknak) fokozódott a jelentőségük az országgyűlés rovására, amelyet gyöngített a vétőjog. Lengyelország fiskális és katonai potenciálja rohamosan hanyatlott. A lengyel nemesi demokrácia megszűnt szomszédai számára vonzó politikai rendszer lenni.

A lengyel-litván föderáció nehézségei nagyrészt fejlődésének a következetlenségéből származott. Fennállott ugyan a szokásos konfliktus a király és a nemesség között, akik versengtek a hatalomért. De úgy látszik, hogy e föderáció növeke-

dési folyamatában egy fontosabb tényező lépett fel. Ennek az államnak a szerveződése félbemaradt a két autonóm szervezet: a tulajdonképpeni Lengyelország és a litván nagyfejedelemség (nagyhercegség) uniójánál. Ukrajna oly fontos kérdése nyitott kérdés maradt. Mert Ruthénia (Kievvel), Volhynia, Podolia bekebelezése a lengyel királyságba a lublini unió alkalmából 1569-ben egyáltalán nem oldotta meg a rutén lakosság problémáját. A rutén nemesség ellengyelesedett akkor, amikor a népesség más rétegei lassan tudatára ébredtek etnikai különbségüknek. Ez a helyzet csak megsokszorozta a lappangó konfliktusokat. A nagy robbanás az 1648-as felkelés volt, amely Hmelnickij ataman vezetésével megrendítette Lengyelország alapjait mind belülről, mind pedig nemzetközi szempontból. A hadriacz-i szerződések széleskörű autonómiát ígértek a Kievi Ruténiának, amely különálló tagként lépett be a lengyel-litván föderációba. Ez a kezdeményezés azonban tulságosan későn jött, és ráadásul sohasem is respektálták. Még egyszer: a lengyel nemesi köztársaság modellje megszűnt irigylés tárgya lenni és elvesztette vonzó erejét.

Egészen a XVII. század végén, a Lengyelország és Szászország közötti preszonálunió kísérlet volt arra, hogy véget vessenek ennek a helyzetnek és hogy megerősítsék a két állam potenciálját. Sajnos, II. Ágost kompromittálta e program megvalósítását azáltal, hogy abszolutista uralmat igyekezett bevezetni mind Lengyelországban, mind pedig Szászországban, márpedig nem voltak meg rá az eszközei. Vegyük ehhez hozzá a kinos katonai vereségeket, amelyek csökkentették a lengyel-száz állam presztizsét, amely a XVII. század elejétől másodrendű hatalom rangjára esett vissza.

E periódus egyik emlékezetes jelensége az a tevékenység és nyomás, melyet Közép-Európára földrajzilag rajta kívül álló hatalmak gyakoroltak. Igaz, hogy a svéd, és (a XVII. század közepétől) az ottomán kísérletek, melyek arra irányultak, hogy Európa e térségében uralkodó helyzetre juszanak, kudarcot vallottak. Ezzel ellentétben Oroszország politikai befolyása erősödött, különösen a XVIII. század elején. A nyugati hatalmak közül elsősorban Franciaország tett bizonyosságot politikai aktivitásról, ismételten megkísérelve az osztrák ház elleni koalíció létrehozását. De épp a XVII-XVIII. század fordulóján, a tengeri államok - főképpen Anglia - igyekeztek bevonni Közép-Európa országait az Európában meglévő francia hegemonia elleni harcba.

Igy tehát a XVIII. század küszöbén végülis az abszolutista kormányzatu államok jutottak domináló szerephez Közép-Európában. Olyan jelentős pénzügyi és katonai hatalom fölött rendelkeztek, hogy más országok nem tudtak azzal hatékonyan szembeszállni. A teljes hanyatlásban lévő nemesi demokráciának már nem volt többé súlya. Lengyelországban csupán egészen a XVIII. század végén, az 1791. máj. 3-i alkotmány

proklamációjakor jelent meg egy modern állam modellje, amely nem volt ugyan abszolutisztikus, de az alkotmányos monarchia formáját öltötte. De akkor olyan volt a politikai helyzet, hogy lehetetlen volt realizálni az alkotmányjogi aktust.

Hogy jobban megvilágítsuk azokat a változásokat, melyek a XVII. század során következtek be Közép-Európában, hangsúlyoznunk kell az egyik vonást, amely e térség politikai életében uralkodó volt. Akkor, amikor az előző évszázadban a nagy monarchiák szétporladására irányuló néhány tendencia figyelhető meg, a XVII. század nemcsak a különböző népességek, hanem egész országok közötti integrálódásra irányuló kísérleteket is hozott. Ennek a befolyása megfigyelhető mind a különböző államokban végbemenő centralizációs tendenciákban, mind pedig az államok közötti többé-kevésbé szoros blokkok vagy uniók létesítésére irányuló kísérletekben. E két tendencia egyébként legtöbbször kapcsolódott egymáshoz. A nemzetközi kapcsolatok szempontjából több olyan tényezőt fedezhetünk fel, amely ennek az integrációnak kedvezett. Ezek: 1/ arra irányuló tendencia, hogy saját politikai rendszerüket más országokra, nevezetesen a szomszédokra rákényszerítsék; 2/ valósi és kulturális közösségre való appellálás; 3/ dinasztikus érdekek; 4/ hegemoniára irányuló törekvések, melyek rendszerint a fentebb felsorolt tényezőkkel kapcsolódtak. Emlékeztessünk arra is, hogy egyes nemzetek melyek megosztottak voltak és idegen uralom alatt álltak, természetesen egyesülésre, politikai függetlenségre törekedtek.

Az első helyen említett jelenségek egyes elemei könnyen fellelhetők Lengyelország politikájában, különösen a XVII. század első éveiben. A területi expanzióval párhuzamosan arra irányuló tendenciát figyelhetünk meg, hogy Lengyelország körül hasonló politikai rendszert, vagyis a rendi képviselőben a nemesi elemek tulsúlyát követő államok blokkját létesítsék. E politikának a nyomait nemcsak Moszkva tekintetében lehet nyomonkövetni, hanem éppugy a dunai fejedelemségekkel szemben is. Így 1632-ben, vagyis a lengyel hadseregnek Cécóránál bekövetkezett politikai katasztrófája után, amelynek hatásaként Európa e részén meggyengült a lengyel befolyás, a moldvai bojárok ujonnan választott "gospodar"-jukra igyekeztek rákényszeríteni egyfajta "megállapodást" ("pacta conventa", Lengyelország királyának ünnepélyes köteletségvállalása megválasztása előtt, amely feloldja az alattvalókat hűségesküjük alól, ha a király trónralépése után nem tartja meg esküjét). Erdély hasonlóképp Lengyelország befolyása alá került, annál is inkább, mert a perszonális unió bizonyos ideig összekötötte a két országot Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király uralma idején.

E politika elemei fellelhetők még III. Sobieski János idején, amikor támogatást nyújtott Thököly magyar felkelésének. Sobieski még az Ausztriával kötött szerződés után is azon fáradozott, hogy ne hagyja elfojtani ezt a felkelést,

és megakadályozza Magyarországnak a Habsburgok abszolút hatalma alá rendelését. Később Lengyelország támogatja Rákóczi osztrákok elleni felkelését Erdélyben. Itt olyan politikai koncepciót látunk, amely a tökéletesen független Magyarország megteremtésére irányul, amely nincs alávetve abszolút kormányzatnak, s politikai rendszere és strukturája relative közel áll Lengyelországhoz. Ezek a kezdeményezések a lengyel nemesi demokrácia utolsó kísérleteit jelzik, melyeket az abszolút államok láncolatának a széttörésére tett.

Hasonlóan megtalálhatók ezek a politikai vonások azokban az erőfeszítésekben is, melyeket a Porosz királyságban tettek a rendek függetlenségük megmentésére a Hohenzollernnek nyomásával szemben. De a politikai krízisek Lengyelországban az összes ilyen irányú kísérletet hatástalanná tették.

III. Vasa Zsigmond ezzel ellenkezőleg láthatóan eltért a fenti politikai koncepciótól, amikor az 1618-1620-as cseh felkelés ellen foglalt állást. A császárnak nyújtott segítség döntő volt. III. Zsigmondot katolikus szimpátiái és abszolutisztikus tendenciái hajtották; bizonyos területi kompenzációkról álmodott Sziléziában. Ugyanekkor a királyi politikát erősen támadta egy nemesi ellenzék, amely mind protestánsokból, mind katolikusokból állt. Ez ellenzékiek számára arról volt szó, hogy megakadályozzák a Habsburgokat abban, hogy elragadják a cseh rendektől szuverenitásukat és jogaikat. Itt még egy független cseh állam létesítése a Habsburg abszolutizmus részéről fellépő presszió veszélyének az elhárítását eredményezhette volna. Ebben a perspektívában a III. Zsigmond elleni opposíció, bizonyos módon, arra irányult, hogy a Lengyelországgal szomszédos országokban minden abszolutizmus ellenes megmozdulást támogasson.

Érzékelhetőbb sikerek születtek valamely vallási vagy kulturális közösségi érzés felkeltésével, államkoalíciók alakításának a céljával, akár katolikus államokat csoportosítottak protestánsok ellen (vagy fordítva), akár általában keresztény nemzeteket a mohamedán törökök elleni küzdelem céljából. Ezek az uniók, vagy "ligák", amint akkor nevezték őket, rendszerint meghaladták Közép-Európa kereteit. Így volt ez a harminc éves háború alatt, amely épp ebben a zónában keletkezett és itt is játszódott le: Erdély közvetlenül és Lengyelország közvetve résztvevett ezekben a küzdelmekben a svédek; törökök és a moszkvai állam elleni harcaival. Másrészt a vallási elem aktív szerepe egyik oka volt a fent leírt lengyel politika kudarcainak. Ténylegesen Lengyelország, ahol az ellenreformáció győztesen felülkerekedett, nem számíthatott a más országokban élő protestánsok jóakarására. Ezzel ellentétben Svédország nagyban felhasználta a vallási tényezőt az Európa e része feletti hegemonia megszerzésére irányuló kísérletei során. Gusztáv Adolf, Károly Gusztáv és XII. Károly hadseregei, a lutheránizmus pajzsai nemcsak a protestáns államokban, hanem a katolikus országok vallási kisebbségei körében

is támogatásra találtak. Másrészt fel kell ismernünk, hogy a katolikus országok, különösen Lengyelország és Ausztria közös erőfeszítései komoly mértékben hozzájárultak Svédország hegemóniára irányuló törekvéseinek a gyöngítéséhez, noha a kegyelemdőfést a porosz katonai hatalom adta meg neki.

A vallási elem szintén kisegítő szerepet játszott az ottomán-ellenes koalíciók kialakulásában. A főök a török fenyegetés érzése volt. Ugyanis Törökország a Köprili dinasztíából származó szultánok idején ismét felújította évszázados nyomását Közép-Európára. Nemcsak megerősítette a vazallusi kötelékeket a dunai fejedelemségekkel, hanem új területeket hódított Magyarországon, Ukrajnában és megkísérelte leigázni Lengyelországot (1672). E terjeszkedési tendenciák ellensúlyozására keresztesháborukat hirdettek Varsó vagy Bécs védelme alatt. E koalíciók közül a legtartósabb, a Szent Liga, egyaránt magában foglalta az itáliai államokat és egy bizonyos fokig Oroszország is részt vett benne. Ugyanakkor a Szent Liganak köszönhetőek azok a változások, melyek Közép-Európa térképén bekövetkeztek a karlócai béke jóváhagyásából.

Magyarország és Erdély alávetése a Habsburgoknak hasonlóan a birodalmi politika dinasztikus céljai közé tartozott. A német birodalmi császár pozíciója érezhetően csökkent a 30 éves háború alatt. Franciaország politikai sikerei arra kényszerítették az osztrák házat, hogy először az örökös tartományokban erősítsék meg helyzetüket, és igyekezzenek a nyugaton elszenvedett veszteségeket és kudarcokat közép-európai területek annexiójával ellensúlyozni. Ezért volt kénytelen Bécs nehéz két frontos politikát folytatni, az erőegyensúly megbomlásától fenyegetve. A karlócai béke tekintélyes területeket biztosított Ausztriának a Duna vidékén; ennek eredményeként hatékonyan megvédelmezte a török támadásoktól, de egyben meghatározta helyzetét a spanyol örökösödési háborúban is. Rákóczy Ferenc felkelése nem volt képes változtatni ezen a helyzeten.

Igy a kereszténységért folytatott háború eszméje ténylegesen az osztrák ház dinasztikus érdekeit szolgálta. Ugyanakkor nem a Habsburgok politikája volt az egyetlen, amely különlegesen figyelembe vette az uralkodó család érdekeit. Sobieski III. János ottomán ellenes kereszteshadjárat-terveinek egyik oka saját dinasztíájának a megerősítése volt, ez viszont csupán IV. Vasa Ulászló legambiciózusabb terveinek újraélesztését jelentette. Ugyanis a dinasztikus érdekek még olyan nemesi köztársaságban sem maradtak befolyás nélkül az állam politikájára, mint amilyen akkor Lengyelország volt. Példaként elég idézni III. Vasa Zsigmond elszánt politikáját, aki mindenek fölött igyekezett visszaszerezni a svéd koronát. Itt fölösleges aláhuzni a Hohenzellernek dinasztikus aspirációit, mint területi terjeszkedésük motorját. A XVIII. század küszöbén a Wettin-ek szász dinasztíája hasonló-

képp igyekezett a dinasztia hatáskörét kiterjeszteni, de az eredmények hasonlíthatatlanul szerényebbek voltak.

Vitathatatlan: az abszolút kormányzatok kedveztek annak, hogy a dinasztikus érdekeket részlegesen azonosítsák az állam érdekeivel. Többek között ez magyarázza a Habsburgok és a Hohenzollernnek politikájának sikerét, amely siker annál nagyobb volt, mennél erősebben koncentráldott a hatalom az uralkodó és az uralmon levő dinasztia kezében.

Az integrációra irányuló tendenciák hasonlóképpen elősegítették a kisebb országok egyesítésére irányuló mozgalmakat, akár a történelmi tradícióra hivatkozva, akár pedig nemzeti egységükre való ráébredés révén. Felmerülhetett ősi területek visszaszerzése is, mint Lengyelország esetében, amely nem mondott le Sziléziáról és Pomerániáról, amint azt akkori politikája bizonyítja. Más esetekben új állam születéséről van szó. Ennek a megvalósítására törekedett Mihály vajda, mikor egyetlen államban akarta egyesíteni Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt. Ugyanebben a gondolatkörben kell szemlélünk Bethlen Gábor, és később a két Rákóczy kíséreteit, amelyekkel a független Magyarországot próbálták visszaállítani. Eppen a magyaroknak az egységre és függetlenségre irányuló törekvései látszottak a legszisztematikusabbnak. Ezek a törekvések néha együtt jártak általános egyesítési tendenciákkal is, de gyakrabban a függetlenségre, a szuverenitásra és sajátos történelmi fejlődésükre hivatkozva tanúsítottak ellenállást.

Az a helyzet, amely a XVIII. század elején kialakult Közép-Európában, nagyrészt mind a különböző államokon belül lejátszódó centralizációs tendenciáknak, mind pedig a nemzetközi politikának az eredménye volt. De az egységesítő tendenciáknak ez a győzelme távolról sem volt teljes. Épp ez okból tekinthetjük az egész XVII. századi periódust a politikai fluktuációk korszakának, melyet stabilitás hiánya jellemezett. E zónában a hegemonia felváltva hol Lengyelországnak, hol Svédországnak, Törökországnak, Ausztriának, Oroszországnak jutott. Viszont ez államok egyike sem volt képes magának biztosítani a végleges sikert. Az erőegyensúly állandóan forogó volt, de ez a relatív egyensúly csupán a XVIII. század elején rendült meg visszavonhatatlanul.

Nem az a benyomásunk, hogy azok a politikai tendenciák, melyeket az imént áttekintettünk, olyan tényezőt jelentettek volna, amely Közép-Európát általában megkülönböztette Európától, vagy annak nyugati részétől, ahol a modern állammodellért folyó harcok párhuzamosan folytak az európai hegemoniáért folyó küzdelmekkel. Közép-Európa országainak társadalmi-gazdasági struktúrái kedveztek az abszolút kormányzatok létesítésének, de a hegemoniára irányuló tendenciák épp oly kevésbé bizonyultak megvalósíthatóknak, mint nyugaton.

Közép-Európának megvoltak a maga sajátos problémái és geopolitikai helyzetéből fakadó eltérő szituációi. De itt is számos kapcsolatot fedezhetünk fel a nyugat-európai országok problémáival, és konfliktusaival és ez nem csupán a 30 éves háború időszakára érvényes, mint amely pl. Európa két részében a konfliktusok bizonyos párhuzamosságát tanúsítja. Valójában nem szabad elfelejteni, hogy bár Európa megosztott volt, a XVII. századi Európának mégis vitathatatlanul folyamatos egységű történelme volt.

J.A. GIEROWSKI

A POZNANI LENGYEL-MAGYAR TÖRTÉNEŠZKONFERENCIA
LENGYEL ELŐADÁSAI

1971. május 18-19-én a lengyel magyar történész vegyesbizottság gazdaságtörténeti konferenciát rendezett Poznanban. A XVI-XVII. századi gazdaság-, és főleg kereskedelemtörténettel foglalkozó konferencián magyar és lengyel részről több referátum hangzott el és ezeket igen színvonalas vita követte. A magyar referátumokat a lengyel történészsajtó közli, a lengyel résztvevők előadásainak közlésére a bizottság a "Világtörténetet" kérte fel.

I.

Maczak, A., A kereskedelem, mint a gazdasági egyenlőtlenség tényezője. A lengyel területek a XVI-XVII. században.

1./ A cimben vázolt téma nagyon komplex, és számos vonatkozásához még forráskutatásra van szükség. Ezért kell e tanulmányokban felhasználni egyrészt bizonyos teoretikus megállapításokat, másrészt pedig már eléggé ismert kérdéseket, és az utóbbi hetekből származó új forrásfelfedezéseket. E munka az egykori Lengyelország viszonyaiban a kereskedelmi kapcsolatokból adódó fő problémáknak az áttekintése lesz, s ugyanakkor egy sor tudományos hipotézist és tételt is fog tartalmazni. Lengyel hallgatóim sok olyan megállapítást fog-
nak benne találni, amelyek számukra jól ismertek saját gyakorlatukból és forráskutatásaikból; remélem, hogy magyar kollégáim, saját tapasztalataikra támaszkodva segíteni fognak nekem mindenekelőtt olyan kérdéseket feltenni és korrigálni, amelyekre vonatkozóan saját országuk gazdasági fejlődésében is lehet találni analógiákat.

2./ Vajjon játszhattak-e a kereskedelmi kapcsolatok jelentős szerepet a vizsgált korszakban a gazdasági növekedés rátájának az alakulásában?

Az ország lakosságának több mint 4/5-e mezőgazdaságból élt, és a földesuri tulajdon szerkezete, valamint a jobbágyi kötelékek okozták, hogy a lakosság többségének a piaccal való kapcsolata elhanyagolható volt; ezek általánosan ismert tények. Ezzel szemben kevésbé tartjuk szem előtt azt a tényt, hogy a természetes gazdálkodás e területeken még a közelmúltban is rendkívül fontos tényező volt. Így az 1929. és 1933. évekre vonatkozó becslések szerint a felhasznált jövedelem (revenu consommé), azaz a bruttó nemzeti jövedelem, csökkentve az adminisztráció költségeivel és a felhasználással, csupán 65-66 %-ban realizálódott piacon. A "parasztok és mezőgazdasági munkások" címet viselő statisztikai csoportnál a piacon realizálódott jövedelem a vizsgált évek közül az elsőben csupán kb. 20 %, a második évben pedig kevesebb, mint 16 % volt. Azért mutatom be ezeket az adatokat, hogy bizonyítsam: a piaczgazdálkodás még az egész közelmúltban is a társadalom elég széles csoportjait is csupán igen kis mértékben érintette.

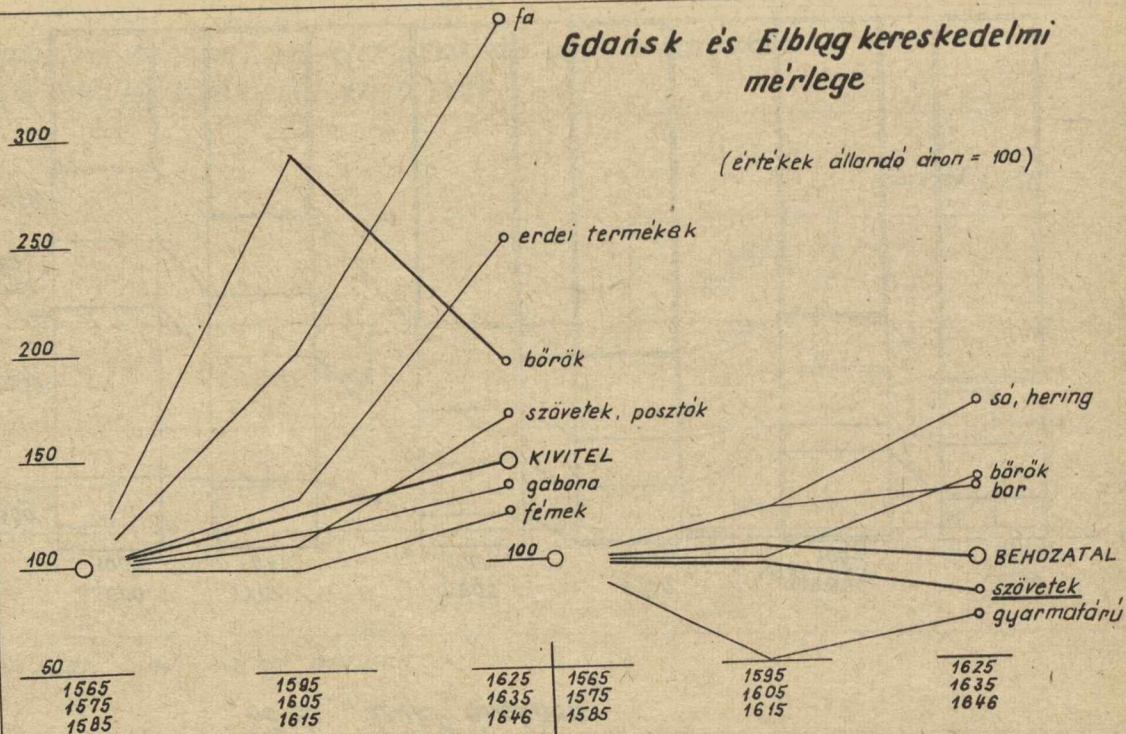
Nincs szándékomban behatóbban analizálni a XX. század adatait, bár számos kérdést vehetnénk fel (különösen elidőzhetnénk a piacon kívül realizált jövedelem kiértékelésének a technikájánál). Ha viszont a XX. században ilyen jelentős százalékokról van szó, nem lehet-e vajjon feltételezni - éppen fordítva - a XVI. században a piaczgazdaság szektorának az egész gazdaság működésére és fejlődésmódjára gyakorolt nagy hatását?

Nos, úgy látszik, hogy bizonyos okoknál fogva ez a befolyás Lengyelországban meglehetősen jelentős volt. Különböző kérdéseket fogok külön-külön megvizsgálni: a gabonakereskedelmet, a gazdasági strukturák különbségeit a nagybirtokosok és cselédségük szempontjából vizsgálva, a szárazföldi kereskedelmet, és a kelet-nyugati tranzitforgalmat, végül néhány általános konkluziót vonok leg. Mindez csupán a problémák egy kiragadott csoportja, melyet e tanulmány keretei korlátoznak, - azoknak a kérdéseknek az áttekintése, amelyek ma Lengyelországban a kereskedelemre vonatkozó tanulmányokban található.

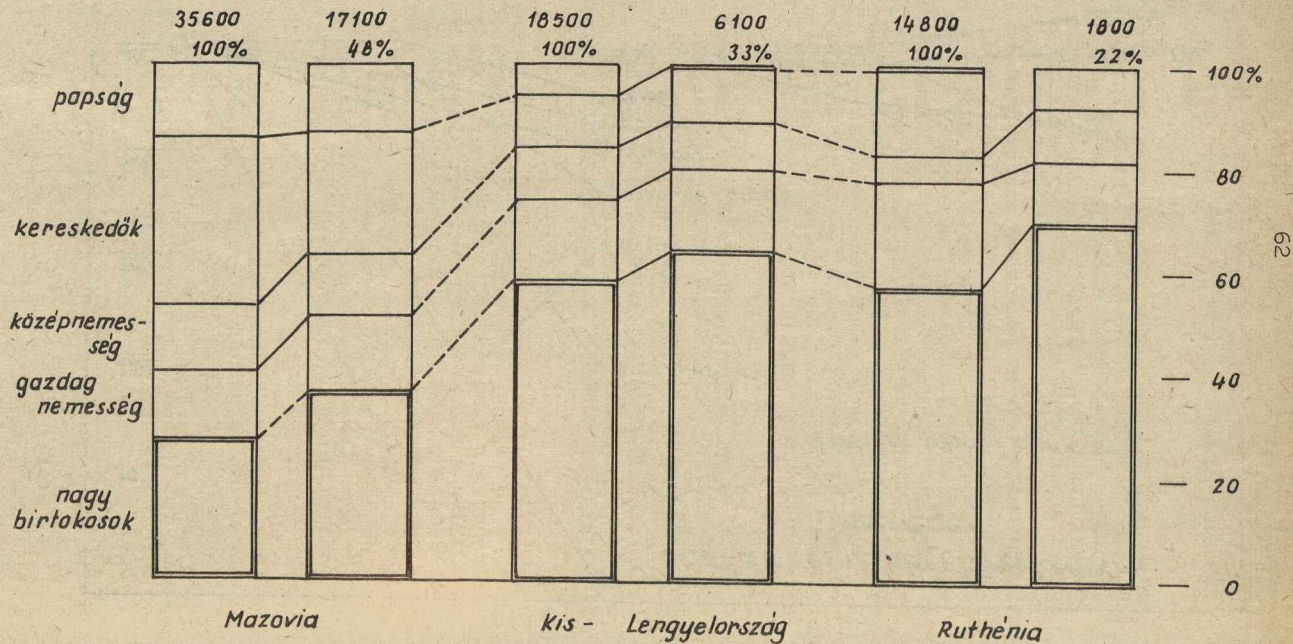
3./ A térképre való egyszerű rátekintéssel megállapítható, mennyire kedveztek a vízrajzi adottságok a gabonakereskedelemnek. A lengyel gabonaexport uralkodó tendenciái eléggé ismertek, itt csupán azoknak a gabonatermelő régiók gazdaságára gyakorolt hatásával fogok foglalkozni. Zytkowicz professzor megdöntötte azt a nézetet, hogy a gabona iránti külső kereslet és a folyókon való szállítás technikai lehetősége elég lett volna ahhoz, hogy egy nemes növelje a földjein a piacra szánt termelést és növelje a parasztok robot-

Gdańsk és Elbląg kereskedelmi mérlege

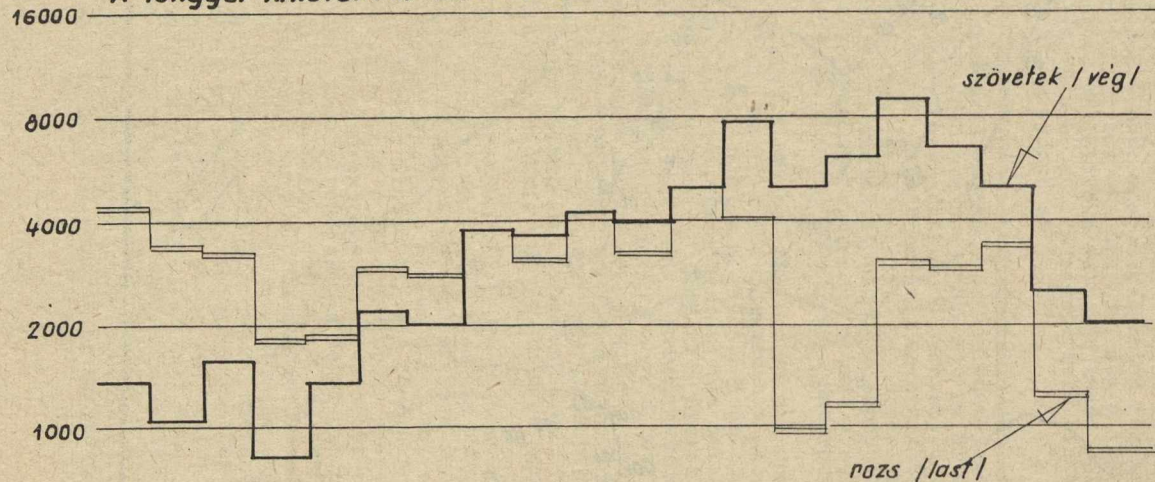
(értékek állandó áron = 100)

*Gabonarakományok birtokoscsoportok szerint
„bő” és „szűk” években*

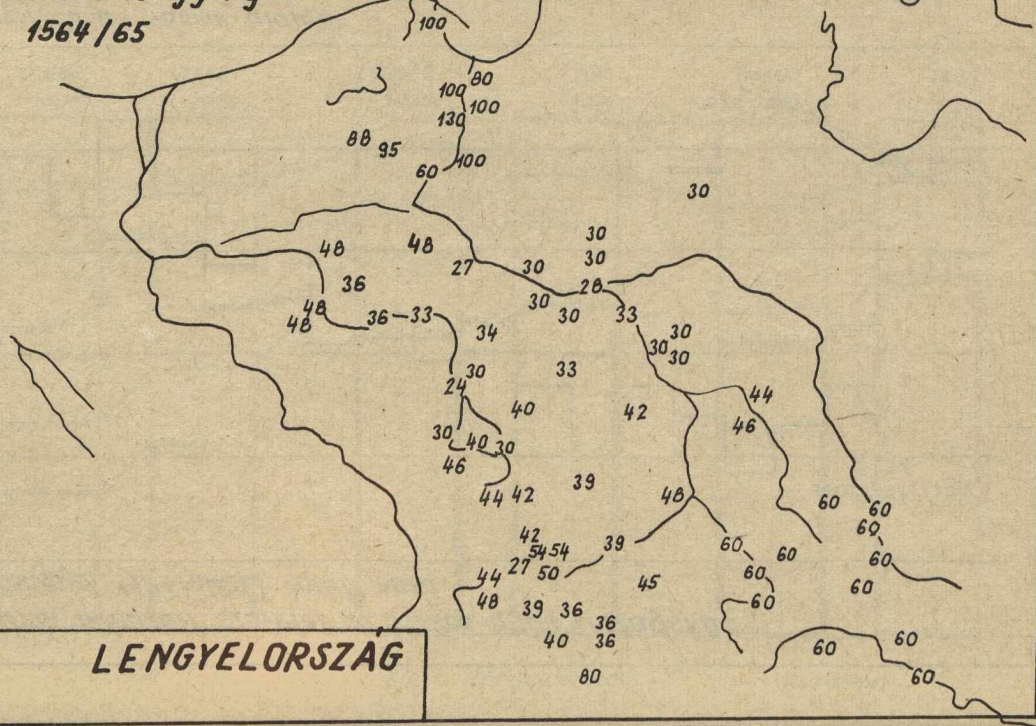

*Nyugatról behozott szövetek az összes balti országokba
A lengyel kikötőkből kivitt rozs.*

A helsingföri Sund - vámok alapján

*Szolgák és szolgálok
évi bére lengyel garasban
1564/65*

ját. Mint azt ma már tudjuk, ehhez szükséges volt egy specifikus rejtett munkanélküliség (alulfoglalkoztatottság) megléte a falun, tehát bizonyos kínálat potenciális munkaerőből, amely a jobbágyviszonyok között a robot formájában találhatta meg alkalmazását. Ott, ahol a parasztok földjei nagyok voltak és teljesen felszították a munkaerőt, még a legkedvezőbb fekvés, a Visztula mellett sem volt elegendő: példa erre Kujávia, egy olyan vidék, ahol a piactermelő birtokokra alapozott gazdaság relative győngye volt.

És mégis, sajátos és domináló gazdasági jelentőséget tulajdonítanak a gabonakereskedelemnek, mert az az osztály, amely uralkodó szerepet játszott az államigazgatásban, és annak különböző ágazataiban, a nemesség volt benne érdekelve. Azonkívül a jobbágyrendszer következtében olcsó szállítási eszközökkel rendelkezett. Hogyan realizálta a gabonának a Visztulán és mellékfolyóin való exportálásából származó előnyöket? Hangsúlyoznunk kell azokat a különbségeket, melyeket a birtokok fekvése és nagysága határozott meg.

Az első kérdésre vonatkozóan a koronauradalmak inspektorai által 1564/65-ben feljegyzett árakra támaszkodom. A birtokok rentabilitásának a kiértékelése céljából megállapították a gabona árát, és sok esetben a helyi mértékeket a gdanskihoz viszonyították. A Gdanskban használatos mód szerint fejezték ki egy last (kb. 2 tonna) gabona árát is helyi árban. Mint ez látható a kartogrammon, a rozs ára érezhetően és elég rendszeresen növekedett aszerint, ahogy közeledünk Gdanskhoz. Kissé távolabb délkeleten olyan zónát találunk, ahol a gabonának "nem volt ára": nem ürmérték szerint adták el, hanem csupán kalangyában (mindegyik 60 kévéből állt), kicsépeletlenül. Valóban, ott nem is volt gabonapiac.

Milyen következménnyel volt ez az árstruktúra a mezőgazdaságra? A szállítási költségek nem voltak magasak, és ami még fontosabb, nagyrészt természetben fedezték azokat (hajóépítésre szolgáló fa, élelem a hajósok részére), s nem növekedtek a gdanski kikötőtől való távolsággal arányosan. Ebből következik, hogy a gabonaexportőr nyeresége bizonyos értelemben a távolsággal együtt növekedett; azokhoz a termelőkhez képest, akik gabonájukat a helyi piacon adták el, az, aki exportált, nyereségre tett szert. Mi több, nagyobb választási lehetősége is volt. Gdanskban olyan árukat vásárolt, amelyek ott olcsóbbak vagy jobbak voltak: szöveteket, fűszereket, tengeri halakat. Ez számottevő nyereséget jelentett, de talán még fontosabb volt az összegyűjtött pénz felhasználásának a módja. Ugyanis ha az ország különböző vidékeit szeparált egységekné tekintjük, fel kell tenni a kérdést, honnan jött a pénz, amely az országban cirkulált. Számos vidéken, pl. Mazoviában vagy Lublin vidékén a pénz nagy része a gabona eladásából származott. Ruthénia is merített ebből a forrásból, de állatot is exportált, nagyrészt Sziléziába.

Azoknak a kézműipari termékeknek az értéke, amelyek az előállításuk vidékeken kívül találtak piacra, elhanyagolható volt és a Visztula gyűjtőmedencéjében néhány specializált központra korlátozódott, mint Biecz, Rawa Mazowiecka (ez utóbbi csak a XVI. század közepéig). Végeredményben két forrás állapítható meg, ahonnan a pénz származott: a gabonaexportálásból, továbbá a fatermékekből eredő haszon, és esetlegesen a kereskedők által gyakorolt kereskedelem mérlegéből. Ez utóbbi forrást külön is vizsgálni fogjuk.

A pénz, amely a majorokba vagy a kastélyokba visszajött, különböző célokat szolgált. Ebből fizették a kézműveseket, ebből vásárolták az építőanyagot (a meszet, a téglát, a zsindelyt és mindenefölött a szökeket), s ha azokat nem állították elő a birtokon belül, a cselédség ruházatát, az édesvizi halakat, a sőt, a bort. Az uradalmak számadásai szerint ítélve, az uradalmak művelésére és adminisztrációjára szolgáló költségeket a legközelebbi környéken költötték el. E szabály alól azonban mégis volt néhány fontos kivétel: a cselédség részére szolgáló szövetek, a só, a fűszerek, a bor (amely azonban csak a nemesek asztalára került), végül az acélszerszámok, mint a sarló. A primitív vaseszközök készítése ezzel szemben nagy mértékben kifejlődött gyevasérc felhasználásával.

A maradék összeget más célokra szánták, amelyek a tulajdonos személyes szükségleteit, a kultúrát és a politikát szolgálták; a magyar és lengyel nemesség életmódja közötti analógia nagynak tűnik. Ugyanakkor okunk van feltételezni, hogy minél nagyobb összeg fölött rendelkezett a földbirtokos, annál nagyobb volt a távolról érkező árucikkek (elsősorban importárúk) vásárlására szánt összeg. Ez talán banálisán hangzik, de ebből más feltételezéseket is kívánok levonni.

4./ Mindazonáltal bizonyos megszorítást kívánok tenni. Helyben maradtak - és speciális értelemben - azok az eszközök, amelyeket az exportáló a vásárolt földbirtokba fektetett. A XVI. század vége felé játszódott le a földesuri birtok koncentrációjának a folyamata, amely mindazon helyeken jól látható volt, ahol már előzőleg is létezett a földesuri nagybirtok, amely kevésbé gazdag szomszédai rovására igyekezett növekedni. Az a gazdasági előny, amelyet a nagybirtokos nyert terményeinek nagybani eladásából, és mindenekelőtt a jövedelmek fluktuációjának a ritmusa, amely az uradalmak birtoknagyság-kategóriái szerint különbözött, plusz nyereséget hozott a szegényekhez viszonyítva. Ime a bizonyítékok.

Ha az éveket a termés és a Visztulán elszállított felesleg nagysága szerint csoportosítjuk, rossz években észrevehető emelkedést tapasztalhatunk a nagyon nagy birtokosoknál a gazdag és közepesen gazdag nemességhez viszonyítva.

Ez azt jelenti, hogy amikor rossz termés esetén a középnemes-ség alig tudta fedezni személyes szükségleteit, a mágnások továbbra is képesek voltak folytatni eladásukat Gdanskban. Egy ilyen évben a mágnások akkora összegek felett rendelkeztek, amelyek bár alacsonyabbak voltak a bő termésű évekenél, relative ugyanakkor mégis magasabbak voltak annál, amit középnemesi szomszédaik vettek be. Feltételezhetjük, hogy éppen ezek a rossz évek voltak döntőek: lehetővé tették a mágnásoknak, hogy megvásárolják tönkrement szomszédaik földjeit. A mágnások vagyoni növekedtek hozományok és mágnások közötti nagy tranzakciók következtében, de az izolált falvak következetes felvásárlása következtében is. "Parvum parvo additur" - írta erről ennek a gyakorlatnak legjáratosabb embere, Jan Zamoyski kancellár. Épp ezek a vásárlások növelték a mágnások anyagi előnyét a birtokosok többi csoportjaival szemben.

A következő évtizedek, sőt évszázad során, egész a XVII. századig, mindennek kumuláló hatása volt, annak ellenére, hogy a változások ritmusa nem volt állandó, és hogy nem beszélhetünk a folyamat permanens felgyorsulásáról. A XVII. század kezdetén ezek a változások igen határozottak voltak. A XVI. század harmadik évtizede és a XVII. század első negyede között a Kis-Lengyelországból származó átlagos évi gabonamennyiség, melyet a Visztulán szállítottak, mintegy hatszorosára növekedett ugyanakkor, amikor a népesség, és a művelt földterület növekedése csupán kb. 15 %-ot tett ki. Ezt eredményezte a kis- és középnemesi földek egy részének a mágnások kezére jutása, továbbá (itt nem térhetek ki erre részletesen) a piaci termelést szolgáló földterületeknek - a paraszti földek rovására történő - növekedése a különféle birtokokon.

Források híján a XVII. század vonatkozásában nem tudjuk olyan pontosan analizálni a gabona eredetét, mint a XVI. századra. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy Kis-Lengyelország és Nyugat-Ruthénia 21 legnagyobb családja a század első felében (a polgárok által szállított gabonát leszámítva) az összes gabona 33 %-át adta, és közülük a 8 legnagyobb exportáló 18 %-ot adott. 1555-1576 közt a szenátorok (főrendek) összes családjai együttesen (tehát sokkal számosabb csoport) szállították Kis-Lengyelországban a gabonának átlagosan 62 %-át. E számokból nem tudom megállapítani, vajjon a földesuri tulajdon koncentrációja nemcsak abszolút számokban volt-e képes növelni az exportra szánt mennyiséget, hanem vajjon fokozni tudta-e a mágnások uradalmából származó mennyiségek relatív növekedését is? A mágnások uradalmairól beszélve, oda soroltam a királyi birtokokat is, melyek igen nagy uradalmak voltak, a mágnások adminisztrációjára bízva. Ezzel szemben a mágnások által vásárolt árucikkek iránti kereslet kétségtelenül észrevehetően növekedett. Itt mindenekelőtt az importált cikkekről van szó - amint épp előbb említettem. A mágnások fokozódó jelenléte a gdanski piacon lehetővé tette számukra, hogy borral, fűszerekkel, déli gyümölcsökkel és

mindenekelőtt tengeren szállított textiliákkal lássák el magukat. Ugyanakkor a más irányból származó import is növekedett. Ha hihetünk a gdanski polgármesternek, mint kompetens forrásnak, a magyar borok aránya növekedett a Baltikumon át importált francia és más borok rovására. Ugyancsak a sziléziai posztó is, melyet a harmincéves háború alatt Nagy-Lengyelországon keresztül szállítottak, a gazdag nemesség körében találta meg vásárlóit. Ugyanis a mágnások egyre nagyobb számúvá váló magánhadseregeinek szüksége volt ruházatra és felszerelésre, amelyet távolabbi vidékről kellett beszerezni.

A gabonakereskedelemből származó jövedelem felosztásának arányaiban bekövetkezett változás más következményeket is magával vont, többek között az importált áruk iránti kereslet megnövekedését. És valóban, a külkereskedelemnek azon részét vizsgálva, amelyre vonatkozóan ilyen analízis lehetséges, - a tengeri kereskedelmet - a kereskedelmi mérleg rohamos passzívra válását figyelhetjük meg. Mig a XVI. században a kereskedelmi mérlegben mutatkozó fölösleg (aktívum) stabil és határozott volt, addig a következő század első felében olyan évek is vannak, amelyekben a kereskedelmi mérleg passzív volt. Az import képezte a dinamikus faktort. Így a cukor fogyasztása itt többszörösen gyorsan emelkedett, mint előállítása Braziliában. (1570-ben ez Brazília termelésének csupán 3 %-át tette ki, de 1640-ben már 2 %-át). Noha ez a cikk a gdanski kereskedelemben másodlagos szerepet játszott, ez a tény a luxuscikkek keresletének és fogyasztásának a növekedését mutatja egy olyan időszakban, amelyben az ország egésze komoly nehézségek és gazdasági regresszió periódusába érkezett. Ehhez hozzá kell még számítani a nagykereskedők ügyleteinek valószínű növekedését, akik selymet, posztót, fűszereket, luxusfegyvereket, stb. szállítottak. Közülük számos hírességet ismerünk, de ahhoz nem eléggé pontosan, hogy az ügyletek számát hosszabb időn át összehasonlíthassuk.

Térjünk vissza a regionális különbségek kérdéséhez. Ha a Visztula felső folyásának és mellékfolyóinak a vidékét gabonaexportálás szempontjából összehasonlítjuk egész Lengyelország gabonaexportjával, érezhető arányváltozást állapíthatunk meg az ország déli része javára. Mazovia, Kujávia és végül Poroszország szerepe, noha a svéd háború (1626-1629) idején még hatalmas tömegű gabonát szállítottak, relative csökkent. Az arányváltozás párhuzamos volt Kis-Lengyelország és Ruthénia családjai jelentőségének a növekedésével. Vajjon Kis-Lengyelország számára is hozott ez valami prosperitást? Bár a mezőgazdasági termelés növekedett, és megművelték a hegyek lábánál fekvő vidéket is, a strukturális változások kedvezőtlenek voltak: a belső piac veszített fontosságából, a város és falu közötti mindennapi kapcsolatok gyengültek.

Mellőztem Nagy-Lengyelországot. A Wartán való gabonaexportálás és a Sziléziában való eladás nem biztosították mindazokat az előnyöket, amelyeket nyújtott a mágnásoknak a

Visztulán való exportálás. Amint a nemesek, úgy a leggazdagabb parasztsztrók és a kisnemesség is exportált gabonát, gyapjút és más cikkeket a sziléziai határon keresztül. Valószínűleg korreláció áll fenn a piacviszonyok és aközött, hogy Nagy-Lengyelországban gyengébb volt a nagyon nagy vagyonok növekedése. Nagy-Lengyelország mágnsai pénzük részére másutt keresetek elhelyezési lehetőséget, főleg keleten. Kétségtelenül, az ott a földekbe és a jobbágysokba beruházott tőke nagyobb nyereségeket hozott. Ha ez hosszú távon ártalmas volt is az állam sorsára nézve, ugyanakkor lehetővé tette Nagy-Lengyelországban a földesuri birtok kedvezőbb strukturájának a megőrzését. A falu és város közötti kapcsolatok szorosabbak voltak, a posztókészítő városok áruikat messzebb is el tudták adni keleten.

5./ A mágnsok terjeszkedésének iránya jól ismert a lengyel történettudományban, és a latifundiumok keleten való kialakulásának a folyamata - bár csak néhány család vonatkozásában vizsgálták - olyan tényező, melyet gyakran figyelembe vesznek a Lengyelország politikai rendszerével foglalkozó tanulmányokban. Ugyanakkor hasznos lenne megvizsgálni a regionális különbségeket a népesség másik társadalmi rétegének: a királyi birtokok cselédségének a szempontjából.

A koronajavaknak 1564/65-ben végzett nagy revíziója adatokat szolgáltat a királyi kastélyok adminisztrátorainak, cselédeknek és személyzetének a jövedelmére vonatkozóan. Ha az uradalom adminisztrátorának a fizetése függhet is tevékenységi körétől és felelősségének a mértékétől, a tanulatlan cselédség és különösen a szolgálók (latinul "ancillák") már egységesebb foglalkozásbeli réteget alkottak és béreik így összehasonlíthatók. Az az eljárás, hogy a jelen tanulmányban figyelmen kívül hagytuk a természetbeni élelemben történt bevezést, amely pedig elsőrendűen fontos szerepet játszott, vitákat válthat ki. Viszont lehetetlen az élelem értékét pénzben kifejezni, ez metodikailag hibás eljárás lenne. Wyczański tanulmányai bebizonyították, hogy ebben az időben a házi cselédek egész Lengyelországban kevésbé változatos, de bőséges élelmet kaptak, a Visztula és a Warta gyűjtőmedencéjében a növényi eredetű élelem volt az uralkodó és kevesebb zsiradékot és fehérjét adtak, de végül is a különbségek olyan csekélyek voltak, hogy ezt az alapvető elemet - a természetbeni fizetést - konstansként lehet kezelni. Szemben Wyczańskival, úgy vélem, hogy azok a parasztsztrók, akik saját üzemből látták el magukat, másképp éltek: az ő fogyasztásuk a termések szerint kellett, hogy ingadozzék, és hosszú távon csökkennie kellett aszerint, amint csökkentek a parcellák; ez utóbbi folyamat világosan látható a XVI. és a XVII. század között. Térjünk azonban vissza szolgálóinkhoz és pásztorainkhoz. Az élelem mellett évi, vagy három havi bért is kaptak, s egy kevés ruházatot, lábbelit, melyet az uradalmi számadásokban pénzben fizettek ki. Amíg az élelem a munkaerő ujratermelését

szolgált, a munkabér odavonzotta azt; a ruházatban történő fizetést a kettő közötti átmeneti faktornak tekinthetjük, mely azonban kétségtelenül maga is vonzerőt képviselt.

Ha az eredményeket térképre visszük, elég szabályos képet kapunk. Poroszországban kb. évi 100 garast, Poznań vidékén már csak 36-48, Felső-Sziléziában, a határ mentén 40 garas fölött, a kárpátaljai vidékeken kicsit kevesebbet, Krakó környékén 50 garast és annál többet fizettek. A legkevesebbet Mazoviában fizették, általában 30 garast. A Ruthéniára és Podoliára vonatkozó adatok magasak, de láthatóan egységesítettek, - mindenütt 60 garas. Jan Rutkowski megjegyezte egykor, hogy a ruthéniai viszonylag magas bérek a munkaerőhiánnyal magyarázhatók. A kartogramm azonban teljesebb képet nyújt Számai mutatják, hogy mekkora összegek voltak szükségesek a munkaerő odavonzásához, vagy inkább a helyben való megtartásához. Konvenciókat - olyan forrástípust, amely jól ismert magyar barátaink előtt, s amelyet a közelmúltban alkalmam volt megtekinteni szlovákiai levéltárakban - nálunk nagyon ritkán találunk. A kapott pénzt hasonló módon költötték el, mint Magyarországon - vásárokon vett kisebb tárgyakra, nyalánságokra és szerény szórakozásokra, időnként talán egy-egy lakomára a vendégfogadóban.

A pénzfizetésben fennálló különbségeket tehát a demográfiai helyzet és az áraknak a helyi piacokon álló nivója határozta meg. A szegény népességnek Mazoviában való koncentrációja a béreket különösen alacsony színvonalon tartotta. A sziléziai határ mellett fekvő vidék ólom- és ezüstműveivel, valamint Krakó közelségével lehetővé tette az egy évre elszegődött asszonyoknak, hogy magasabb fizetést kapjanak. Már beszéltünk arról, hogy keleten kedvező volt a cselédek helyzete; még csak egy, a podoliai uradalmak felülvizsgálatából származó, jellemző idézetet tehetnénk hozzá: "Ott lenn, Chmielnik szomszédságában, elég mező van és a földek nagyon jók; itt lenne hol vetni és dolgozni, ha elég ember lenne az elvégzésére... De az emberek itt mindenféle nyomorúságnak ki vannak téve. Gyakran elhurcolják őket a tatárok, a volhiniai kozákok szintugy, sőt a vlachok is... Mi több, a sztaroszta uraknak, akik próbálják e területeket kolonizálni, a feladata azáltal is nehezebbé válik, hogy a litván urak, akik újabb falvakat alapítanak, magukhoz vonzzák az embereket, felszabadítván őket minden kötelességtől... És így bár elég terület és föld volna itt, emberek nélkül nehéz abból hasznot huzni."

Vizsgáltuk tehát a XVI. századi Lengyelország vidékeit először a kapzsi, vagy talán egyszerűen csak előrelátó mágnesok szempontjából nézve a problémát, azután legszegényebb cselédségük szempontjából. A különböző területeknek e két szempontból való megítélése eltérő, mivel a pénznek a két fél - a mágnesok és a cselédség - részére olyan értéke volt, amely mind annak rendeltetésétől, mind pedig megkeresésének a lehetőségétől függött. Kérdezhetnénk, vajjon az inas vagy a szol-

gáló rendelkezett-e bármiféle döntési szabadsággal, amely nélkül minden összehasonlításnak csak korlátozott értéke van?

Bizonyára igen. A szegény népesség mobilitásáról már beszélt a podoliai uradalmak előbb idézett inspektora. Mazovia tradicionálisan (már a középkor óta) szolgáltatatta a földművelő munkásokat a Visztula deltájának a mezőgazdasága számára; onnan is, Nagy-Lengyelországból és az összes határmenti vidékekről, az emberek Sziléziába mentek, ahol a bérek érezhetően magasabbak voltak. A jobbágyi kötelek zavarták ezt a migrációt, de nem tették lehetetlenné, mint ahogy nem tudták megakadályozni a paraszti szökéseket sem. Ezért a bérek különbözőségét nem az egyes izolált vidékeken uralkodó helyzet következményei, hanem bizonyos ozmózisból, kölcsönös egymásrahatásból erednek. E korban Lengyelországon belül nem léteztek olyan vámsorompók, mint amelyek pl. Franciaországban akadályozták a kereskedelmet. Beszélhetünk bizonyos városi centrumok és bizonyos relative iparosodott vidékek (posztóipar, kohászat) vonzásáról. Mindezt azonban a vizrajzi hálózat uralta, amely annyira kedvezett a gabona és a faáruk folyón történő szállításának.

6./ Idáig hallgattam a kereskedők által gyakorolt kereskedésről, erről a posztóval, prémmel, nürnbergi árukkal, viasszal való, annyira jellegzetes kereskedésről. Erthetően könnyen ki tudjuk értékelni a városi források alapján; ismerjük a vámjegyzékekből és tarifákból. Viszont azoknak a problémáknak a szempontjából, amelyekről itt beszélünk, úgy tűnik, csak másodlagos jelentőségük van. Mivel itt a nemesség ellátásáról volt szó, ez a kereskedés ez utóbbinak a vásárlóerejével volt összefüggésben, amelyről már beszéltem. Itt most mellőzzük a polgárságon belül létesült kereskedelmi kapcsolatokat, mivel az egyes városi központok közötti versengés - bár azok számára fontos - az egész nemzet szempontjából másodrendű kérdés. Csupán jelezni kívánjuk, hogy Nagy-Lengyelország néhány központja, mint Brzeziny és a Nagy-Lengyelország és Szilézia határan fekvő iparosodott városok (Wschowa, Leszno, Koscian és mások), valamint Kis-Lengyelországban Biećz, Lengyelország keleti részein, sőt távolabb, Litvániában, biztosítottak maguknak felvevőpiacokat.

A tranzit kérdése azonban még mindig nyitott probléma marad. A nagy kelet-nyugati kereskedelem, amely bizonyos árukat adott a lengyel piacnak, úgy tűnik, hogy meghaladta a regionális, és a helyi kereskedelem rendszerét. Ez olyan, mint valamely hatalmas szél, amely igen magas zónákban fúj, és csak azokat a csúcsokat és épületeket érinti, amelyek elérik ezt a magasságot. Ez határozza meg a konjunkturát Poznań, Gniezno, Lublin, Toruń vagy Lwów vásárain és befolyást gyakorol a régiók közötti kereskedelem irányára: mint azt Małeczki megjegyezte - hatást gyakorolt a Kis-Lengyelországból származó marhakivitel irányára és kétségtelenül megkönnyítette Nagy-

Lengyelország posztóiparának kelet felé való terjeszkedését (erről már beszéltünk). Ez a kereskedelem azonban nagy mértékben Lengyelország feje fölött zajlott le; Szilézia kereskedői gyakran közvetlenül találkoztak Litvánia kereskedőivel. Hogy milyen mértékben tudott Lengyelország hasznot húzni e helyzetéből a XVI-XVII. században, ma még kevéssé ismert.

7./ Hogyan jellemezhetnénk az ország egyes régióit, melyeket különböző szempontokból analizáltunk, bár kissé felszínesen és szükségszerűen sommásan? Az árakra és bérekre vonatkozó tanulmányok - ha azokat kiterjesztjük a néhány nagyvásárból származó forrásokon túl - egyszer olyan tényezőkké válhatnak, melyek lehetővé teszik, hogy szintetikus itéletet alkossunk a regionális különbségekről és azok változásairól.

A fiziokraták tapasztalatai itt inspirálhatnak bennünket. Idézzük François Quesnay híres formuláját, melyet Ruggiero Romano olyan helyesen használt legutóbb, Latin-Amerikáról írva: "Ilyen vásárlóérték, ilyen bevétel: a bőség és értéktelenség nem egyenlő a gazdagsággal. Az inség és drágaság nyomoruság. A bőség és drágaság gazdagság." Alkalmazhatjuk-e ezt az egykori Lengyelországra is?

Az első helyzetet Lengyelország délkeleti részére alkalmazhatjuk; az élelem nem drága, sem a gabona, sem a marhahús (általában a gabonát nem adták el a kartogrammban feltüntetett értékek határán túl), azonban hiányzik a munkaerő és ennek éppen a magas munkabér a szimptomája. A nagybirtokos tudja, hogyan kerülje el ennek a helyzetnek az alapvető nehézségét: ott adja el árúját, ahol az drágább, megtanulja a XVII. században is, hogyan növelje az oligopoliumból származó hasznot, megvásárolva vagy haszonnal szállítva gyengébb szomszédainak a gabonáját. A nagyon nagy urak még a tatár fenyegetést is hasznukra tudták fordítani, mint Litvánia nemesei, akik erődítéseikbe vonzották a kisebb és védtelen birtokok kolónusait.

Inség és drágaság: találunk-e ilyen egybeesést térképünkön? A XVI. századi Lengyelországban az élelem bősége azt mutatja, hogy nem, de Mazovia relatív túlnépesedése mégis a "nyomoruságot" mutatja eredményként.

Bőség és drágaság: megtalálható egyidejűleg annak a hatalmas tölcsérnek a nyílásában, amelyet a Visztulának és mellékfolyóinak a vízrajzi rendszere alkot - vagyis Poroszlországban, Gdansk környékén. A gabona itt ugyan aránylag drága, mert a városban és a tengerentúli vásárlók részéről nagy a kereslet. A bérek magasak, a munkaerő bőséges. Mazovia népességének az idevándorlása lehetővé teszi a svéd háborúk (1626-1629) veszteségeinek az ellensúlyozását, másrészt Mazovia és Nagy-Lengyelország szegényparasztjai és cselédei már régóta dolgoztak a helyi parasztnál és nemeseknél, és mind a mazoviaiak, mind pedig a Nagy-Lengyelországból jövők nagy számban,

bár mérsékelt sikerrel gyakorolták a curé-k funkcióit. Az ország nem a nemesek luxusa miatt gazdag, hanem alattvalói jóléte és számottevő szabadsága következtében. Gdansk közelsége nagyon előnyös a vidék részére, annak ellenére, hogy a kisvárosoknak veszíteniük kellett a konkurrencia-harcban. A Visztula alsó folyása körüli relatív bőség visszatért a vidéki népességnek, beleértve a cselédséget is. A mágnások részt vettek benne a maguk módján, de csak mint a királyi uradalmak koncesszionistái, nem pedig az örökölhető javak koncentrációja révén.

Meg lehet-e vajjon vonni e regionális különbségek mérlegét? A kérdés meghaladja e tanulmány kereteit; hosszabb korszakon át kell analizálni. Csupán emlékeztetni szeretnék arra, amit a híres francia író, Montesquieu írt Lengyelország kereskedelmének és agrárstruktúrájának a kérdéséről, ez szintetikus voltával ellensúlyozza a részletekben való elmélyedés hiányát.

II.

Małeckí, J.: Krakko szerepe Közép-Európa kereskedelmében a XVI-XVII. században.

Krakkónak a lengyel állam politikai és kulturális életében betöltött szerepe jól ismert és elismert. Mint a Kis-Lengyelországnak nevezett tartomány központjának, Krakkónak már a lengyel egység kialakulása idején nagy jelentősége volt. A XI. században már kétségtelenül az állam egyik fő centruma. Az állam szétदारaboltságának idején, a XII. század közepétől kezdve a Krakkóban levő hercegi székhely kezdetben egységesítő tényezőként hatott a szétagolt lengyel területekre, később pedig birtoklása az állam egységesítésének elkerülhetetlen feltételévé vált. Ugy tekintik, hogy az egységesítés folyamata 1320-ban, Lokietek Ulászlónak lengyel királlyá történt koronázásával fejeződött be, amely esemény éppen Krakkóban játszódott le. Krakkó vált a lengyel állam fővárosává és a Piast és Jagelló házból való királyok székhelyévé. Formálisan a régi köztársaság 1795-ben történt megszűnéséig a lengyel állam fővárosa maradt. Krakkónak a kulturális életben a tudomány és az oktatás központjaként betöltött szerepe szintén igen nagy volt, ez a Nagy Kázmér által 1364-ben alapított egyetemen nyert kifejezést és vált szimbólikká.

Kérdezhetnénk, vajjon Krakkónak a gazdasági életben és különösen a kereskedelemben betöltött szerepe szintén ilyen jelentős volt-e? Nézzük a város földrajzi helyzetét. Krakkó a kárpátaljai hegyek és Kis-Lengyelország síkságának a határán fekszik, azon a vidéken, ahol a Visztula völgye, amely elválasztja ezt a két régiót, a legkeskenyebb, tehát olyan területen, amely a legkedvezőbb a Visztulán és annak völgyén való átkelésre. A Visztula partján terül el, olyan környéken, ahol a folyó kelet felé folyva nagy, száraz, erdőtlen szegélyhez ér, amely hosszú idő óta, egészen napjainkig igen kényelmes közlekedési utat biztosít kelet-nyugati irányban. Számításba kell végül venni, hogy Krakkó nincs messze Sziléziától és a kárpáti hegysorosoktól, amelyek Kis-Lengyelországot a mai Szlovákiával és Morvaországgal összekötik. Nem meglepő tehát, hogy Krakkó igen fontos közlekedési csomóponttá vált két nagy kereskedelmi út kereszteződésénél. Az egyik ezek közül délről, Magyarországból vezetett Nagy-Lengyelországba, Pomerániába és a balti tengerpartra, a másik keletről, a Fekete-tengertől és Vörös Ruthéniából Szilézia, s még távolabb, a német városok felé.

A középkorban e két uton fejlődött Krakkó nagykereskedelme, egy olyan kereskedelem, amely nemzetközi jelentőséggel bírt. Ez mindenekelőtt tranzitkereskedelem volt, amely nagy nyereséget hozott a városnak, hála a XIV. században elnyert kereskedelmi privilégiumoknak, amelyek közül az árumegállító jog volt a legfontosabb. A kelet-nyugati uton érkeztek a genovaiak fekete-tengeri kolóniái révén az ún. "keleti áruk", vagyis főleg fűszerek és selyemárúk. E kereskedelmi út mentén Lwów fontos állomássá vált, és kereskedelmi közvetítő szerepének védelmében gyakran konfliktusokba keveredett Krakkóval. Nyugatról mindenekelőtt posztót hoztak be, ez főleg Boroszlóból érkezett, abból a városból, amely megvédte árumegállító jogát Krakkóval szemben. Így a krakkói kereskedők tevékenysége a kelet-nyugati útvonalon a XIV. és XV. században főleg Boroszló és Lwów között bontakozott ki. Ez nem azt jelenti, hogy nem merészkedtek volna távolabbra is: nyugaton Nürnbergig, Lipcséig, sőt, egészen Frankfurt am Mainig; keleten Moldváig.

Az észak-déli vonalon a krakkói kereskedőknek nem akadtak olyan komoly vetélytársaik, mint Lwów és Boroszló. A Kárpátok hágóin keresztül könnyen elérték Magyarországot, posztót, őlmot és söt szállítva. Főleg Kassára mentek, aztán a mai Szlovákia más városaiba, mint pl. Bártfára. Krakkóba rezet vittek onnan, ez volt a legfőbb importcikk. Ugyancsak ez vált Krakkó észak felé irányuló tranzitkereskedelmének a legfontosabb tárgyává. Hosszu időn át ez az észak felé orientált, Poroszország városaival, Toruúnnal és Gdanskkal folytatott kereskedelem maradt a legfontosabb Krakkó számára. Másrészt Krakkó, bár nem feküdt a tengerparton, a Hanza-városokhoz tartozott, noha nem volt köztük nagyon aktív. A XIV. és XV. században a krakkói kereskedők nemcsak a balti partokat

érték el, hanem tengerre szálltak, hogy Flandriába utazzanak, és élénk kereskedelmi kapcsolatokat létesítettek Bruges-szel. Főleg rezet adtak el, flamand és angol posztót hoztak be. Ez a két árucikk, a posztó és a réz, képezte a középkorban Krakkó kereskedelmi fellendülésének a kiindulópontját. Ezért nevezték a középkori vásárcsarnokot - napjainkban Krakkó egyik legfontosabb történelmi emlékét - "posztócsarnok"-nak. Es egy régi német anekdota szerint így beszéltek a Hanza-liga egyes városairól: "Lübeck - ein Kaufhaus, Danzig - ein Bräuhaus, Stettin - ein Fischhaus, Reval - ein Wachs, und Flachshaus, Krakau - ein Kupferhaus".

A reneszánsz mély változásokat hozott Krakkónak mind politikai, mind pedig gazdasági helyzetében. Lengyelország új fejlődési szakaszba érkezett, amelyet a robotra alapozott földesuri nagybirtokrendszer kifejlődése jellemzett. A tranzitkereskedelem átalakult export- és importkereskedelemmé, és a gabona vált a lengyel export legfontosabb termékévé, melyet kisebb mértékben követtek az ún. "erdei termékek": a fa, a hamuszir, stb. Ezeket az árucikkeket Közép- és Észak-Lengyelországból Gdanskba szállították, onnan hajókon, a leggyakrabban holland hajókon érkeztek a nyugat-európai piacokra. A Visztula, mint hajózható folyó, vált a legfőbb kereskedelmi utvonallá. A speciális társadalmi és politikai szituáció lehetővé tette, hogy ennek a kereskedelemnek elsősorban a nemesség huzzza hasznát. A városok sokkal kevésbé vettek benne részt. A lengyel történészek véleménye eltérő abban a kérdésben, hogy mekkora volt a polgárság részvétele a Visztulán való kereskedésben a XVI. század második felében. Mindenesetre, a különböző becslések eredményei 17 és 30 % körül ingadoznak, e becslések azonban csak a Visztula partján fekvő városokra vonatkoznak. Így Gdansk meggazdagodott a gabonakereskedelmen, és más, kevésbé nagy városok is, mint Bydgoszcz (Bronberg), Włocławek, Varsó, Kazimierz Dolny, szintén fejlődtek. Krakkó ugyancsak a Visztula partján fekszik, de Kis-Lengyelországnak azon a részén, amely Krakkó fölött terül el, a nagybirtokrendszerre alapozott gazdaság nem fejlődött ki. Ellenkezőleg, e területeken gabonahiány volt. Krakkó ezért nem vett részt a nagy gabonakereskedelemben.

Miközben a Visztula egyre fontosabb közlekedési uttá vált, az egy uralom alatt egyesített Lengyelország és Litvánia területén új kereskedelmi utvonalak fejlődtek ki, melyek közül kettő látszott a legfontosabbnak. Az egyik Oroszországból és Litvániából vezetett Mazovia városain (Varsó) keresztül egész Nagy-Lengyelország (Poznań), és még tovább, Németországba; a második Moldvát és Ukrajnát kötötte össze a Balti-tengerrel (Gdansk), a nagy vásárok színhelyévé váló Lublinon, majd Mazovián keresztül. Láthatjuk, hogy ez a két kereskedelmi utvonal nem halad keresztül Krakkón. Másrészt a középkor régi utvonalai, amelyek Krakkót érintették, az európai kereskedelemben lejátszódott mély átalakulások következtében, melyek a nagy földrajzi felfedezéseket követték, veszítettek

jelentőségükből. A levantei kereskedelem krízise, Genova Fekete-tengeri kolóniáinak a hanyatlása, és a kereskedelem központjának az atlanti partokra történt áthelyeződése, mindez azt eredményezte, hogy a Lwówból Krakkón át Sziléziába vezető kereskedelmi ut szintén veszített fontosságából, és az un. keleti (levantei) árucikkek, (főleg a fűszerek) kezdtek ellenkező irányból áramlani: Boroszlóból vagy Gdanskából. A magyar réz, amely a középkorban oly fontos árucikk volt, lassanként eltűnt Lengyelország tranzitkereskedelméből. A mai Szlovákia bányáiból most már nem Krakkón és Gdanskön keresztül szállították, hanem Szilézián és Csehországon át Hamburgba. A XVI. században Krakkó észak felé irányuló kereskedelme is érezhető korlátozást szenvedett. A krakkói kereskedők tengeri vállalkozásairól többé szó sem lehetett. A Torunnal és Gdanskkal való kereskedelmi kapcsolatok ugyan még elég szorosak, de már nincs akkora jelentőségük, mint korábban volt. Ami az észak-keleti irányt illeti, a krakkói kereskedők közvetlen kapcsolatai általában nem terjedtek túl Lublinon.

A XVI. század során Krakkónak a lengyel államban betöltött politikai helyzete is kezdett megváltozni. A Lengyelország és Litvánia között létesült unió (1569), és területének észak és kelet felé való jelentős kiterjesztése után Krakkó az állam délnyugati szélén, mondhatni periferiáján találta magát. Ismeretes, a politikai élet központjai kezdtek fokozatosan áthelyeződni észak felé. Az országgyűlés már a XVI. század első felében leggyakrabban Piotrkówban gyűlt össze, és 1569 óta Varsót jelölték ki ez összejövetelek székhelyéül. 1573-tól kezdve a királyválasztások Varsó közelében játszódtak le és a XVII. század kezdetén a királyok állandó székhelyét ott rendezték be. Így Krakkó megszűnt az állam tényleges fővárosa lenni, és csupán a királyok koronázási helye maradt.

Ez nem azt jelenti, hogy Krakkó a nagy nemzetközi kereskedelemben betöltött minden jelentőségét elvesztette. Ellenkezőleg, az állam dél-nyugati szélén való elhelyezkedése predestinálta arra, hogy a Lengyelország, valamint a Magyarországon és Csehországon közötti kereskedelmi kapcsolatok központjává váljék. Ezt már a kortársak is megfigyelték. A francia utazó, Albert Jouvin de Rochefort még a XVII. század második felében is azt írta Krakkóról, hogy elhelyezkedése az összes lengyel város közül a legkedvezőbb. A szomszédságában levő Németország szállítja részére a kézművesei által gyártott iparcikkeket, Itáliából déligyümölcsök és fűszerek érkeznek, Magyarországból borok, Törökországból - örmény kereskedők közvetítésével - keleti árucikkek, a Visztulán keresztül kapcsolatban van Gdańskkal és Gdańsk révén a tengerrel. Ez a kép kétséggel erősen túlzott, viszont az utazó a lényegre hangsúlyozta, vagyis azt, hogy Krakkó az állam periferiáján való elhelyezkedésével elvesztette az államban betöltött központi szerepét, de ugyanakkor a Lengyelország és egyrészt Litvánia, másrészt Szilézia, Csehország, Morvaország, Ausztria és Magyarország közötti kereskedelem központjává vált.

Mielőtt Krakkónak ezekkel az országokkal folytatott kereskedelmét elemeznénk, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy egy jelentős forrás áll rendelkezésünkre. Ez Krakkó város vámnaplóinak a sorozata, amely a XVI. század vége óta maradt fenn. Alapvetően fontosak nemcsak Krakkó, hanem a Krakkóval kereskedelmi kapcsolatban állt számos más lengyel és külföldi városi központ szárazföldi kereskedelmére vonatkozó ismereteinkhez is. Ezeket a vámnaplókat az elmúlt évek során lengyel és külföldi, nevezetesen cseh és szlovák történészek használták, azonban a magyar történészek érdeklődését, amelyet pedig méltán megérdemelnének, még alig keltették fel. A fennmaradt vámjegyzékek legszámosabb, és köveikezéskepp legfontosabb csoportja 136 könyvből áll, és a Regesta theloniei civitatis Cracoviensis nevet viseli. Közülük a legrégebbi 1589-ből származik, amikor a város elnyerte a királytól a vámszedés jogát biztosító privilégiumot. A legutolsó 1792-ből való. Hiányoznak az 1689-1700, 1713-1736, 1773-1781-es évek kötetei. Mindazonáltal az 1589-1688 közötti mintegy száz évről gyakorlatilag komplett vámjegyzék-sorozattal rendelkezünk. A vámszedési rendszer eléggé komplikált volt, azonfelül változott is a XVII. és a XVIII. század folyamán. A vámkötetekbe tett bejegyzések formája szintén változott. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, elmondhatjuk, hogy a vámjegyzékek a kereskedő nevére, származási helyére, a szállított áru fajtájára és mennyiségére, a szállítási eszközre (kocsik, lovak száma, stb.), a szállító nevére, végül a vámösszegre vonatkozóan tartalmazzanak információkat. Néha egyik-másik a felsorolt elemek közül hiányzik, és a precizitás foka sem mindig azonos.

Azonkívül bizonyos számú kereskedőt felmentettek a vámfizetés alól. Ezért az e vámjegyzékekre alapozott statisztikák csupán megközelítő számokat adnak, amelyek a legtöbbször alacsonyabbak a valóságosaknál. Ezzel szemben a kereskedelmi kapcsolatok strukturájának, az e kereskedelem tárgyát képező áruknak és e kereskedelem irányának igen pontos képét adják. A vámjegyzékek tehát Krakkó belföldi és külföldi kereskedelmének értékes forrásait alkotják.

E vámjegyzékek, és más források alapján úgy tűnik, hogy a XVI. századi Krakkó Lengyelország kivitelének és behozatalának, valamint tranzitkereskedelmének fontos központja. Krakkó Sziléziával tradicionálisan igen szoros kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn. Ez a kereskedelem a XVI. század első felében komoly zavaroknak volt kitéve a Boroszlóval 1490-1515 között folytatott kereskedelmi háború következtében. E küzdelem Krakkó és Boroszló árumezállító jogának az elismeréséért folyt, a határok lezárásának a felhasználásával. A XVI. század közepe felé a Boroszlóval való kereskedelmi kapcsolatok normalizálódtak; egyébként sohasem is szakadtak meg teljesen. Az egész XVI. század folyamán Szilézia fővárosa Krakkó legfontosabb kereskedelmi partnereinek egyike volt. Boroszló mégsem monopolizálta a Sziléziával folytatott

egész kereskedelmet, és Krakkó jelentős számu felső-sziléziai, és kisebb mértékben alsó-sziléziai kisvárossal közvetlen kapcsolatban tartott fenn. Ugyanis ez már Poznań hatókörébe tartozott.

Számos árucikk szerepelt a Krakkó és Szilézia közötti kereskedelem tárgyaként, mégis Szilézia elsősorban a Krakkó környéki sóbányák sójának és Krakkóból Szilézia vásáraitra nagy csordákban hajtott ökröknek volt fontos felvevőpiaca. Az élő állat Kis-Lengyelországból, de főleg Podóliából és Moldvából érkezett. Krakkó kereskedői ezenkívül lovakat, bőroket, viaszt és gyapjút adtak el Sziléziában. Kézművesek által készített termékeket importáltak: különféle, Sziléziában vagy Nyugat-Európában gyártott posztókat, vásznat, sört, fémárukat és bazarárukat.

A huszita háborúk után bekövetkezett belső stabilizáció Csehországban és Morvaországban maga után vonta a Krakkóval való természetes kereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzését. Kb. a XVI. század közepétől fogva érezhetően megnöttek a Csehországgal folytatott kereskedelmi kapcsolatok. A kereskedelmet majdnem teljesen monopolizálták a zsidó kereskedők. Ez a krakkói és prágai zsidó közösségek közt fennállt szoros kapcsolatok miatt volt így. Krakkó és a sziléziai városok közti kereskedelem érdekei Prágában keresztezték egymást. Ezzel szemben Morvaországban a krakkói kereskedők igen számos városban folytattak tevékenységet. Sót, bőroket, ólmot és gyapjút szállítottak oda, Morvaországból posztót és bort vittek Krakkóba. Ezek vagy magából Morvaországból származó borok voltak, vagy - gyakrabban - a Habsburgokhoz tartozó Nyugat-Magyarországról származtak. Szentgyörgyi (Georgianum) és soproni boroknak nevezték őket.

Morvaországon keresztül Krakkó kapcsolatba került Dél-Európával. A krakkói kereskedők csak időnként jutottak el Itáliába, azonban élénk és állandó kapcsolatot tartottak fenn az osztrák városokkal - Béccsel, Kremsszel, és ritkábban Linzcel. Mindenekelőtt viaszt, és kisebb mennyiségben ólmot és más árucikkeket exportáltak oda. Ausztriából acélt, Stájerországban gyártott fémeszközöket (főleg kaszákat) és bizonyos itáliai eredetű árukat, mint déligyümölcs, szövetek, stb. importáltak.

A krakkói kereskedők azért is utaztak át Szilézián és Csehországon, hogy a német városokba, a leggyakrabban Nürnbergbe, Lipcsébe és Halléba eljussanak. Szilézián keresztül - többek között - a lengyel szarvasmarha, - e fontos exportcikk, jutott el a német városokba. Nagy mennyiségű bort is exportáltak oda. Németországból főleg különféle, bazaráruknak vagy nürnbergi áruknak nevezett áruk jutottak Krakkóba.

Krakkóból 153.448 darab, különféle bört exportáltak, közülük

Boroszlóba	35 %-ot,
más sziléziai városokba	4 %-ot,
Sziléziába összesen	39 %-ot,
Morvaországba	10 %-ot,
Csehországba	5 %-ot,
Magyarországra	2 %-ot,
Ausztriába	11 %-ot,
Nürnbergbe	18 %-ot,
Lipcsébe	2 %-ot,
Más, meghatározatlan irányba	13 %-ot.

A XVII. században a lengyel gazdaság hanyatlása szembevetünővé válik. E hanyatlás a kereskedelmi kapcsolatokban és főleg a Lengyelország számára legfontosabb, a Gdanskön át bonyolódó kereskedelemben vált láthatóvá. A XVII. század első negyedében a Gdanskön át folyó lengyel gabonaexport még a legnagyobb volt, ezután kezdett csökkenni. Hasonló volt a helyzet Krakkóban is. Ennek kereskedelme, amely a XVII. század első negyedében még teljes virágzásban volt, mintegy 1630 óta nehézségekbe kezd ütközni, azután a század második felében hanyatlása már nagyon erőteljes. A XVII. század közepének háborúi, és főleg a Svédországgal folytatott véres háború érezhetően hozzájárult a gazdasági élet hanyatlásához egész Lengyelországban. Krakkó kereskedelmét ezeken az egész Lengyelországra közös faktorokon kívül specifikus körülmények is sujtották, amelyek a Lengyelország déli határánál lejátszódó eseményekkel voltak összefüggésben.

Már a XVII. század első felében csökkenés figyelhető meg Krakkó és Prága kereskedelmi kapcsolataiban. Talán Boroszló konkurenciája volt ennek az oka, amely közelebb fekvő Prágához, közvetítő szerepet játszott Csehország és Lengyelország között. A Csehországban a harmincéves háború idején lejátszódó események is bizonyosan hozzájárultak ehhez. Ezzel ellentétben, a Morvaországgal folytatott kereskedelem a XVII. század első felében még nagyon élénk maradt. Nagy mennyiségben importáltak onnan Krakkóba posztót és vásznat. Ezzel szemben az erre irányuló állat- és bőrexport világosan csökkent. A Morvaországgal folytatott kereskedelemben a bor továbbra is uralkodó helyet foglalt el. Az erdélyi fejedelemség, Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmár kereskedői még eljuttattak Krakkóba és ott főleg sziléziai és morvaországi posztót vásároltak. A XVII. század második felében a Csehországgal és Erdélyel folytatott kereskedelmi kapcsolatok tökéletesen megszakadtak. A Morvaországgal és Ausztriával való kereskedelem érezhetően csökkent. Ugyanakkor a magyar borokat továbbra is nagy mennyiségben hozták be.

Az 1660. évi krakkói vámjegyzékben - tehát a svéd háború befejezése utáni első évben - Csehországból vagy Erdélyből származó áruk szállítása egyáltalán nem fordul elő. A morva posztó és a magyar bor szállítása még elég gyakori. Ausztriából, pontosabban Kremsből ez évben 19 nagy szállítmány érkezett, 415 lóval. Ezek itáliai árukat, kaszákat, fém-eszközöket és osztrák borokat tartalmaztak. Ezzel szemben viszont Ausztriába semmit sem exportáltak ebben az évben. Az 1688-as vámjegyzékben (ez a rendelkezésünkre álló utolsó XVII. századi jegyzék) Krakkó külkereskedelmének a mérlege hasonló, de volumene még tovább csökkent. Ami az importot illeti: Magyarországból bor és egy kis méz, vas és réz érkezett, Morvaországból bor, valamennyi posztó és más szövet, végül - speciálisan Olomouc-ból - déligyümölcsök és bazárárúk. Kivételesen találkozunk bécsi vásári árukkal és velencei üvegárukkal, orvosságokkal és rózsafüzérekkel. A krakkói export sokkal szerényebb volt, mint egykor, és érezhetően alatta maradt az importnak. Kis mennyiségű olomból állt, melyet Magyarországon adtak el, és egész kis mennyiségű heringből és fűszerekből. Új exportcikként jelent meg a dohány Árvában és Olomoucban.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy Krakkó a XVII. században elvesztette a dunai országok közötti közvetítő szerepét. E század második felében már nem mennek keresztül a krakkói piacon a magyarországi eladásra szánt morva posztók, nem találkozunk ott többé Csehországba, Morvaországba vagy Ausztriába exportált török árucikkekkel sem. E helyzet kialakulásának bizonyosan számos oka volt. Ezek egyike a Lwów és Törökország közötti kereskedelem megszakadása. A Lengyelország és Moldva közötti határon fennálló zűrzavar, a moldvai belső harcok, a Fekete-tenger török parjain végrehajtott kozák betörések, végül a Lengyelország és Törökország közötti háború, mindez abba az irányba hatott, hogy az Isztambultól Lwówig vezető kereskedelmi út megszakadjon. A görög borok már a XVII. század kezdete óta kezdtek nem Moldván keresztül érkezni Lengyelországba, Lwówba, hanem kerülő úton, a tengeren át Gdanskba. Ez csökkentette Krakkó szerepét, amely többé már nem volt közvetítője a török eredetű áruknak nyugatra irányuló exportálásában.

A XVII. század második felében Krakkó forgalmában még dominál a Sziléziával folytatott, valamint a Szilézia és Magyarország közötti közvetítő kereskedelem. De itt is világos hanyatlás észlelhető. Leginkább a posztó példáján figyelhető ez meg, amely a Sziléziából Krakkóba irányuló export egyik fő árucikke volt. Kb. 1630 körül a Sziléziából Krakkóba irányuló posztóexport még növekedett, azután olyan rohamosan csökkent, hogy a század vége felé csupán az 1600. évi szintnek az 1/5-ét érte el. Érdekes táblázatot állíthatunk össze a Krakkó és Szilézia közti XVII. századi kereskedelemről, amely a vámjegyzékek alapján tünteti fel az árut szál-

lító fogatokba befogott lovak számát. (A számok lekerekítettek).

Év	Sziléziából Krakkóba	Krakkóból Sziléziába
1600	2500	3000
1609	4000	3050
1619	3000	3100
1629	1900	3100
1639	1150	1600
1644	1800	2950
1654	1050	1350
1664	650	30
1674	550	70
1684	300	20

Még ha fel is tételezzük, hogy ezek a számok nem pontosak, és a XVII. század második felére vonatkozóan alábecsültek, az így nyert táblázat akkor is igen szignifikáns. A XVII. század első negyedében a Sziléziával folytatott kereskedelmi kapcsolatok számottevőek és kiegyensúlyozottak (a kereskedelem volumenét, nem pedig az áruk értékét tekintve). A XVII. század második negyedét a sziléziai áruk Krakkóba való importjának világos csökkenése jellemzi, ugyanakkor az export csak alig gyöngül. Feltételezhetjük, hogy ez a harmincéves háború miatt volt így, amely megbéklyózta Szilézia gazdasági életét. A XVII. század második felében a kereskedelem hanyatlása teljesen evidens, és a svéd háborút követő periódusban a Krakkóból Sziléziába irányuló export katasztrofális süllyedésében nyilvánult meg.

Összefoglalóan a következő megállapításokat tehetjük:

1./ A középkor vége felé Krakkó a tranzitkereskedelem fontos központja volt, különösen két útvonalon: dél-északi irányban Magyarország és a balti tengerpart között; keletnyugati irányban a Fekete-tenger és Szilézia, Csehország, Németország között.

2./ A XVI. században Krakkó elvesztvén politikai jelentőségét, fontos szerepet őrzött meg a nemzetközi kereskedelemben. Azonban kereskedelmének a strukturája és iránya megváltozott. A tranzitkereskedelem terén Krakkó közvetítő volt Szilézia, Csehország és Morvaország közt egyrészt, Magyarország, Erdély és Lwów közt másrészt. Ugyanakkor fontos szerepet játszott Lengyelország exportjában és import-

jában a lengyel állam déli határain található országokkal folytatott kereskedelembe betöltött közvetítő szerepe révén.

3./ A XVII. században, különösen annak második felében Krakkó kereskedelme láthatóan összeszűkül, mind hatókörzetét, mind pedig kereskedelmének volumenét tekintve. Krakkónak a nemzetközi kereskedelembe betöltött szerepe akkor sokat veszített fontosságából.

4./ Krakkó külkereskedelmi strukturája hasonló volt egész Lengyelország külkereskedelmi strukturájához: nyersanyagok exportja, manufaktúrátermékek importja. Ez volt a szituáció a Sziléziával, Csehországgal, Morvaországgal, Ausztriával folytatott kereskedelembe. Más helyzete volt a Magyarországgal bonyolított kereskedelemnek.

5./ Ugy tűnik, hogy Krakkó kereskedelmi mérlege aktív volt a XVI. században és a XVII. század elején, és passzívra vált a XVII. század második felében. Ez utóbbi megállapítást pontos számításokkal kell még igazolni.

6./ Az 1589-1688-ból fennmaradt krakkói vámjegyzékeknek, mint Krakkó és a szomszédos államok kereskedelem-történetére vonatkozó forrásoknak a nagy fontossága.

A FASIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ

I.

A nemzetiszocializmus társadalmi motivációja és Hitler-kötődöttsége.

A nemzetiszocializmussal foglalkozó újabb kortörténeti irodalomban világosan kirajzolódik azon kutatások súlypontja, amelyek a Hitler-rezsim belső strukturájának és működésének feltárása során többet nyújtanak a pusztá tényközlésnél és dokumentációnál.^{1/} A kezdeményezést ehhez azok az újonnan feltárt források adták, amelyek eltérnek a nemzetiszocialista rezsimmre vonatkozó eddig közkeletű elképzelésektől, s bizonyos alapfogalmak újragondolására, újfajta magyarázatára vagy teljes újjáértékelésére készítetnek.

Azok az ilyen jellegű speciális kutatási eredmények, amelyek a jelen folyóiratban és az Institut für Zeitgeschichte egyéb kiadványaiban helyet kapnak, rendszerint természetesen csak a kutatás mindenkori tárgyának látószögéből nyújthatnak adalékokat a nemzeti szocialista társadalmi rend értelmezéséről. Az Intézet 20 éves fennállása alkalmából megjelenő ezen külön szám is megpróbál rámutatni a nemzetiszocializmus belső rendjének és működésének néhány központi problémájára. Ehhez sok vonatkozásban hivatkozom a hitlerista államról egy éve megjelent könyvemre ("Staat Hitlers").^{2/} Az itt következő gondolatok azonban főleg olyan problémakörökről szólnak, amelyeket ez a - elsősorban a nemzetiszocialista rend tételes alkotmányára vonatkozó - kiadvány csak utalás-képpen és kevésbé rendszerezetten tárgyalt. (Eltekintve az adott társadalmi rend - természetesen szem előtt tartandó - hatalmi-, és alkotmánypolitikai fejlődésétől) a középpontban az a kérdés áll: hogyan értelmezhető e rendszer társadalmi motivációja és kötöttsége, s ez hogyan egyeztethető össze Hitler abszolút vezérségével, a nemzeti szocializmus világnézeti alapjával.

1. A nemzeti szocializmus társadalmi motivációja

Azon tömegbázis láttán, melyet a nemzetiszocializmus már az államhatalom átvétele előtt, különösen a német társadalom közép rétegeinél kialakított, nemcsak e rétegek

nemzetiszocialista irányu ideológiai beállítottsága, ill. a nemzetiszocialista propaganda manipulációs ereje merül fel kérdésként. Ugyanennyire fontos a nemzetiszocializmus reális társadalmi motivációjára vonatkozó kérdés fölvetése is. Hitler és pártja, mégolyan ügyes és hatásos propagandával sem teremthette volna meg saját tömegbázisa feltételeit. Még a gazdasági válság pánikkeltő hatása láttán sem lehetett elegendő valamely radikális nemzeti tömegmozgalom kibontakozásához a német nacionalista ellenzék hagyományos antidemokratikus ideológiája és propagandája. Ha a gazdasági válság, amely objektíve széles rétegek elnyomódását és proletarizálódását jelentette, sok kortárs meglepetésére Németországban nem, vagy csak kis mértékben szolgált a marxista szocializmus javára, azaz nem osztályharcosokat és kommunistákat hozott létre, hanem sokkal inkább nemzetiszocialistákat, úgy ez nyilván azon mult, hogy a Hitler-mozgalom felelt meg leginkább annak a kontinuitás és változás utáni egyidejű óhajnak, mely a népeség széles rétegeit eltöltötte.

Azt a marxista elméletet, amely szerint a nemzeti-szocializmus a haldokló kapitalizmus végső menedéke a fenyegető proletárforradalom elől, azaz pusztán a társadalmi reakciót szolgáló erő, ilyen kiélezett formában a nem-marxista történettudomány nem vette át. Ennek ellenére a nemzetiszocializmus társadalmilag reakciós jellegét illetően általában mégis oly messzemenő az egyetértés, hogy a társadalmi változás ama reális hajtóerejét, amely (az utópisztikus restaurációs vágyakkal) a nemzeti szocializmus mögött állt, s voltaképpen elsőként segítette tömeghatáshoz, ritkán vették kellő módon figyelembe. A NSDAP társadalompolitikai propagandájának és ideológiájának illuzórikus és ellentmondásos jellege, továbbá elsősorban az a tény, hogy nem a szocialista Strasser-szárny, nem a nemzetiszocialista üzemi sejtorganizáció (NSBO) programja, nem Darré és Himmler reagrárizáló elképzelései, nem is a nemzetiszocialista középosztálybeli politikusok céljai valósultak meg, hanem a hatalomátvétel után a nagyparral, s a Reichswehr és a bürokrácia konzervatív erőivel való opportunista megegyezés állott erőteljesen az előtérben, - a nemzetiszocializmus társadalompolitikailag reakciós jellegéről szóló tételt látszik igazolni. A NSDAP következtelensége és szociálpolitikájának demagóg volta azonban nem fosztja meg jelentőségétől azt a társadalmi lendületet, mely a párt tömegsikerének a mélyén ténylegesen ott volt, s amelyet a nemzetiszocialista rendszer mozgásban tartott. S hogy a NSDAP 1933 előtt propagált szocialisztikus programpontjait nem valósították meg, még nem bizonyítja, hogy ennek a rezsimnek mindazonáltal ne lettek volna, s ne maradtak volna fenn erős szociális hatásai.

Hogy az a tömegbázis, melyet a nemzetiszocializmus a gazdasági válság idején kialakított, nem csupán a kalandvágyó "lumpenproletariátus" összeverődésének fogható fel, azt kritikus marxisták is elismerték, így Wilhelm Reich bécsi

pszichológus, aki 1933-ban "Massenpsychologie des Faschismus" (A fasizmus tömegpszichológiája) c. munkájában a német "lázadó kispolgárság"-ra hívta fel a figyelmet, s arra, hogy e réteg "nemcsak visszahuzó, hanem nagyon energikusan előrehajtó erőkkel" is rendelkezik. S az SA-ban és a Hitler-mozgalom más tagozataiban a proletár elemek nemcsak a kommunisták harcát tartották számon, hanem reményüket is, hogy a nemzetiszocialista lázadás hamarosan proletárforradalomba csap át.

A nemzetiszocialisták tömegsikerét e rétegeknél - ideértve a középpolgárság alsóbb rétegeit, a szegényparaszt-ságot és a diákokat, - bizonyára nem a meglévő társadalmi rend konzerválásának vagy megvédésének szubjektív vágya motíválta. A változtatni akarás, amely a nemzeti szocializmus felé való fordulásban fejeződött ki, a fennálló társadalomra is vonatkozott, s már a törmülés heves formájából is a benne rejlő erős társadalmi hajtóerőre következtethetünk. A nemzeti-szocialista tömegsiker nyilvánvalóvá tette, hogy a társadalmi valóság gazdasági szempontu marxista leszűkítése elhanyagolta a társadalmi gondolkodás olyan reális tényezőit, mint a neveltetés, a kulturális hatások, a család és a hivatás által meghatározott munka-, és szociális körülmények, s az ezekből származó ön-értékelés. Ha "a nemzetiszocialisták misztikája a legmélyebb szükségben és elnyomorodásban a tudományos szocializmust" legyőzte, - írta Reich, - akkor ez "a politikai valóság marxista módon való megragadásának" erős hiányaira enged következtetni.^{3/} A középosztály marxizmus-ellenességének az is oka volt, hogy a forradalmi marxisták a társadalmi emancipáció általános célját csakis mint proletár diktatúrát, mint proletár-egyenlőséget, vagy a bért munkásság sajátos rétegmentálisának más formáját tudták elképzelni. A nemzetiszocialisták látták ennek hasznát, akik, akárcsak a marxisták, a radikális változásra váró néptömegekhez fordultak, de éppen azokat a szükségleteket igyekeztek kielégíteni, amelyek a középosztály széles köreiből a proletárhelyzet és a polgári tudat keveredéséből adódtak.

Az új Hitler-választók milliói számára, akik inkább pszichológiai, mintsem érdek-okok miatt nem akartak kapcsolatot tartani a marxista pártokkal, az 1930-32-ben az NSDAP-ra leadott szavazatok többnyire nem a nemzetiszocialista világnézet egyes tételeinek tudatos vállalását jelentették, hanem mindenekelőtt a fennálló viszonyok elleni tiltakozást, a szocialista pártok által képviselt szellem és célkitűzés elutasítását, a Hitler-mozgalom igenlését, mint egyetlen sikert ígérő nem-marxista erőét, mely elszántnak látszott arra, hogy a körülményeket megváltoztassa. Nem utolsósorban azon népretegek és csoportok (parasztok, új középosztály, ifjúság) erős politikai képviselet utáni vágyát is jelentette, amelyek úgy érezték, hogy a meglévő polgári érdekcsoportok nem, vagy már nem megfelelő módon, ill. nem kellő sikerrel képviselik, hanem elhanyagolják és elszigetelik őket. S ha Eugen Weber a Vaszgárda román fasizmusáról megállapította, hogy tömegbázisát

elsősorban azon elszigetelt vidéki néprétegek képezték, amelyeknek az addigi politikai rendszerben nem volt, vagy alig volt képviselőjük,^{4/} úgy ez mutatis mutandis a nemzetiszocializmus 1933 előtti németországi sikerére is érvényes, hiszen a képviselőkre már nem alkalmas politikai "rendszer" ellen irányuló népies agitáció magyarázata annak, hogy az addigi nem-választókat a nemzetiszocializmus erősen megmozgatta. A Hitlerre szavazók többsége aligha tekintette hátrálynak, hogy hiányos az az elemzés, amelyet az NSDAP a társadalmi-politikai viszonyokról nyújt, (amint azt már a kortárs-kritikusok is megjegyezték) programjuk pedig zavaros és távolról sem egyértelmű. Ellenkezőleg, sokuk számára mindez mozgékonytságot és elevenséget jelentett, alátámasztva bizonyos csoportok ama reményét, hogy a nemzetiszocializmus az ő értelmezésük szerint befolyásolható, azaz az ő értelmezésük szerint forradalmasítóan hat majd. Az ebben kifejeződő hisztérikus eltevélyedésként, felelőtlen önmaga-feladásként, apolitikus üdv-várásként, mégis az adott tömeges jellegű folyamat mögött rejlő társadalmi hajtóerőt nem lehet lebecsülni. Eppen a változtatásra törő akarat irracionális és vaksága tanuskodik a felhalmozódott társadalmi feszültségről, amely feszültség a Hitler-mozgalomban tört magának utat, s indicium arránézve, hogy a felsőbbeségi, bürokratikus, feudális, nagypolgári struktúrák és korlátok lebontására még a marxizmussal szemben álló középosztály is mint régóta esedékesre törekedett.

A nemzetiszocializmusra éppen az jellemző, hogy nem egyértelmű társadalmi reakcióként jelentkezik, és nem egyszerűen a régi társadalmi rendek és értékek konzerválását vagy restaurálását propagálja, hanem az elveszett presztizs és státusz új módon, "forradalmi megújodás" útján történő helyreállítását igéri. A "nemzetiszocializmus"-nak, azaz a Hitler-mozgalom ideológiájának és propagandájának sajátos motivuma volt a hagyományos társadalom és érték-tradíciók egyszerre forradalmi és restauratív szemlélete. Ennyiben a nemzetiszocializmus alapvető összhangban állott azokkal a korabeli jellegzetes ideológiákkal, amelyek az első világháború óta, a bolsevik forradalom reakciójaként, szemmel láthatóan ellentmondásos címszavakkal ellátva ("konzervatív forradalom", "jobbrol való forradalom"), az elit, a rendi, a tekintélyuralmi fogalmaknak totális nemzeti forradalom útján való restaurálását propagálták. A mult romantikus képeit és értékeit stilizálták át egy fiatal, élretörő, népies megújodási mozgalom harci fogalmaivá. A társadalom előtti közösségi formához való visszatérés úgy jelentkezett, mint egy fegyelmezett, az egyenlőség jegyében álló alkotó népközösség társadalmi ideálja. Alárendelt szolgálalkúság helyett elkötelezett "nemzeti alkalmazottak"-at ohajtottak. Az arisztokratikus uri rend exkluzív elitje helyébe a germán felsőbbrendű faj bárki által megközelíthető "népi nemesvérűség"-e került. A charizmatikus népvezér, akivel azonosulni lehetett, annak a distanciának az áthidalását jelentette, amely a feje-

delmi uralkodóval szemben fennállott. Azok az új formulák, amelyek a nemzeti és társadalmi megújulás ködös egysége körül keringtek, a NSDAP társadalmi tömegbázisát alkotó középrétegek társadalmi lendületének irányát és motivációját tükrözték. Kibékíteni és közömbösíteni látszottak a felsőbbes német állami és társadalmi rend, és a folyamatosan kibontakozó ipari fejlődés által megkövetelt emancipálódás és egalizálás között meglévő régi ellentétet.

Az egyik oldalon a sajátos német viszonyok és történeti fejlődés által determinált provinciális rendi-polgári mentalitásnak és társadalmi morálnak még a munkásságba is behatoló tehetetlenségi ereje, a másik oldalon a széles középosztálybeli rétegeknek a függő anyagi és társadalmi helyzetből, a gazdasági tehetetlenségből kijutni igyekvő lendülete párosult a német "Középosztály" szerfelett átütő erejű "mérészségével" a nemzetiszocializmusban a nemzet és a nemzeti norma megtestesülését látva.^{2/} Ez nem kevesebbet jelentett, mint a középosztály fasiszta formában történő, elkészt, vagyis politikai autonómiája feláldozása árán létrehozott társadalmi felszabadítását, hangsúlyozva e "felszabadulás" rendkívüli dinamikáját.

Az NSDAP-ot fellendítő szociális hajtóerő, már a "harci időszak"-ban is a tagok és a szimpatizánsok hallatlan serénységében, improvizáló képességében, áldozatkészségében és energiájában nyilatkozott meg. Mindenekelőtt ezzel a szociális hajtóerővel magyarázható a nemzet jelentős részének rendkívüli teljesítőkészsége és odaadása Hitler idején. Az első világháború idején az össznépi megbékélés jegyében folyó nemzeti küzdelem során a polgári társadalom elérte teljesítőképessége felső, mondhatni totális fokát. Ezt a kivételes szituációt a Hitler-rezsim rendszerre tette. A párt áthatalomta az államot és a társadalmat, a népszavazás útján választott vezető szerveknek "nagy nemzeti célok"-at sugallt, sorozatos bevetésekre és erőfeszítésekre készítette őket. Így kevésbé jutott kifejezésre a társadalom horizontális rétegezettsége és osztálytagozódása. A valamennyi társadalmi réteg rendszabályozása által ható pszichológiai egalizálás csökkentette az alsóbb rétegek és felsőbb rétegek egymásközi távolságát. Mindenekelőtt azonban a párt szerteágazó, az emberek millióit átfogó rendszere, a hozzátartozó kötelek, és a rezsim sokféle új társadalmi segítő- és önkormányzati szerve (a birodalmi parasztságtól egészen a DAF-ig) által a régi társadalmi rétegezettség mellett új politikai társadalom épült fel, amely másféle befolyásolási- és karrier-lehetőségei által a régi társadalommal részben keresztezte egymást, részben versenyre lépett vele, mindenesetre a felemelkedés és az elit-képzés származástól és anyagi helyzettől messzeemenően független új utjait teremtetten meg. Forradalom nem döntötte meg a régi társadalmi rendet, de a Harmadik Birodalom hatalmi rendszerében lehetőségeinek korlátozása, a régi társadalmi rend ellen irányuló világnézeti célok hirdetése,

továbbá a rendszer konkrét hivatal-viselői és szervezetei állandóan mintegy forradalmat ígértek,^{6/} így gyengítve és bomlasztva a régi konzervatív társadalmi rend támaszeit, a családban csakugy mint az iskolában, a közigazgatásban, a gazdaságban, a véderőben és az egyetemen egyaránt.^{7/} Egalizálás és erőteljesebb horizontális és vertikális társadalmi mozgás, de addig nem-politikus néprétegek pszichológiai emancipációja is a Hitler-rezsim félreismerhetetlen szociális hatásához tartozott, lehetővé téve, hogy az sokak számára, a szellemi és politikai szabadság hiánya ellenére, a korábbi német társadalomnál szociálisan nyitottabb társadalomnak tűnjön.

Ralf Dahrendorf a nemzetiszocializmust ebben az értelemben "német forradalom"-ként határozta meg. A nemzetiszocializmus dinamikus társadalmi hajtóerejének figyelembe vétele nélkül valójában sem a rezsim mozgásirányát nem lehet teljesen megérteni, sem a rezsim által mozgósított rendkívüli erőket, amely "Hitler állama" számára lehetővé tette annak a hallatlan erőpazarlásnak a kompenzálását, amely uralmi rendszerének kaotikus hatalmi- és kompetenciavetélkedéseiből adódott.

A társadalmi erők felszabeditása azonban széttagolódás és depolitizálás árán történt. A nemzeti szocializmus szociális "forradalma" nem valamiféle új rend, hanem a pusztta erőfelszabeditás jegyében történt, a politikai felelősség egyidejű általános elmosódása mellett. Ebből az aspektusból láthatóvá válik a kapitalizmusnak és a nagyiparnak a Harmadik Birodalmon belüli valódi funkciója. A gazdaság és a politika viszonyára a nemzeti szocialista rezsimben nem a monopolkapitalizmusnak - a marxisták által konstruált - döntő politikai befolyása volt jellemző, hanem sokkal inkább a kapitalista és nagyipari érdekek leszorítása csak gazdasági térre, a gazdasági élet technikai szervezésére.^{8/} Midőn Schacht 1937-39-ben lemondott gazdasági miniszterségéről és a Birodalmi Bank igazgatói tisztjéről, ez tulajdonképpen azt jelezte, hogy a kapitalista nagyüzemek, valamint azok közös érdekei és koncepciói többé nem gyakoroltak hatást azokra az alapvető politikai határozatokra, amelyeket a rendszer, - a gazdasági életet érintően is - hozott. A négyéves tervvel vette kezdetét, s a háború folyamán fokozódott az a törekvés, hogy az autarchia és a hadiipar szempontjából fontos nagyipart (profitlehetőségeinek egyidejű kiterjesztése mellett) összhangba hozzák a deviza-, nyersanyag- és munkaszerződésekkel (kontingentálás). Mindez fellazította mind a régi ipari csoportosulásokat, mind a piacviszonyokat, egyre inkább megbontotta az ipar társadalmi egységfrontját, s szinte gátátalan harcot váltott ki az egyes cégek és gazdasági ágazatok között a jobb állami megrendelésekért, a jobb szubvenciókért és a jobb kontingentálásért.

A gazdaság képtelenné vált saját közös érdekeinek a képviselésére; a Führer-rezsim korrumpáló hatása nem állt meg

a gazdasági életnél, pusztá haszonélvezővé vagy cinkossá tette, de nem hagyta, hogy politikailag meghatározó erővé váljék. S fordítva, a politikai döntések és célkitűzések különválása a kapitalista gazdálkodás viszonylag pragmatikus és racionális érdekmérlegelésétől fokozta a politikai vezetés irracionálisát, csökkentette valóságérzékelését.

A rezsim kiválóan értett hozzá, hogy a régi kötések és korlátok közül kitörni törekvő társadalmi erők szociális hajtóerejét a munkateljesítmény motorjaként mozgásban tartsa, a legnagyobb fordulatszámra emelje, képes volt rá, hogy a rendi-konzervatív gátló erők leépítésével és likvidálásával növelje az állami gazdasági mobilitást, politika-mentessé tegye a társadalmi érdekeket, s ezen a módon optikailag és pszichológiailag elfátyolozza saját antagonizmusát. De nem volt képes egy tartós és racionális új társadalmi rend bázisának a megteremtésére, hanem kénytelen volt, belső szükségszerűség alapján, az összeegyeztethetetlen utópikus szociális vágyakat, melyeket felhasznált és mozgósított, egyre távolabbi célokra irányítani, s ezáltal a politikát az erőpotenciál önpusztító tulfeszítésének útjára vinni.

2. Hitler vezérsége és a nemzetiszocialista világnézet

A nemzetiszocialista időszak legtöbb kortörténeti ábrázolása egyetért abban, hogy az NSDAP és a Harmadik Birodalom történetének sarkköve - Hitler személyének értékelése. A marxista történetfelfogás, s kivált a fasiszmust a monopolkapitalizmus ügynökeként felfogó elmélet elégtelensége sehol nem látszik világosabban bizonyíthatónak, mint Hitler esetében, aki e történetfelfogás szerint csak egyéb erők bábja ("Strohmännchen"). Az NDK történettudománya zavarba jutott a nemzetiszocialista időszak kutatása és ábrázolása során, amennyiben kincs erőfeszítéssel azon volt, hogy Hitlert jóformán teljesen kiiktassa. Ez pedig nem járul hozzá meggyőző erejének növeléséhez. Mégis, öncsalás lenne észre nem venni, hogy a nem-marxista történettudomány maga sem tudja elméletileg kielégítő módon interpretálni Hitler helyzetét a nemzetiszocialista mozgalomban és uralmi rendszerében. Hitlerről ugyan mérhetetlenül sokat irtak, de mindenki kitért az elől, hogy a Hitler-értékeléssel kapcsolatos korábbi elméleti megállapításokra avagy konzekvenciákra reflektáljon.

A dilemma megnyilvánul például a világnézet és vezérség viszonyának meghatározásánál. A Hitler-mozgalomnak más ideológiáktól való megkülönböztetése érdekében azt hangsúlyozták ki, hogy a nemzetiszocializmus elsősorban nem ideológiai és programmatikus, hanem charizmatikus mozgalom, amelynek világnézete a vezér Hitlerben testesült meg, s nélküle minden integráló erejét elvesztette volna.^{9/} Eszerint Hitler nem szószólója volt egy eszmének, amelynek önképe is hasonló jelentősége lett volna, hanem az utópisztikus nemzetiszocia-

lista világnézet voltaképpen csak Hitler személyében nyert realitást és bizonyosságot. Ezért nem létezhetett az NSDAP-ban (másként mint a marxista pártok esetében) világnézet címen hathatós ellenzék a Führerrel szemben. Ámbár Hitler világnézeti és szervezeti kérdésekben a kezdeményezések és kísérletek terén nagy mozgási teret engedett a pártnak, mégis rögtön közbelépett, amint világnézeti- és program-kérdésekre való hivatkozással abszolút vezér-helyzetét illetően látszott kétség felmerülni; így a bambergi pártvezetői találkozózn 1926-ban, vagy Otto Strasser esetében 1930-ban. Később szabállyá lett, hogy a párton belüli frontalakulások, program- és világnézeti kérdések boncolgatásánál a vitázó csoportok vagy személyek egyike sem fordult Hitler ellen, hanem mind azon igyekezett, hogy Hitlert megnyerje saját értelmezésének, vagyis alapvetően őt ismerte el a "helyes" eszme közvetítőjének. Minden esetre azonban 1933 után minden fontos kérdésben Hitler döntésétől függött az, hogy az NSDAP sokfajta elképzelése közül melyekből vált gyakorlati politikai cél, s melyeket ejtettek el, vagy "napoltak el".

S ha így nézzük a dolgokat, minden amellett szól, hogy a Harmadik Birodalom politikáját meghatározó világnézeti alap elemzése és e világnézet alkalmasságának vizsgálata során lehet csak "Hitler világnézetére" korlátozódni,^{10/} s nem nehéz kimutatni, hogy a fanatikus antiszemitizmus és antibolsevizmus, ugyszintén a Keleten való új élettér-nyerés külpolitikai célja, beleágyazva az örök harc és a természetes kiválasztódás darwini-heroikus történeti képébe, képezik azt az egyedüli stabil világnézet-tartalmat, amely mellett Hitler következetesen kitartott. S eszerint ez a tartalom lenne az önmagában relative zárt magva a nemzetiszocialista világnézetnek és minden egyéb - kötelezettség nélkül való frazeológia.

Emellett persze felmerül a kérdés, mit bizonyít az ilyen megállapítás, és mire lehet következtetni belőle. Először is, a tényállás nem bizonyít semmit a nemzeti szocializmus tömeghatásának világnézeti motivumai tekintetében. Az NSDAP tömegsikere szempontjából döntő években (1930-1932) propagandájában az antiszemitizmus és a nagyvár-nyerés Keleten csak alárendelt szerepet játszott. Akkoriban sokkal inkább a marxizmus-, a demokratikus párt-állam leküzdése, a szociális és nemzeti újjászületés jelszava, s hasonlók álltak előtérben. A Hitler írásaiból és intern nyilatkozataiból kiszűrhető világnézeti mag nem volt nyílt nemzetiszocialista propaganda tárgya, ill. csak korlátozott mértékben, vagy csak elfátyolozott formában volt az. Inkább mint Hitler titkos víziója, mint a vezér-uralom titkos szerepe lenne megjelölhető, amely éppenséggel nem volt alkalmas a teljes nyilvánításra (innen a zsidók titkos megsemmisítése), így hát nem is lehetett a nemzetiszocializmus tömegsikerének elsődlegesen meghatározó oka.

Ha viszont azt állítjuk, hogy a nemzetiszocialista világnézet alapeszméi Hitlerben nyertek megtestesülést, úgy ez arra a következtetésre készítet, hogy a Harmadik Birodalom történetét végsősoron egyedül Hitler személye, az ő - társadalmilag nem motivált vagy nem felismerhetően motivált - teljes személyes világnézete diktálta. Hitler világnézetének elemzése során kiderül, hogy annak elsődleges tartalma, a fanatikus antiszemitizmus és a Keleten való gyarmati nagytérnyerés, amely éppen abban különbözik a nemzetiszocialista világnézet és propaganda más elemeitől, hogy alig kapcsolódik konkrét társadalmi erők reális és racionálisan kimutatható érdekeihez. Ha pedig valaki azt állítja, hogy Hitler fanatikus következetességgel ragaszkodott világnézetének ezen elemeihez, ez egyben azt is jelenti, hogy az a néhány absztrakt eszme, amely Hitler agyában mint uralkodó rögeszme vagy üdvözítés-elképzelés fészkelődött be, volt a nemzetiszocialista politika voltaképpeni motorja. Ez esetben a nemzetiszocializmus valósága egyetlen embernek és rögeszme-rendszerének az önkényére redukálnánk.

Az ilyen következtetés, amelyet Hitler életrajzírói és világnézetének interpretálói nem mondanak ki expressis verbis, de amely mint előfeltételezés, vagy következtetés kimondatlanul a háttérben áll, nem érvényesülhet meggyőző módon. A világnézet és vezérség itt vázolt problémaköre sokkal inkább arra mutat, hogy a kortörténeti kutatás nagyon nehéz dilemma előtt áll, amikor meg akarja határozni Hitler helyét a nemzetiszocialista uralom politikai és társadalmi rendszerének szövedékében. A probléma megoldására irányuló próbálkozások fő kérdése, mennyire volt Hitler, ha nem is érdekképviselője, meghatározott érdekeknek mégis exponense olyan önmagukban antagonisztikus erőknek és tendenciáknak, amelyek a benne megtestesült fanatikus kiut felé törtek.

Népi és szociális megújulás vágya és akarása - ebben a leggyakrabban használt, legáltalánosabb formulában fejezhető ki a nemzetiszocialista világnézet és utópia elsődleges motivációja. Ez a formula természetszerűen igen különböző módon volt értelmezhető, de minden konkretizálás kikerülhetetlenül ideológiai szektánsságot és szervezeti szétforgácsoltságot kellett hogy jelentsen. Amikor Hitler Ausztriából magával hozott, bizonyos népi-antiszemita "világmegismerés"-ből eredő igazságtól irányítatva, 1919-ben Münchenben a népies-nemzetiszocialista mozgalomhoz csapódott, ő volt az, aki a "népieseknek" ezeket a fatális szervezeti és politikai konzekvenciáit a legvilágosabban felismerte, s azokkal a legéltökéltében szembeszállt. Későbbi vezérsége két elsődleges, egymással szorosan összefüggő alapon állt: a népies-nemzetiszocialista érzéseknek és kívánságoknak ő volt a legmeggyőzőbb szószólója, ugyanakkor az a kimagasló politikai akarati potencia is, mely teljesen arra koncentrált, hogy az utópiát politikai valósággá tegye, szervezeti és politikai sikerré változtassa.

A kettő kölcsönösen feltételezte egymást. Hitler csak azért válhatott a nemzetiszocialista mozgalom fegyvelmező integráns alakjává, mert annak megfontolt misszionáriusa és propagandistája volt. Megfontolt agitációs ereje lényegében fanatikus politikai eltökéltségen nyugodott, mely egész retorikáját áthatotta, s annak kényszerítő erőt kölcsönzött.

Charizmatikus vezérség, "forradalmi erő tradicionálisan megkötött korszakokban" (Max Weber), mint nemzeti és társadalmi megújulás óhaja, II. Vilmos császárságának kiábrándító gyengeségei láttán már 1914 előtt megformálódott a német polgárságban, pl. az Alldeutsch-mozgalom vezérének "Császárkönyvé"-ben ("Kaiserbuch").^{11/} A nemzet pszichológiájában előre megformált charizmatikus népvezér és "megújító" alakja szolgáltatotta azt a szerepet, amelyet Hitlernek csak magára kellett öltenie. De meggyőzően és sikeresen eljátszani azt csak személyének, szónoki- és akarateréjének e szereppel való teljes azonosulása következtében volt képes.

Hitler beállítottsága azt fejezte ki és azt a gyakorlatot jelentette, amelyet a hallgatók félig öntudatlanul kívántak és éreztek. Kimondta, amit titkosan gondoltak és akartak, megerősítette még bizonytalan vágyakozásaikat és előítéleteiket, ezáltal mélyen kielégítő önigazolást szerzett nekik, azt az érzést, hogy egy új igazság részeseivé válnak, felkeltette követésre és bevetésre való épannyira öntudatlan, mint önfelédlt készségüket. Ilyenfajta magávalragadó vezér-szónoki szerepre éppenséggel nem egy lehiggadt, érett egyéniség és személyiség volt képes, mivel ez - más fasiszta és egyéb ébredő mozgalmak vezéréhez hasonlóan - olyan pszichológiai-szellemi állapotot igényelt, amelyet korának és társadalmi rétegének válság- és pánikhangulata oly mélyen áthatott, hogy ösztönösen megelégte hangnemét; olyan személyt igényelt, mint Hitler, aki a sikeres tömegagitátor növekvő öntudatával egyre inkább rátalált saját missziójára, és a sajátos módon addig hiába keresett személyi beteljesedés nagyszerűségére.

Hitlernek a társadalmi közepszerűségből és ismeretlenségből a politikai történelem színpadára történt hirtelen felemelkedése igazolja, hogy vezérsége csak egy bizonyos krízis-atmoszféra és kollektív-pszichológia közegében bontakozhatott ki. Annak a szokatlan szenvedélynek, amellyel Hitler a sajátos általános korszellemet-magáévá tette, s annak az elszántságnak, amellyel önmagát arra koncentrált, hogy azt kifejezésre is juttassa és akcióvá alakítsa, köszönhető, hogy "Führer" lett. Az általános egzaltáltság körülményei közepette képes volt saját neurózist általános igazságként átérezni, s a kollektív neurózist saját megszállottságával azonosítani. Hitler vezérsége tehát kezdettől fogva egy látszólag képtelen értelmezés metszéspontjában áll: egyrészt csak vetülete (exponense) egy széles nacionalista pszichózisnak, másrészt szerves figurája annak a "mozgalom"-nak, amely nélküle nem tudott volna politikai érvényesüléshez jutni.

Világos tehát, hogy Hitler személye nem hagyható ki a nemzetiszocializmus történetéből, de az is, hogy Hitler történelmi hatóképesége - sokkal inkább, mint más politikusoké és államférfiaké, - (egészen a pszichológiáig hatoló) meghatározott, eleve adott feltételektől függött. Ezért kell Hitler világnézeti fix pontjait illetően is megvizsgálnunk: mik voltak az objektív okai annak, hogy éppen ezek az elemek erősödtek meg Hitler gondolkodásában, s a gyakorlatban miért találtak konzekvens követésre.

Hitler objektív vezér funkciójához tartozott, mint már jeleztem, a homályos, szektásságra hajló világnézet összszefogása, vagyis az, hogy a Führer a világnézet felett állt, és nem rögződött konkrét, gyakorlati programpontokhoz. A tettekre kész, elkötelezett hívek tömege azonban elképzelhetetlen uralkodó "eszme" -, vagyis egy bármilyen ködös, de társadalmi igényeket és óhajokat tükröző célkitűzés nélkül, ez pedig lehetetlen fanatikus módon legyőzendő kibékíthetetlen ellenségek megnevezése nélkül. Hitler újra és újra kitért a konkrét program-rögzítések elől, s a mozgalmat nyitottnak és hajlékonynak hagyva, ez egyrészt megfelelt az általa vezetett párt politikai szellemének, másrészt annak a pszichológiai szükségletnek, hogy szenvedélyesen propagáljon bizonyos fanatikusán hitt pozitív és negatív világnézeti célokat. A nemzetiszocialista mozgalom vezérének produkálnia kellett néhány olyan szilárd "eszmét", amelyek pozitív és negatív irányban kifejezték a nemzeti és társadalmi megújulás utópiáját, a belső és külső függőségtől és ellenségtől való önfelszabadítás célját, amelyek azonban olyan természetűek voltak, hogy a nemzetiszocializmus híveinek és partnereinek érdekkülönbözősége nem törhetett felszínre, azaz a széthullás elkerülhető volt.

Ezek a motivumok alkották Hitler személyes világnézetének fixpontjait. Antiszemizmus - antibolsevizmus, és Keleten a népi élettérnyerés célja, ime a fajok és népek örök harcát valló hitleri történet-metafizika negatív és pozitív pólusai, amelyek Hitler számára a végső hit-igazságok funkciójával bírtak, s amelyek nélkül egész agitációja és politikája öncélú, nihilisztikus harcnak bizonyult volna. Ugyanakkor azonban ezen pólusok a valóságban egyidejűleg szolgálták a társadalmi és nemzeti megújulás ködös vágyának kifejezésére, de egyúttal e vágyak eltérítésére is a reális és konkrét újrend-programmoktól. Az antiszemizmus és antibolsevizmus mozgósította a középosztálybeli rétegek szociális és nemzeti indulatait az állítólagos összeesküvőkkel vagy kizsákmányolókkal szemben, a rettegett kulturális-szociális proletarizálódás ellen. Az élettér-utópia, mint népi-társadalmi regeneráló-szer egy teljesen független, önálló nagy hatalom jövőjét ígérte, visszatérést az egészséges népi élethez, elit-státust biztosítva az egész nemzet számára. Ugyanakkor azonban ezeknek a világnézet-céloknak (pontosabban: akció-céloknak) oly kevés közül volt a közvetlen szociális valósághoz, hogy nem igen kellett tartaniok reális kényszerítő körülmények és ellentétes

érdekek korrekturájától. Ezért lehetett konzekvensen kitartani mellettük, s ezért volt kénytelen Hitler annál inkább ezekhez visszatérni, és a mozgalmat lendületben tartani, minél inkább illuzórikusaknak bizonyultak a párt egyéb újrend-elképzelései.

A nemzetiszocialista ideológia szembesítése a valósággal, a propaganda-mozgalomról a hatalmi szervezetre való áttérés, (amely az ugynevezett hatalommegragadás és a gleichschaltolás folyamatában ment végbe, s amely az állami és társadalmi élet számos képviselőjét összekapcsolta a nemzetiszocialista mozgalommal), 1933 után az állami és társadalmi politika gyakorlati kérdéseiben hamarosan a nemzetiszocialista világnézet legtöbb programpontjának megrostálásával járt, ill. olyan redukált intézkedések foganatosításával, amelyek az adott viszonyoknak gyakorlatilag megfelelőeknek bizonyultak. Ugyanakkor láthatóvá vált az általános állam és társadalomfelfogásra vonatkozó csaknem valamennyi nemzetiszocialista újrend-elképzelés irreális volta. A birodalmi hadsereg felcsérelése "Barna hadsereg"-gel, vagy a "Rendi felépítmény" éppoly kevésbé volt keresztülvihető, mint a nemzetiszocialista reformtervezet, a germán jog dekretálása, avagy egy új állami alkotmány kibocsátása.

A nemzetiszocialista mozgalom erejéből és képességeiből csak arra tellett, hogy a régi állapotokat minden téren megkérdőjelezze és aláássa. Viszont jóformán minden olyan próbálkozásnál, amely az állami és társadalmi élet bizonyos területén a nemzetiszocialista új rend bevezetésére irányult, nyilvánvalóvá vált a nemzetiszocialista elképzelések ellentmondásos volta, minek következtében magán a nemzetiszocialista mozgalmon belül, továbbá mindazon erőknél, amelyek együttműködésére és támogatására a nemzetiszocialista rendnek szüksége volt, sikeres ellenállásba ütközött. Azonban minél kevésbé tudott érvényesülni a nemzetiszocialista világnézet-politika a konstruktív új rend bevezetése terén, annál inkább eltoltódott olyan negatív intézkedések irányába, amelyek jogi és humánus alapelveket érintettek, anélkül azonban, hogy az alkotmány és a társadalompolitika szempontjából alapvetően új állapotokat hoztak volna létre.

Amellett e nemzetiszocialista világnézet-tételek megvalósításának a módja és mértéke éppen úgy függött a Hitler-állam mindenkorai alkotmány-helyzetétől és a hatalmi viszonyoktól, mint 1933 előtt a nemzetiszocialista propaganda fő iránya a leginkább mozgósítható népességrétegek érdek- és krízis-helyzetétől. Így került sor például 1934-ben az NSDAP-on belüli olyan szociálforradalmi erőknél, mint az NSBO, NS-HAGO, és az SA-nak a hatalomtól való megfosztására, nemcsak Hitler abszolút vezérhelyzete érdekében, (ami ezen erők hatalmi igénye folytán kérdésessé vált;) hanem nem utolsósorban a birodalmi haderő, a gazdasági élet, és a bürokrácia érdeke-

iből kifolyóan is, amelyek támogatására a nemzetiszocialista állam hatalmának és presztízisének konszolidálásához az országon belül és kifelé Hitlernek akkor szüksége volt. Másrészt miután a forradalmi nemzetiszocialista mozgalomnak 1933-34 során alulról megálljt parancsoltak, azokat az erőket támogatták, amelyek a rezsimnek egy szabályozott tekintélyuralmi közigazgatási állammá való átirányítására törekedtek. Ezen állam feladata lett volna, hogy mind a Führer, mind a párt általánosan jótévő jellegét szűkítse, a fejlődés eddigi dinamikáját leállítsa, és az emögött álló széles rétegek társadalmi életereit kijózanítsa. Lényegében ezen mult az 1934-ben elért alkotmány- és társadalompolitikai állapot rögzítésének megakadályozása és a "mozgalom" más módon való folytatása. Ez 1934 után történt, amikor a párt az állami-, és a társadalmi élet terén s a közvélemény szemében hatékony erővé vált, egyrészt azáltal, hogy a hivatalos intézmények és saját szervezetei révén, a propaganda és az iskolák segítségével átfőrtölte az emberek tudatát, másrészt azáltal, hogy konkurrencia-aktivitást fejtett ki, ha már nem is mint potenciális forradalmi erő, hanem mint olyan forrás, amelyből állandó feszültség, világnézettől áthatott vezetési-, és ellenőrzési igény és kielégítetlen hatalmi igény fakad. Amellett a párt hatalmi öntudatának, valamint a világnézet irányítására és ellenőrzésére való igényének fenntartása szempontjából igen fontos volt, hogy legalább néhány esetben megvalósultak világnézeti elképzelései is. De ez a legegyszerűbben történt, az állami és társadalmi hatalmat képviselő konzervatív partnerek kihívásának veszélye nélkül, bizonyos, hatalommal amúgy sem bíró kisebbségek, öröklött betegségekben szenvedők, elmebetegek, aszociális elemek, bibliakutatók és zsidók leküzdésére szóló rendelkezések útján, az SS által monopolizált állami és bünygyi rendőrség, vagy diszkrimináló különtörvények által (öröklött betegségekben szenvedők szaporodásának megakadályozásáról szóló törvény, nürnbergi zsidótörvények).

S ha Hitler újból és újból ilyen negatív célkitűzéseket sugallt a népi világnézet-politikának, s ennek megfelelő aktivitásra serkentette a pártot, ez nem magyarázható pusztán személyes eszméivel s azok hatásával, hanem sokkal inkább azzal, hogy Hitler egy olyan rendszer belső logikáját és radikális konzekvenciáját reprezentálta, amely a régi, konzervatív állami és társadalmi hatalmi erők stabilizáló támogatása nélkül nem tudott érvényesülni, ugyanakkor viszont maga a széles alsó és középosztálybeli rétegek propagandisztikusan és szervezettel felhasznált dinamikájának köszönhetette létét.

Régtől fogva a szokványos tagadás (negatio) volt az egyedüli konkrétum, amelyben a nemzetiszocialista "merész középértékek" meg tudtak egyezni, s ami az akcióegység illúzióját keltette számukra, mivel saját nemzeti értéküknek a fajelmélet útján történő, pozitív előjelű rendkívüli tulbecsülése, saját társadalmi helyüknek és szerepüknek az a tul-

becsülése, ami a felsőbbrendű germán ember nem-mindennapian sajátos népközségének fogalmában nyert pozitív kifejezést - a gyakorlati politikában konfliktusmentesen csupán negatív (és nem pozitív) formában volt konkrétizálható és megvalósítható; úgy, hogy elvetettek és megrágalmaztak mindent, ami "idegen", ami "nem-normális", ami "nem-kívánatos elem", s ami nem idomul ahhoz a diktátumhoz, amelyet a középrétegek a rend-, és feladatértékeléssel kapcsolatban kialakítottak. Éppen mert a nemzetiszocializmus mögött álló középosztálybeli rétegek nem rendelkeztek azonos szociális érdekekkel, és képtelenek voltak sikeres önálló politikai érdekképviseletet kialakítani, saját érdekeiket azonosították az állam és nemzet érdekeivel, reábizva boldogulásukat és képviseletüket a középosztály szociális moráljából és exkluzív nemzetfelfogás-elemeiből kialakított nemzetiszocialista világnézetre, ill. arra a mozgalomra, amely a világnézet jegyében kívánt tevékenykedni s a Führerre.

A negatív világnézet-elemeknek a hatalomra jutást követő-, majd a Harmadik Birodalom későbbi fejlődése idején létrejött szelekciója (csak a negatív elemek kerültek gyakorlati megvalósításra, a pozitív utópiák továbbra is csak távoli célok és propagandisztikus fogások maradtak) egyúttal növekvő radikalizálódást jelentett, az embertelenség és üldözés tökéletesítését, intézményesítését. S amint a hatalomra jutást követően a világnézeti mozgalom sem a gyakorlatban, sem a propagandában nem nyert beteljesülést az állam és a társadalom forradalmi újjászervezésében, hanem ehelyett egyre inkább és egyre kizárólagosabban negatív ellencélokat hangoztatott, úgy a további mozgalom a zsidók, az elmebetegek, az asszociális elemek stb. ellen irányuló további, egyre erőteljesebb rendszabályok életbeléptetését jelentette. A diszkriminációt azonban nem lehetett a végtelenségig fokozni, azaz a "mozgalom"-nak végülis "végső megoldás"-t kellett találnia. Ez jelentette a nemzetiszocializmus Hitler által reprezentált konzekvenciáját. De a zsidó-politikában csakugy mint az irracionális élettér-elmélet terén a nemzetiszocialista vezetőség képtelen volt következetesen reflektálni saját fenti két programpontra dinamikájára, s így Hitler "következetessége" nem tudott tervszerű cselekvést eredményezni.

Nincs bizonyíték arranzéve, hogy az 1941-42-ben megkezdődött tömeges zsidógyilkolást már évekkel azelőtt eltervezték és eldöntötték volna. A német zsidók erőltetett kivándoroltatása 1939-ig, majd az 1940-ben kiszivárgott Madagaszkár-terv nem a zsidók fizikai likvidálását célozta. Tehát csak a zsidók eltávolítását jelentette volna a német államhatalomból, nem pedig teljes megsemmisítésüket, azaz nem vezetett volna el az antiszemitizmus ama radikális formájához, mely 1941-42-től fogva Hitler politikáját és gondolkodását ténylegesen meghatározta. A Harmadik Birodalom zsidópolitikáját tekintve csakugy mint egyéb területeken nem lehet a radikalizálódás feltételezése nélkül megenni, ami nem feltétlenül je-

lenti, hogy a legradikálisabb megoldás Hitler és néhány hűve agyában mint lehetőség már korábban nem rajzolódott ki, de éppencsak mint lehetőség, amelynek tényleges végrehajtását csak később, későbbi feltételek alapján döntötték el.

Sokkal erőteljesebben jelentkezik a hitleri világ-szemlélet a keleti nagy "élettér"-nyerés hangoztatásában, pl. a "Mein Kampf"-ban, Hitler "Második könyvében" (Zweites Buch), a tábornoki kar előtti nyilatkozataiban, kancellárrá való ki-nevezését közvetlenül követően, 1936 nyarán kelt Négyéves terv- emlékiratában, és később még gyakrabban.^{12/} S e célkitű-zés mindig újra előkerül, mint legmeggyőzőbb példája annak a fanatikus következetességnek, amellyel Hitler a távoli ideo-lógiai célt gyakorlati politikájában követte. De itt is fel-merül a kérdés, hogyan értendő Hitlernek ez a következetessé-g és mi volt az objektív funkciója ennek a szokványosan meg-határozott célkitűzésnek.

Vajon a tervezett keleti gyarmati térhódítás eszmé-je ésszerű hatalmi megfontolásokból eredt-e, amint ezt Hitler konkrét külpolitikai tervezéseknél gyakran bebizonyította? Vajon Hitler ösztönös biztonsággal felismerte azokat a kü-lönlleges hatalmi-politikai lehetőségeket, amelyek Németország számára Kelet-Európában adódtak, miután a cári birodalom és a Duna-Monarchia soknemzetiségű birodalmi eltűntek, hatalom-vákuumot hagyva maguk után? Ezen túlmenően, tudatosan tette-e megfontolásai sarkpontjává azt az ideológiai és külpolitikai elszigetelést, melybe Oroszország a szovjet hatalom győzelmé-vel került, aminek következtében egy Kelet felé irányuló né-met expanzió a kelet-európai kis államok és a nyugati nagyhá-talmak előtt bolsevizmus-ellenes igazolást nyerhetett, s így megtűrésre vagy támogatásra számíthatott? Hitler gyakorlati politikájának az 1933 utáni években ezek az objektív körülmé-nyek ténylegesen javára voltak, bár Hitler említett klassziku-s megnyilatkozásaiban a keleti expanzió indokolásánál jel-lemző módon nem találhatók. Ehelyett a szovjetellenes keleti expanzió tisztán világnézeti megokolást kap, mint szükséges-ség Németország népi újra-felgyógyulása érdekében (harcra-kész telepítés-politika és honfoglalás, polgári kereskedel-mi- és gyarmatpolitika helyett), és mint lehetőség, az orosz államhatalomnak és nemzetnek a szovjet rendszer által állító-lag megindított zsidó-marxista önpusztítása következtében. Már ezen két, egyaránt illuzórikus fő szempont (egy népi re-ag-rarizálás és nagymérvű keleti telepítés a Harmadik Birodalom által is pártolt iparosítás logikájába ütközött, a Szovjet-unió gyengeségének feltételezése pedig következményeiben Hit-ler legsúlyosabb tévedését jelentette) mutatja a hitleri ke-leti élettér-eszme realitás-hiányát. S feltűnő módon az 1939 előtti években sem állapítható meg a megszokottan hangozta-tott eszme gondolati konkretizálása.

Példa erre e témakörön belül Lengyelország tisztázatlan hely-értéke. A Keleten való térnyerés szándéka, amint az a "Mein Kampf"-ban és Hitler "Második könyve"-ben (Zweites Buch) szerepelt, világosan a Szovjetunió ellen irányult, de ez, mivel a Szovjetunió nem volt közvetlenül határos Németországgal, Lengyelország bekebelezése, megszállása, vagy teljes hegemoniális leigázása nélkül nem volt lehetséges. A szovjetellenes keleti-térség-koncepció politikai megvalósításában központi jelentőségű volt az a kérdés: mi történjék Lengyelországgal. S ennek ellenére a lengyel probléma Hitler említett "klasszikus" megnyilatkozásainak egyikében sem kerül megtárgyalásra az élettér-nyerés politikája kapcsán. S az 1939 tavasza előtti külpolitikai iratokban sincs egyetlen egyértelmű kiindulási pont sem arra nézve, hogyan képzelte Hitler annak a feltételnek a biztosítását, amelytől végülis a keleti expanzió módja, mértéke és földrajzi iránya függött.

Ebben az esetben sem fedezhető fel a gyakorlati politikában előre eltervezett megfontolás és a végcélra irányuló tevékenység előkészítése.

Noha Hitler következetessége a keleti élettér-nyerés kérdésében nem vitatható, az nem egy ésszerű munkaterv céljaként értelmezendő, hanem - éppen úgy, mint az antiszemitizmus - fanatikus ragaszkodást jelent a már lendületbe hozott dinamikus mozgalomhoz. A külpolitikában Hitler számára mindez a következőket jelentette: teljes hatalmi-politikai cselekvési szabadságot szerezni, valamennyi, nemzetközi jog szerinti és többoldali egyezmény és paktumrendszer felszámolásával, semmibebevételével, végül nyílt agresszióval, területi annexióval, nagykiterjedésű hatalmi bázis és hegemonia megteremtésével. A leendő német vagy germán nagybírodalomról, a nagykiterjedésű német érdekzónáról szóló hitleri elképzelés radikálisan tagadta a nemzetközi szerződések, egyezmények, kimélet-szempontok érvényességét. E magatartásában, amely 1933-ban a Népszövetségből való kilépéssel kezdődött, és 1939 márciusában a nyugati hatalmak által felajánlott, európai nagyhatalmi együttműködés visszautasításával a nyílt agresszió küszöbét lépte át, Hitler valóban következetes volt. A nagyszabású keleti gyarmatbírodalom eszméje lényegében átvitt értelmű, utópisztikus megjelenítése volt az egyre nagyobb hatalmi-politikai cselekvési szabadság utáni törekvésnek, egy olyan törekvésnek, amely lényegét tekintve időben és térben határtalan volt. S ha mégis Kelet képezte ennek az expanziós törekvésnek az előre meghatározott irányát, úgy mindenekelőtt azért, mert csak Keleten állt rendelkezésre csaknem határtalan földterület, továbbá mert még éltek a korai történelmi német keleti területhódítások emlékei, s amellet a felfokozott formában újraéledő, s már az I. világháború idején kitűzött hadi-célok is megvalósíthatóknak tűntek: a messzemenő német keleti uralmi-, és telepítéspolitikai-, a gazdasági önellátás megvalósítása, a reagrárizálás és a felsőbbrendű faj utópiái, amelyek társadalmi utópiaként az élettér-nyerést célzó terv részét képezték.

A keleti élettér-nyerésre irányuló célkitűzés 1939-40-ig az aktív külpolitika megalapozását szolgáló szimbólum-, az ideológiai metafora szerepét töltötte be, a "végcél", a tökéletesebb nemzeti szabadság elnyerése érdekében (ezenkívül előfeltétele volt az elit-felsőbbrendű-faj-elképzelésre vonatkozó utópia valóráváltásának is). Megjegyzendő, hogy amikor Hitler ezidőtájt nyilvános szónoklataiban, diplomáciai megbeszéléseken, vagy a katonai vezetők körében a keleti élettér-ről beszélt, nem a radikális felsőbbrendű-faj-utópiát hangoztatta, hanem a sokkal racionálisabban és meggyőzőbben csengő olyan aspektusokat, mint térnyerés a népfelesleg számára, a hazai nyersanyag-, és élelmezési bázis megjavítása, stb., vagyis szemmel láthatóan konkrét igényeket óhajtott kielégíteni. S amint a "zsidókérdés" az országon belüli szakadatlan harc elsődleges szimbólumát jelentette, a kifelé irányuló szakadatlan aktivitás és expanzió szimbólikus alapját a "keleti élettér"-probléma képezte. Ez az eszme, mint a valóságban soha véget nem érő progresszióra és hatalomakkumulációra számító mozgalom szimbólikus végcél elképzelése, Hitler számára pszichológiailag szükséges, fanatikus hitigazság volt, bár 1939/40-ig racionális politikai tervezést nem igényelt.

Amilyen mértékben azonban Hitler kénytelen volt ehhez a szimbólumhoz újból s újból visszatérni, (mert másként nem tudta a "mozgalmat" kielégíteni,) olyan mértékben lett a szimbólikus sémákból valóság. A frazeológiának végül "szaván kellett fogni" önmagát, szóról-szóra meg kellett valósítania azt, ami objektíve csak a harci készség-, és a jövőbe vetett hit fokozását szolgáló világnézeti eszközként szolgált. S ezzel kezdetét vette a nemzetiszocialista rezsim ama végső észvesztése, amely a mozgalom szó szerinti végét okozta. A titkos zsidó-megsemmisítés és logikus következményként mint propagandaeszköz az antizsidizmus is sirba szállt, érzékeltetve a harci szimbólum és a végcél eszelős felcserélését. De ugyanezeket a jegyeket viselte magán a Kelet elleni háborus és a megszálló politika is. Amikor Hitler 1940 őszén elhatározta, hogy megtámadja a Szovjetuniót, ez nem a keleti-tér-eszme megvalósításának kiszámított terve volt, hanem kényszerlépés, hogy 1940 nyarának állóháborujából kikerüljön, és a háborút eldöntő befejezéshez jusson. Csak amikor katonai megfontolásokból a Szovjetunió elleni harc mellett döntöttek, érvényesült s került megvalósításra a világnézet-motiváció, amely a megszálló politika során éppen olyan önpusztító szerepet játszott, mint a zsidókérdés végső megoldása, azaz a további mozgalomnak és expanzióknak objektíve a végét jelentette. A nemzetiszocialista rend a "mozgást", - mely számára törvény volt, - nem tudta feltartóztatni, tekintve, hogy a nép által megszavazott szociális dinamikát nem óhajtotta elveszteni, tekintve, hogy ezzel önmagát tette volna feleslegessé. Csak a további akció garantálta a Harmadik Birodalom fékevesztett társadalmában rejlő antagonisztikus erők integrációját és átirányítását. Ez a társadalom azonban kény-

telen volt egyre inkább kivonni magát a racionális és számító megfékezés alól, önpusztító agyrémmé válva. E mozzanat során is Hitler a történés nélkülözhetetlen szerves alakja és alakítója volt, de nem mint a társadalmilag motiválatlan, pusztán személyi önkény megtestesítője.

MARTIN BROSZAT

(Megjelent a "Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte"
1970. 4. füzetében, 392-409.p.)

Jegyzetek

- 1/ Ha az 1956 óta megjelent új kortörténeti kiadványokat vesszük figyelembe, ez különösen a következőkre áll:
H.Mommsen, Beamtenum im Dritten Reich, Stuttgart, 1956.;
H.S.Milward, Die deutsche Kriegswirtschaft 1939-1945, Stuttgart, 1966. - H.Höhne, der Orden unter dem Totenkopf, Gütersloh 1967. - D.Petzina, Autarkiepolitik im Dritten Reich, Stuttgart, 1968. - H.A.Jacobsen, Die nationalsozialistische Aussenpolitik 1935-1938, Frankfurt és Berlin 1968. - D.Schoenbaum, Die braune Revolution, Köln és Berlin, 1968. - P.Diehl-Thiele, Partei und Staat im Dritten Reich, München, 1969. - P.Hüttenberger, Die Gauleiter, Stuttgart, 1969. - R.Bollmus, Das Amt Rosenberg und seine Gegner, Stuttgart, 1970.
- 2/ Martin Broszat, Der Staat Hitlers, München, 1969.
- 3/ Wilhelm Reich, Massenpsychologie des Faschismus, Kopenhagen, 1955, S.16.
- 4/ Eugen Weber, Die Männer des Erzengels Michael, az Internationaler Faschismus c. kiadványban, kiadta: W.Laqueur és G.L.Mosse, München, 1966, főként a 164. oldalon és a továbbiakon.
- 5/ V.ö.: S.M.Lipset, Der "Faschismus", die Linke, die Rechte und die Mitte, a Kölner Zschr. f. Soziologie und Sozialpsychologie c. kiadványban, N.F.11 (1959), 401-444.l., továbbá Rainer Lepsius, Extremer Nationalismus, Strukturbedingungen vor der nationalsozialistischen Machtergreifung, Stuttgart, 1966.
- 6/ V.ö.: D.Schoenbaum, Die braune Revolution, Köln/Berlin, 1968.
- 7/ V.ö.: R.Dahrendorf, Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, München, 1965.

- 8/ V.ö.: Tim Mason, Der Primat der Politik, Politik und Wirtschaft im Nationalsozialismus, az Argument c. periodikában, 9.évf. (1966), 475-494.1.
- 9/ Különösen behatóan képviseli ezt a tételt J.Nyomarkay, Charisma and Factionalism in the Nazi Party, Minneapolis, 1967.
- 10/ Igy ujabban E.Jäckel, Hitlers Weltanschauung, Entwurf einer Herrschaft, Tübingen, 1969.
- 11/ Daniel Frymann (Pseud. Heinrich Class helyett), Wenn ich der Kaiser wär, Leipzig, 1912. (már 1914-ig további három kiadás, 1925-ben került sor a 7. kiadásra: 31.-35.000).
- 12/ V.ö.: H.R.Trevor-Roper, Hitlers Kriegsziele, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 8 (1960), 121-133.1.

II.

Carsten, L.F.: A fasizmus felemelkedése Európában. (Europäische Verlagsantalt, 1968. 303 p.)

Francis L. Carsten a fasizmusról írt, szintetizáló igényű munkájának szándéka - mint előszavában kifejti - az általa legfontosabbnak ítélt fasiszta mozgalmak történetén keresztül megmutatni, hogyan és miért alakulhatott ki és juthatott hatalomra a fasizmus Európában. A megközelítés első sorban politika- és ideológia-történeti szempontu.

Bevezetésként a szerző a fasizmus első világháború előtti ideológiai és politikai előzményeit tárgyalja; mindazokat a Francia-, Olasz-, és Németországban, valamint a Monarchia osztrák ill. cseh területein és az orosz birodalomban jelentkező eszméi és politikai áramlatokat, amelyek jellegük-nél és hatásuknál fogva alkalmasak lehettek és voltak arra, hogy a fasizmus bizonyos elemeiket adaptálja és ily módon összekötő kapcsot képezzenek a háború előtti és utáni időszak közt. Ezen, "új jobboldal"-nak nevezett áramlatok oppozíciója az 1789 alapjaira épült polgári rend ellen irányult. Jelentkezésének okát a szerző abban a veszélyben látja, amelyet a háború előtti békés és nyugodt légkörben a gyors intenzív gazdasági fejlődés, a fokozódó tökekoncentráció jelentett a középrétegek számára. E mozgalmak közös vonásaként a nacionalizmust, az antiszemitizmust (kivétel Olaszország) és a tömegbázis, tömeg-támogatás keresését emeli ki. A fő vonások természetesen az egyes országok történelmi sajátosságainak, politikai helyzetének megfelelően és az illető politikai szervezet objektív és szubjektív feltételeiből adódóan más-más hangsúlyt kaptak s mellettük ezeknek az ideológiáknak számos más gondolata is felbukkan a későbbi, kifejezetten fasiszta mozgalmak propagandájában, így például az éles antimarxizmus, továbbá a parlamentarizmus, liberalizmus és demokratizmus elvetése. Néhány gondolatot emel még ki, melyek különösen fontos szerepet kaptak a fasizmus idején: az antiszemitizmus faji kérdésként való kezelése (a német Geodsche, Treitschke, de Lagarde, Chamberlain és az osztrák Schöberer írásaiban), az osztályharc elméletének átvitele nemzetközi síkra (Coradini: "proletár" és "plutokrata" nemzetek), a germán "felsőbbrendűség" és ennek alapján más népek leigázásának célkitűzése (de Lagarde), a szociáldemokrácia, zsidók és nagytőkések közötti "szoros kapcsolat" feltételezése, (Német Munkapárt programja 1904., Csehország), a "völkisch" ideológia stb. Megjelenik a hatalom és erőszak dicsőítése és harci módszerként való alkalmazása, a hierarchikus szervezeti felépítés (például Action Française).

Tömegmozgalmat az "új jobboldal" egyik országban sem tudott kialakítani. A szerző a politikai feltételek hiányában és az intellektuális jellegben látja a tömegtámogatás elmaradásának okát. Az intellektuális jelleggel azonban nem magyarázható az, hogy a jobboldali eszmék és mozgalmak tagadásra épültek, megoldást adni a kor - általuk lereagált - problémáira nem tudtak. Elsősorban polgári rétegek felé fordultak, szociális kérdésekkel néhány kivételtől eltekintve (az osztrák Unger, a Német Munkapárt) nem foglalkoztak. Így hatásuk eleve csak bizonyos - értelmiségi, kispolgári - rétegekre korlátozódhatott. A szélsőjobboldali mozgalmak elszigeteltségének döntő oka azonban - ami a szerző értékelésében elsikkad - maga az első világháború előtti gazdasági és társadalmi rend stabilitása. A modern kapitalista fejlődés ebben a szakaszában az anyagi javak eddig soha nem tapasztalt mértékű felhalmozásával a társadalom egésze számára biztosította az életszínvonal emelkedését. Az általa okozott ellentmondások így nem voltak nyilvánvalók, rejtve maradtak és következőképpen az ezekre építő eszmék vagy politikai áramlatok sem rendíthették meg a társadalmi és politikai berendezkedést. Másrészt Németország, a Monarchia és Oroszország konzervatív autoritárius rendszerei maguk is jobboldali politikát realizáltak, így a jobbról jövő támadás - figyelembe véve az említett gazdasági tényezőket is - nem lehetett hatékony.

A szerző a fő hangsúlyt az olasz és német fasiszmus bemutatására helyezi. Mind az olasz, mind a német fasiszmus tárgyalásánál a háborúból, illetve az azt követő válságból indul ki, mely szétrombolta a régi politikai kereteket, gyökeretelenné tette a tömegeket és ezáltal nemcsak bizonyos társadalmi rétegeknek, hanem magának a polgári társadalomnak a létét fenyegette. Megváltozott a pszichózis: "a régi világ összeomlott, kezdetét vette az erőszak kora" (51.o.). Mindkét esetben a fasiszmus előretörését és annak okát vizsgálja, a totális állam kiépüléséig követve nyomon a fasiszmus történetét. (Olaszország vonatkozásában 1927: Carta del lavoro, Németországnál 1934: "a hosszú kések éjszakája" az időhatárok.) A bőseges, de sem egészében, sem részleteiben újat nem hozó eseménytörténeti anyag ismertetésétől eltekintek, csupán az okokra és a szerző következtetéseire térek ki.

Az olasz fasiszmus felemelkedésének magyarázatát keresve minden lényeges tényezőre rámutat. Elsődlegesnek a háború utáni gazdasági és politikai válságot tekinti, amely megrendítette a kormányzati rendszer helyzetét, félelmet váltott ki az uralkodó osztályokban és középrétegekben a forradalomtól. Fontos szerepet játszott a baloldal megosztottsága és "vakága", valamint a fasiszták részéről a nacionalizmus hatásos fegyverként való alkalmazása. A győzelemhez segítették jellemző sajátosságai: dinamizmusa, brutalitása, s főleg ami megkülönböztette a hagyományos jobboldali pártoktól és korszerűvé tette, az, hogy apellálni tudott a tömegekre, mert a maga módján kivezető utat mutatott a válságból.

A német fasizmus győzelmének objektív okát a gazdasági válságban, a polgári rétegeknek a kommunizmustól való félelmében, a köztársaság gyengeségében és népszerűtlenségében látja. A második tényezőt egyenrangúnak tekinti a másik kettővel, ami nem megalapozott, nem is bizonyítja ezt a szerző. Forradalmi veszély a válság korszakában nem fenyegetett, a kispolgári tömegek jobboldali radikálizálódásának nem a forradalomtól való közvetlen félelem volt az oka, hanem véleményem szerint inkább az, hogy a gazdasági válság magántulajdonuk elvesztésével (vagy az elvesztés veszélyével) járt, így céljuk - szükségszerűen - annak visszaszerzése, kispolgári egzisztenciájuk biztosítása volt, amelyre a hagyományos rendkeretében és módszereivel többé nem nyílt lehetőség.

A német fasizmus hatalomra jutásánál rendkívül fontosak a szubjektív tényezők: az éles nacionalizmus és antiszemitizmus, amelynek a német politikai közgondolkodásban egyébként is hagyományai voltak és a rendkívül hatásos, grandiózus, a legkülönbözőbb rétegekben tetszést kiváltó propaganda, a gátlástalanság eszközökben és módszerekben. (A szerző a Reichstag felgyújtását nem a nácioknak tulajdonítja, bár elismeri, hogy közvetlenül és kizárólag ők húztak belőle hasznot: "Ma már általánosan elfogadott az, hogy nem a nemzeti-szocialisták gyújtották fel, vagy legalábbis az, hogy ezt nem lehet bizonyítani". (180.p.)

A következő két fejezetben az egyéb európai fasiszta mozgalmakat mutatja be a szerző. Elméleti megkülönböztetést azonban a fasizmus kelet- és nyugateurópai jelentkezési formái között nem tesz.

"A fasizmus változatai Keleteurópában" cím alá a finn, magyar és román fasiszta mozgalmakat sorolja. Pusztán politikatörténeti alapról merésznek tűnik a finn fasiszta mozgalomnak a magyar és román mellé helyezése és különösen a finn és magyar mozgalmak "rokonítása". Kiderül az, hogy a felszíni egyezéseken túl (erős antikommunizmus és nacionalizmus, "nagy Finnország" utópikus eszméje) lényegbeli különbségek voltak a két ország politikai élete közt, amelyek a fasiszta mozgalmak mozgásterét megszabták. Finnországban erős volt a munkásmozgalom: a KP 1922-ben a szavazatok 14,8, 1929-ben 13,5 %-át szerezte meg, az ellenforradalmi korszakban tehát, míg a fasiszta mozgalom csúcsát az 1936-os 8,3 % jelentette.

A magyar vonatkozású rész tulságosan leegyszerűsíti a belpolitikai erőviszonyokat, így egészében nem tudja követni és megragadni a belpolitikai élet bonyolult mozgásának fő vonalait. Téves az uralkodó osztály megítélése, amennyiben a szerző azt a feudális nemesi réteggel azonosítja, s mellette csupán a katonatiszti csoportot említi politikailag hangadó réteggént. Ebből adódóan az uralkodó osztály és a jobboldali mozgalmak kapcsolatát, egymásra gyakorolt hatását is helytelenül érzékeli. Nem kizárólag a fasiszta mozgalom gyengesége

és megosztottsága volt az oka annak, hogy csak 1944 őszén jutott hatalomra, hanem döntő módon az, hogy a konzervatív, reakciós, fasiszta vonásokat is felmutató rendszer a német fasiszmus előretörésének hatására fokozatosan jobbratolódott, kellő stabilitást mutatott Németország felé, biztosítva ennek támogatását a szélső-jobboldallal szemben is. A magyar fasiszta mozgalmaknál általánosságban helytálló a revizionizmus és antiszemitizmus kiemelése, annál kevésbé - legalábbis általánosítva - az erős szociális demagógia feltételezése: "Németországgal ellentétben a magyar jobboldali radikálisok szociális reformokat hirdettek, a kapitalizmus, a feudalizmus és a mult maradványainak eltörlését". (206.p.) A Szálasi személyéről és szerepéről alkotott kép teljesen hamis.

A román Vaszgárda értékelése egészében helyesnek mondható, ha nem is nevezhető "valódi tömegmozgalomnak", mint a német. Antiszemitizmusa, antikommunizmusa, romantikus antikapitalizmusa, erősen kidomborított, misztikumba hajló vallásossága képezték az elsősorban paraszti-kispolgári tömegek számára a hatásos fegyvertárat.

A fasiszmus nyugat-európai változatai keretében a szerző a spanyol, belgiumi (flamand-vallón), az angol és az osztrák fasiszta mozgalmakat vizsgálja. Franciaország feltűnő módon kimarad ebből a sorból, egyedül az "Action Française" mozgalmát tartja jelentősnek, melyet még a bevezető részben ismertet. Szembetűnő vonása a fasiszmus tárgyalt nyugat-európai változatainak a német és olasz hatás keveredése (Ausztria esetében szembenállása), az intellektuális vezetés, és az, hogy tömegmozgalommá egyik országban sem vált. Angliában és Belgiumban azért nem, mert ezen országok demokratikus hagyományai és egész társadalmi, gazdasági szerkezetük elég szilárdnak bizonyult a fasiszmus kivédésére.

Spanyolországot a társadalmi, gazdasági struktúra szempontjából Magyarországhoz és Romániához hasonlítja a szerző, a politikai életet illetően azonban felhívja a figyelmet az erős, bár megosztott munkásmozgalomra, mint lényeges különbségre. Tradicionális vonása volt a spanyol belpolitikai életnek a republikánusok és monarchisták állandó küzdelme, amelyből 1931-ben a republikánus baloldal került ki győztesen. A jobb- és baloldal szüntelen harcai közepette a bizonytalan politikai légkörben jött létre, természetesen a külpolitikai helyzet hatása alatt is - a spanyol fasiszta mozgalom két, 1924-ben egyesülő szervezete: a rendkívül radikális követelésekkel fellépő, a Massu-féle irányzathoz hasonló J.O.N.S. és a szalonképesebb, Primo de Rivera vezette "Falange". Az egyesülés után a Primo de Rivera vezetése alatt fejlődő fasiszta mozgalom igyekezett megőrizni függetlenségét mind a hagyományos jobb-, mind a baloldaltól, és a külföldi befolyásoktól is. Lényeges vonása a J.O.N.S.-től átvett radikalizmusa: a kapitalizmus elvetése, a földreform, a gyárak és bankok államosításának követelése, amely elválasztotta a

konzervatív jobboldaltól, de az ezzel együtt járó, a mult és a katolikus hagyományok dicsőítésére épülő nacionalizmus, az imperialista célok és a marxizmus-ellenesség élesen szembeállította a munkásmozgalommal. Célja a nacionalista szindikalista állam létrehozása volt. A "Falange" befolyása így, amikor a kiélezett politikai helyzetben az erők mindinkább polarizálódtak, csekély maradt, elsősorban az egyetemi ifjúságra terjedt ki. Végül különállását sem tudta fenntartani; beolvasztotta a Franco-féle konzervatív diktatórikus rendszer és ezzel eredeti karakterét el is veszítette.

Ausztriában a háborús összeomlást követően a német mintára (és olykor német támogatással) szervezett szabadszapatok helyi, tartományi jellegű mozgalmából fejlődött ki a nacionalista, parlamentarizmus-ellenes, a szociáldemokrácia ellen élesen fellépő Heimwehr mozgalom, amely a 20-as évek végétől jelentős olasz támogatást kapott. Az 1931-es sikertelen puccs is olasz nyomásra történt, célja az osztrák állam korporatív átszervezése volt. A vereség megbontotta a Heimwehr soraikat, a mozgalom egyik szárnya a német befolyásra erősödő nemzeti szocialistákhoz közeledett, másik szárnya az uralkodó Keresztény Szocialista Párthoz csatlakozva akart hatalomra jutni. Rivalizálásuk egyben a német és olasz fasiszmus ausztriai befolyásáért folytatott versenyfutását jelentette. A Heimwehr mozgalom nem tudta tömegbefolyását növelni, ehhez nem bizonyult elég dinamikusnak; nem rendelkezett világos és határozott politikai programmal. Szemléletében és módszereiben a kormányzó párt konzervatív jellege dominált, ilyen formán tehát beilleszkedett a hagyományos jobboldalba. A fasiszta jelző valójában a vele szemben fellépő Nemzetiszocialista Pártra illett, mely a jelentős gyökerekkel bíró nagynémet koncepció kisajátításával egyre komolyabb tömeget képviselt. Befolyása a német fasiszmus előretörésével párhuzamosan nőtt. Az 1934-es új hivatásrendi alkotmány, melynek csak papíron sikerült fasiszálnia az osztrák államéletet, megmutatta a Heimwehr mozgalom csődjét. Olaszország fellépése csak ideiglenesen háritotta el az Anschlusst és ezzel az osztrák nácik hatalomra jutását. Ausztria esetében tehát a külpolitikai helyzet és ezenfelül a német-olasz viszony alakulása meghatározó jelentőségű volt.

Ismeretlenségénél fogva érdekes a flamand-vallon mozgalmak története. A nacionalizmusból táplálkozó flamand változat mélyebb gyökerekkel bírt, de nem volt egységes (német-barát és német-ellenes szárny). A vallon mozgalom igen rövid ideig jelentős befolyással rendelkezett, nem annyira meglehetősen elektikus programja, hanem ügyes, náci mintára szervezett propagandája miatt.

Francis L. Carsten végül megkísérli összefoglalni a fasiszta mozgalmak közös vonásait, mindazokat, amelyek megkülönböztetik a konzervatív jobb- és a baloldali mozgalmaktól.

Az alapvető különbséget nem magában az ideológiában látja: a nacionalizmusban és fajelméletben, a marxizmus, a liberalizmus és a demokratizmus elvetésében, hanem abban a törekvésben és tevékenységben, amely egy autoritárius és korporatív állam létrehozására irányult, ahol nincs helye az általa tagadott eszméknek. A fasizmus a "nemzeti és jogi erőszak mozgalma volt" - írja Carsten (280.p.). Nem egyszerűen hirdette tehát a nacionalizmust és fajelméletet, hanem mitosz-szá emelte azokat és épp így a vezér tiszteletét is. E tömegmitosz kialakításában általában fontos szerepet játszott a meghamisított történelmi mult. Kialakította az erő, az erőszak és cselekvés kultuszát. Mindez a tömegek megnyerését és aktivizálását célozta. Carsten is kiemeli a fasizmus jellemző vonásai közül az utóbbit: a tömegek s elsősorban kispolgári tömegek mozgalmát, amelyek gyökértelenségüknél és fenyegetettségüknél fogva alkalmasnak bizonyultak a fenti nézetek befogadására és a fasizmus hatalomra juttatására. Jelentős bázisra találtak a fasiszta mozgalmak az ifjúságban.

Döntő tényezőnek tartja a fasizmus győzelménél a válságot: "A fasizmus mély szociális és gazdasági válság, az európai társadalom válságának terméke volt" (280.p.). Konkrétan a háboru utáni és az 1929-33-as gazdasági válságról van szó, szélesebb értelemben azonban azoknál a társadalmi, politikai és tudati szférában egyaránt jelentkező válságjelenségek-nél, amelyeket maga az I. világháboru és a kapitalizmus háboru utáni fejlődése produkált.

Feltesz egy lényeges kérdést: forradalmiak voltak-e a fasiszta mozgalmak? Tulajdonképpen igenlő választ ad, amennyiben e mozgalmak végső célja a hatalom megszerzése (Machtergreifung) az új "elit" számára és ennek megfelelően a politikai struktúra átalakítása volt. "A fasiszta 'forradalmakat' nem barrikádokon, hanem minisztériumokban és kormányzati épületekben vívták" (280.p.) - írja.

A szerző megkísérli a választ arra a kérdésre, hogy mely társadalmi osztályoknak illetve rétegeknek az érdekeit szolgálta a kispolgárság tömegmozgalma. Megállapítja, hogy a kispolgárság nem önállóan és nem saját érdekében cselekedett, amikor hatalomra segítette a fasizmust. A konkrét elemzés kapcsán és az összegezésben is rámutat az uralkodó osztályoknak a fasiszta mozgalmak hatalomrajutásában betöltött szerepére, jelentőségére. Olaszország vonatkozásában elfogadja, hogy a fasizmus "azért győzött; mert a burzsoázia gyenge, a munkásmozgalom erős volt" (276.p.). Általánosságban azonban tagadja, illetve nagyon óvatosan fogalmazza meg a burzsoázia és a munkásosztály erőviszonyának szerepét a fasizmus győzelmében: "Visszapillantva úgy tűnik, csak kevés köze van a burzsoázia és a munkásság erőviszonyának a fasizmus felemelkedéséhez..." (273.p.). Erre szerinte inkább a széles rétegeknek a kapitalizmus új jelenségeihez való alkalmazkodni nem tudása ad magyarázatot.

A szerző, aki a fasizmus jellemzőit, sajátosságait a történelmi események objektivitásra törekvő elemzése alapján sokoldalúan feltárja - s ez könyvének legfőbb érdeme - ily módon tisztázatlanul hagyja az egész fasizmus-problematika sarkalatos kérdését: magát a fasizmus szerepét, funkcióját.

FEJES JUDIT
(Debrecen)

AZ ÚJABB TÖRTÉNELEM- ELMÉLETI IRODALOMBÓL.

Dray, W.: Laws and Explanation in History. Oxford, 1957. University Press, 174 p. (Törvények és értelmezés a történelemben.)

Művében Dray egy igen összetett és ugyanakkor szer-te ágazó problémával foglalkozik, nevezetesen a modellalko-tás elvi és gyakorlati kérdéseivel. A cél annak vizsgálata, hogy lehet-e és ha igen, milyen módon és eredményességgel olyan átfogó törvény modellt készíteni, amely speci-fikus események, jelen esetben történeti események előrejel-zésére, bizonyítására alkalmas. Alapjában véve a történettudomány alkalmazott tudománnyá váló fejlesztéséről, illetve ennek technikai lehetőségeiről van szó. A szerző gondos viz-sgálat alá vonja először is a téma jelentős szakíróinak néze-teit. Azt vizsgálja elsősorban, hogy mit kell, illetve lehet a modell fogalmán érteni, majd értékelést ad azokról a kér-désekről és megoldásokról, amelyek az elvi szempontok tisztázását segítik elő. Abból indul ki, hogy a történeti terve-zés a történelem sajátos területein alkalmazható. Leszögezi, hogy a történelem tudományos jellegű diszciplína, s e terü-leten a leglényegesebb az általános törvény felfedezése. E kiindulópont után azt mérlegeli, lehetséges-e általános mo-dellt alkotni. Ismerteti az igenlők és a tagadók véleményét.

A továbbiakban a történelmi események értelmezésé-nek kérdését vizsgálja. Kitér arra, hogy logikailag mi bizo-nyítja a történelmi események közötti összefüggést. Főleg az ok-okozati összefüggések kimutatására törekszik. Ennek során ismeretelméleti problémák is felmerülnek. Kérdés pl. számára, hogy a dolgok lényege megismerhető-e vagy sem. Meg-állapítja, hogy a részleges összefüggések rendszerré válhat-nak és törvénnyé rendeződhetnek. Nem tagadja, hogy a törté-nelem több, mint események leírása, s éppen ezért szükséges a történelmi ítélet megalkotása. Ha az értelmezés helyes, logikailag jól megalapozott, akkor alapul szolgálhat az elő-rejelzéshez. Az események értelmezése és az előrejelzés kö-zött módszertanilag logikai hasonlóság van.

Ezután az ismétlődő tények modelljére tér át, érintve az értelmezés pszichológiai kategóriáit, az elméleti és a történeti értelmezés különbségét. Az oksági elemzés is szóba kerül.

Rámutat arra, hogy milyen fontos a történelmi ok meghatározása. Az oksági törvényeket elkülöníti az elméleti spekulatív ismeretektől. A következőkben a leíró és elemző történetírás módszereit és elvi különbségeit fejtegeti.

C. Danto, A.: Analytical Philosophy of History. Cambridge, 1965. University Press. 318 p. (A történelem elemző filozófiája.)

A szerző a polgári történetfilozófia ismert képviselője. Vizsgálódásait azzal a kérdésfeltevéssel vezeti be, hogy önálló tudomány-e a történelem, majd ezzel kapcsolatban az alkalmazott filozófiával foglalkozik a történettudomány szemszögéből. Azt vizsgálja, hogy az önálló történetfilozófia mit nyújthat a történettudomány számára. A történettudomány előtt ugyanis azt a feladatot látja, hogy önköréből kilépve, képes legyen előrejelzést adni. Ez a kíváncsi azonban számos probléma megoldását teszi szükségessé.

Elsőként ismeretelméleti probléma merül fel: megismerhető-e a mult. A mult és jövő között ugyanis szoros oksági összefüggés van, s ha a mult nem ismerhető meg teljes valóságában, akkor a jövő sem. Miután azonban a jelzett feladat szerint a jövőt kell "leírni", először a multat kell megismerni. Felmerül azonban, hogy ez elméletileg lehetséges-e, és ezen túl a gyakorlatban hogyan vihető keresztül. Ezzel kapcsolatban számos részletkérdést vizsgál meg, több véleményről olyan kérdésekre vonatkozóan, mint pl. a történelmi szituációk azonossága, a társadalom és egyén viszonyának problémája, a tények közötti összefüggések értelmezése, és az igazolhatóság. Érinti az idő, tér egységének vizsgálatát, majd kitér arra is, hogy a sokféle információ hogyan értékelhető.

Foglalkozik azzal is, hogy milyen nyelvi korlátai vannak az események reprodukálásának. Ayer, Lewis, Wittgenstein és mások nézeteit taglalja e kérdésekkel kapcsolatban. Érinti az igaz és hamis megállapítások kérdését is.

Ezután rátér a történelmi tények vizsgálatára, amelyek mint lineális ok-okozat sor jelennek meg. Általános elemző módszerként itt az instrumentalizmussal találkozunk. Megállapítja, hogy a multban sok a relatív tényező, s emiatt

a multról igaz ítélet nem alkotható. A mult csak ujjaalkotással közelíthető meg. Ez adja meg az alapvető különbséget a történettudomány és a többi, experimentális tudomány között. Ami az események értékelését illeti, analógiák alapján logikailag lehető és lehetetlen tényekre kell a tényeket osztani. Itt főleg Duhemre hivatkozik. Ami azonban a történelemtudomány jellegét illeti, ott vitába száll Beard nézetével. A történetírás céljaként Walsch két lehetőségét említi: az exakt leírást, és az értelmezőt. Itt felmerül, hogy lezárt, rögzített-e a mult, vagy sem. Ez szorosan kapcsolódik a determinizmus és indeterminizmus kérdéséhez. A szerző az általa "ideális krónikairónak" nevezett fiktív krónikás viszonyát elemzi a többi forráséhoz, s ez átvezeti az oksági összefüggések viszonyának, valamint a logikai determinizmusnak a vizsgálatához. Danto itt ahhoz a következtetéshez jut, hogy a történeti előrejelzés nem lehetséges.

A továbbiak folyamán az "egyetemes törvény"-nyel foglalkozik. Abból indul ki, hogy a leírás és az értelmezés hiánya nem zárja ki egymást. A jelentős események ugyanis - nézete szerint - kiemelhetők és ezek adják a hü képet. A módszer itt deduktív, a bizonyítás végén a konkluzióval. Hivatkozik Hempel klasszikus bizonyítási formulájára. Említi a logikai empirizmust is, mint a tudományos módszer egységét. Így jut el a tapasztalati modellekhez, amelyek az "egyetemes törvény" feltárását tehetik lehetővé. Megállapítja, hogy a törvényeknek kell a magyarázat alapjául szolgálni. Beszél itt arról, hogy vannak általános megállapítások, de ezek nem törvények, de nem is csupán állítások. Visszatérve az előrejelzés lehetőségéhez, ebből a szempontból kifejti, hogy ha ismerjük a törvényt, akkor lehetséges az előrejelzés. Ezt a leírásokban lehet megtalálni, amelyek eltakarják a törvényeket. Miután azonban itt is több nehézség merül fel, főleg ismét a determinizmus problémája révén, áttér a történeti magyarázat tárgyalására. Ehhez ugyanis nem szükséges a törvény ismerete. A lényeg itt a szöveg nyelvtani elemzése logikai módszerekkel. Végeredményben az oksági és történeti magyarázat különválasztásáról van itt szó. A feltételezés szerint azonos okok, azonos okozatokat váltanak ki, közöttük állandó összefüggések vannak. A vizsgálatokhoz formállogikai szerkezetek szolgálnak, melyek segítségével az összefüggések feltárhatók és elemezhetők. Az eredmény azonban arra vezet, hogy jobb az elbeszélés, mert ahhoz nem kell történeti törvény.

Kitér végül a szerző az egyén és társadalom viszonyának vizsgálatára. Kiindulása az a kérdés, hogy az egyének közötti viszony átvihető-e a társadalomra. Az elemzés a társadalmi egyén és az egyedi egyén problematikáját vizsgálja. A szerző itt a metafizikai monizmus álláspontjával szemben arra a véleményre jut, hogy az egyének közötti viszony átvihető a közösségre is. Érinti a társadalmi és pszichológiai folyamatok közötti viszonyt. Ebben az előnyt a társadalmi

elemzés módszerének adja az egyéni elemzési módszerrel szemben, de megállapítja, hogy miután az egyéni tettek jelentőségét nem lehet előre látni, nem lehet a jövőt sem, de a jellemző vonások meghatározhatók.

HATOS GÉZA

- 1./ Erikson, E.H.: Kindheit und Gesellschaft. Stuttgart, 1968. Ernst Klett Verlag, 426 p. (A gyermekkor és a társadalom)
- 2./ Erikson, E.H.: Der junge Mann Luther. Eine psychoanalytische Studie, Rohwolts, Hamburg, 1970. 308 p. (Az ifjú Luther Márton. Pszichoanalitikai tanulmány)
- 3./ Brown, N.O.: Zukunft im Zeichen des Eros. Stuttgart, 1962. Neske Verlag, 430 p. (A jövő - Erosz jegyében)

1./ A szerző a Harvard- egyetem tanára. Könyvének angol címe: Childhood and Society. Németül először 1957-ben Zürichben jelent meg. Erikson az amerikai pszichoanalitika progresszív szárnyához tartozik, ahhoz, amelyik az analízist egyben kritikus társadalomvizsgálati módszernek is tekinti. Mint az első kiadás bevezetője említi: a társadalmat is vizsgálja abból a szempontból, hogy milyen utóhatásai vannak azon életkörülményeknek, melyek közepette a gyermekek felnőnek. Kimutatja a szakadatlan kölcsönhatást a társadalom és az általa felnevelt individuumok között (XVI.p.). Könyvének negyedik részében afféle illusztrációként Hitler gyermekkorát elemzi, elsősorban a "Mein Kampf" erre használható részei alapján. Hangsúlyozza, hogy a pszichiátriai irodalom szokványos megállapításain túl (amit egyébként a történetírás is átvesz), nem csupán "pszihopátikus, paranoiás, amorális szadista gyermek" stb. volt a későbbi náci vezér, hanem ennél több: elsősorban nagystilű kalandor, aki képes volt a különféle helyzetekben adódó váltakozó szerepeket úgy önmagába perszonalifikálni, mintha ő választotta volna azokat. Értette a módját annak, hogy pontosan mekkora hisztérikus lendülettel fejezheti ki azt, ami német hiveiben és buzgó olvasóiban addig az un. sötétségben maradt. Erikson ehhez a régi német család-nevelési rendszert is kritikai vizsgálat tárgyává teszi, megintcsak kimutatva ennek társadalmi meghatározottságát. Röviden elemzi a náci ifjúságpolitikát is.

2./ A Der junge Mann Luther c. könyv célkitűzése: egy személy és egy adott történeti periódus ideológiai változásának elemzése. A szerző az ifjúkor elemzésével keresi a választ Luther hit, akarat, lelkiismeret, értelem (a gyermekkor lezáró un. identitás) elemi kategóriáinak kialakulására. Nagy teret szentel Luther és az apa konfliktusának, az apa=autoritas=istenkép láncolat alakulásának.

Erikson érzéketlenül szabadon kezeli a forrásokat. Polemikus történeti irományokat is kritikátlanul felhasznál. Legalábbis ezt veti szemére a Luther-kutatás, mely főként felhasznált anyaga miatt tekinti Erikson könyvét problémátikusnak. A munkán elég erősen érződik egy pszichoanalitikai stilizáltság, ami - egyébként a szerző szándékával ellentétben - oda vezet, hogy helyenként az egyénre, családra redukálja a történelmet. Módszere azonban, amely megköveteli a társadalom strukturális és ideológiai összefüggéseinek vizsgálatát, értékes utmutatást nyújt a történetírás számára is.

3./ Rendkívül progresszív indításu Brown, Norman O., Zukunft im Zeichen des Eros c. könyve. (Az első amerikai kiadás: Life Against Death. Middletown, 1959.) A sok tudományos igazságot tartalmazó munka a polgári társadalom követelményeinek megfelelő mentalitás mélylélektani diszpozícióit igyekszik feltárni. Részben Róheim Géza: The Origin and Function of Culture (New York, 1943.) c. munkájára, illetve Róheim más tanulmányaira hivatkozik, azokat tartja iránymutatóknak. Elemzése mellett kifejezetten informatív jellegű Brown könyve. Egyrészt megismerjük belőle a Freud utáni analitika főbb - a társadalomra vonatkoztatható - irányzatait, köztük magyar marxisták, vagy a marxizmushoz közelálló freudisták (Róheim, Ferenczi, Mannheim stb.) idevágó munkásságát. Másrészt a szerző egyéni Freud-interpretációja érdemel figyelmet, amelyet főleg a látens tendenciák kiemelése jellemez. (Ld. az egyéni és társadalmi neurozis kapcsolatának problémája, 175-184.p.) Saját művét a pszichoanalízis, antropológia és a történelem szintézisének tekinti. A történész számára külön érdekessége Brown munkájának, hogy az utolsó fejezetekben a protestantizmus-polgárság pszichoanalitikai összefüggésein túl tág teret szentel Luthernek, továbbá vizsgálja a modern civilizáció adott formáinak az ember pszichológiai alakítására gyakorolt hatását. Ez a civilizációkritika azonban, melyet a szerző Herbert Marcuse: Eros und Kultur (1955 ill. 1957) c. könyvéhez tekint közelállónak, nem viseli magán a divatos konzervatív civilizáció-bírálatok ismert jegyeit, nem kérdőjelezi meg a fejlődés lehetőségét.

Az említett könyvek megengedik néhány következtetés összefoglalását:

A történetírásban adva vannak bizonyos lehetőségek a pszichoanalitika egyes eredményeinek alkalmazására, elsősorban az egyes történeti személyiségek vizsgálatára. Ennél hasznosabb azonban, ha a pszichoanalízis alkalmazása nem reked meg az un. "zsenikutatásnál", hanem kísérlet történik bizonyos átlagegyéniség ("model personality") elemzésére, az adott korban reprezentatív társadalmi funkciót betöltő ember-típusok (polgár, pap stb.) megragadására. A pszichoanalízis, mint a jelennek sajátos, a multtal egybevetett vizsgálata, nemcsak a tények ismertetésére, hanem azok megismerésére is törekszik. Nem véletlen ezért, hogy nem a pozitívista objek-

tivítás horizontjában helyezkedik el, hanem (s ebben részben rokon a marxista történetírással), történelmileg kialakult strukturák megváltoztatásához nyújt támpontokat. Lényeges momentuma, (s egyben tudományosságának egyik biztosítója,) hogy a történeti folyamatok kutatása során a szubjektum számára nem tudatos, az ideológia által eltakart mechanizmusok működését igyekszik feltárni.

SZÁSZ ZOLTÁN

KELET-EURÓPA

Bibliografie Československé balkanistiky za léta 1966-1968.
 Sest. Ivan Dorovský a Richard Pražák za přisp. Vladimíra Šaura. Brno, 1970. I. 83 p. (Materiály k dějinám a kultuře střední a jihovýchodní Evropy 1. Red. Richard Pražák.)
 (A csehszlovák balkanisztika bibliográfiája 1966-1968-ról.)

A hasznos bibliográfia egyrészt az 1966-ban kiadott, az 1945-65 közti tudományos termést felölelő bibliográfia folytatása, másrészt a brnói J.E. Purkyně működő balkanisztikai és hungarisztikai kabinet tevékenységének eredménye. A kabinet vezetője a kötet és a sorozat szerkesztője, a magyar vonatkozású kutatásai révén nálunk is jól ismert Richard Pražák tanszékvezető egyetemi docens.

A bibliográfia egyetemi és főiskolai hallgatók, szakdolgozók igényeit kívánja kielégíteni, ezért is jelent meg egyetemi sokszorosított kiadványként, de a tudományos kutatók számára is óhajt anyagot nyújtani. Az említett előzménytől eltérően a régészeti és ókori anyagot nem veszi fel, viszont kiterjed az irodalomtörténetre és általános részre, amely a bibliográfiákat, sorozatokat stb. tartalmazza.

A munka cseh és szlovák szerzők otthon vagy külföldön megjelent könyveit, tanulmányait és ismertetéseit gyűjti össze, amelyek valamilyen formában érintik Délkelet-Európa területét (tehát pl. általános szlavisztikai nyelvészeti vagy irodalomtudományi anyagot is felvettek). Az összesen 897 tétel szakrendszerben hozza az anyagot, a műfaji különbséget (könyv vagy ismertetés stb.) minden egyes esetben jelöli, de sokszorosított anyag lévén, ez a jelölés persze

tipográfiaiilag nem elegendő, érdekesebb lett volna ezt az egyes kategóriákon belül különválasztani, és egyébként sem kellett volna annyira a betűrendhez ragaszkodni, hiszen amugy is van a végén szerzői névműtató.

Az anyagot öt nagyobb csoportra osztották. Az első az általános rész (a tudományos munka szervezése, bibliográfiák, források, módszertan) - ez az Egyetemes Tizedes Osztályozás megfelelő kategóriáit alkalmazza, de itt kissé formális, és elszakítja az egyes tudományágak megfelelő anyagát a később valamelyik fő részben sorakerülőtől. Azután a nyelvészeti anyag következik (a tudományág fontosabb alkategóriái, ill. nyelvek szerint), az irodalomtörténet (az anyag időrendben került bontásra), a történelem és a néprajz. A néprajzi rész a balkáni cseh és szlovák szórványokra, ill. a balkáni népek csehszlovákiai szórványaira is kiterjed.

A történeti rész 1453-ig, a 16-18. században, a 18. sz. végétől 1848-ig, 1848-1918, 1918-1945 és 1945 utáni kategóriákban tárgyalja a balkáni népek történetét, a kapcsolatokra vonatkozó irodalmat is figyelembevéve.

A könyv csehszlovák szerzők külföldi munkákról írt recenzióit is feldolgozta, ebből a szempontból is hasznos. Több oldalon közli a feldolgozott folyóiratok jegyzékét is. Egészében véve igen hasznos, jó munkának tartjuk a kiadványt, nagy érdeklődéssel várjuk az ugyanebben a sorozatban megjelenő hungarisztikai bibliográfiát is. A brnói egyetem balkanisztikai és hungarisztikai kabinetje valóban nemcsak a főiskolai igényeket elégíti ki, hanem saját országa határain túl is hálára kötelezi a megfelelő tudányszakok művelőit. Reméljük, hogy az ezzel a kötettel induló sorozat még sok hasznos kiadvánnyal gyarapítja majd a csehszlovák és a nemzetközi tudományosságot.

NIEDERHAUSER EMIL

Ангелов, Д., Вопросы образования болгарской народности.
София, 1970. БАН, 52 стр.

(A bolgár nép kialakulásának kérdései.)

A Bolgár Tudományos Akadémia Régészeti Intézete és Muzeuma 1970. április 21-28-án nemzetközi szláv régészeti szimpóziumot rendezett Szófiában. A bizánci és a középkori bolgár történelem kiváló szakértője, D. Angelov professzor ebből az alkalomból írta meg tanulmányát, amelyben a bolgár nép etnogenezisét vizsgálja meg. (Ismeretes, hogy a polgári

nemzet előtti korszakban az etnikai-népi közösséget kifejező orosz narodnoszty szónak nincs még a magyarban egyértelműen elfogadott megfelelője, ezért használjuk a lazább és tágabb "nép" kifejezést.) Az első összetevőt a thrák lakosságban látja, amely valószínűleg már a IV. évezred óta lakott mai helyén, s a későbbiekben görög és római hatás alá is került. A római birodalom bukásának a korában a Balkánt végigpusztító betörések idején a thrák lakosság jelentős része elpusztult, de egy része fennmaradt s később beleolvadt a félszigetet előzőnlő, viszonylag nagy számú szlávokba. Viszont antropológiai vonatkozásban és kulturális téren (szokások, hagyományok) egyes elemek fennmaradtak a bolgár népben. Sőt szórványosan fennmaradtak a thrákok utódai, a romanizált thrákok utódai az aromunok, a hellénizáltaké pedig a karakacsanak.

A Balkán-félszigeten megtelepedett szlávok két nagyobb nyelvi csoporthoz tartoztak, a szerb-horváthhoz és a bolgárhoz. (Angelov is hangsúlyozza, hogy ez a két elnevezés csak viszonylagos.) Az előbbi csoport a félsziget észak-nyugati területeit szállta meg, a bolgár csoport a mai Észak-Bulgáriát, Thrákia nagyrésztét, az egész mai Makedóniát, Albánia, Epirusz, Közép- és Dél-Görögország egy részét. A félszigeten talált néptörödékeket (pl. gótokat) a szlávok asszimilálták.

A harmadik összetevőt a türk protobolgárok jelentik (nálunk bolgár-törököknek szoktuk őket nevezni). Egy részük a mai Bulgária észak-keleti területeit szállta meg Aszparuh vezetése alatt, a másik, Kuber vezetése alatt Pannóniából érkezett az avar uralom meggyengülése után és Makedóniában, Prilop és Bitolje vidékén telepedett meg. A területileg egyre terjeszkedő első bolgár cárság idején zajlott le a szláv és bolgár-török népesség egybeolvadása, a szlávok jóval nagyobb száma miatt az egész nép szláv lett. Az összeolvadás során a szláv ill. bolgár-török törzsek közti különbségek is eltűntek. Angelov nyomon követi az összeolvadás egyes szakaszait a IX. századig, és utal arra, hogy a kereszténység felvétele jelentette az utolsó szakaszát ennek a folyamatnak, s ezzel együtt a szláv írásbeliség létrehozása.

A továbbiakban Angelov bőségesen idézi a korabeli forrásokat, amelyek egyrészt azt bizonyítják, hogy az ókori Thracia, Moesia és Macedonia területén kialakult bolgár állam lakosságát a kortársak egyértelműen szlávnak tartották, másrészt azt, hogy a IX.sz. derekától kezdve az egész népet bolgárnak nevezik, aminek egyik alapvető okát abban látja, hogy az államnak Bulgária volt a neve. Hazai, bizánci és nyugati források egyaránt az egész bolgár államterület lakosságát bolgárnak mondják.

A bolgár nép (narodnoszty) tehát hosszas folyamat eredményeként jött létre, alapvetően szláv jellege mellett thrák és bolgár-török elemeket is megőrzött.

NIEDERHAUSER EMIL

Третьяков, П. И., / Источники древнерусской народности. Ленинград, 1970. Наука, 153 стр. (Az orosz nép forrásainál.)

A Szovjet Tudományos Akadémia Archeológiai Intézete által kiadott "Материалы и исследования по археологии СССР"

c. sorozat 179. köteteként megjelent mű szerzője a hazánkban is járt, jól ismert tudós, kinek írásaira mindig joggal figyelnek fel a szakemberek.

Jelen könyvében a szerző a legutóbbi 3-4 évtized legujabb régészeti leleteinek a fényében vázolja fel az orosz föld ókori-, ill. koraközépkori történetének egyik fontos kérdését, nevezetesen a három keleti szláv nemzet, az orosz, az ukrán és a belorussz ősi forrását képező óorosz nép (narodnoszty) kialakulásának történeti folyamatát. Ez az a korszak, amelyben a nemzetségi-törzsi tagolódás helyére a területi elv lép s az ősközösségi társadalmi-, gazdasági és politikai viszonyok bomlása közepette megindul az osztályok és az államszervezet kialakulása, továbbá az eddig gyakorta változó törzsi, törzs-szövetségi határok helyét az állandóbb jellegű államhatárok foglalják el.

Az óorosz nép kialakulási folyamatát az i.u. I. és II. évezred fordulójára teszi a szerző, s mintegy 500 esztendőre becsüli időtartamát. Ezt követően az óorosz nép a fentebb említett három ágra szakad, három későbbi nemzet magvait képezve.

A szerző utalásai szerint a mű alapvető megállapításai - amelyeken az újabb leletek már mitsem változtathatnak - a következők:

1./ Az óorosz nép fő komponensét a felső-Dnyeszter és a középső Dnyeper-vidék közötti erdős-szteppevidéken élő keleti szlávok képezték.

2./ A felső-Dnyeper vidékén élt keleti baltok jelentős szerepet játszottak az óorosz nép kialakulási folyamatában.

3./ Az északi és az észak-keleti finn-ugor, valamint a déli szarmata, alán, török és más elemek lényegesen kisebb mértékben járultak hozzá az óorosz nép kialakulásához, mint az említett keleti baltok s kulturájuknak is kevesebb marandó emléke van.

A rendkívül fontos és érdekes kérdéseket érintő mű három fejezetre oszlik:

1./ A szlávok és a balti törzsek, 2./ Az óoroszok földje, 3./ Az óorosz állam finn-ugor peremvidékei.

A magyar szakemberek figyelmét - a mű egészen belül - természetesen különösen megragadja a finn-ugorokról szóló fejezet, amelynek keretében a szerző külön foglalkozik a Volga-Oka közén, ill. a Novgorod vidékén élt törzsekkel (111-152. old.).

MAYER MÁRIA

A poznańi egyetem történetéből.

- 1./ Université de Poznań 1919-1969. Poznań, 1970. Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 434 l., 1 térk. (Séria: Dzieje UAM - NR 6 b). (A poznańi egyetem 1919-1969.)
- 2./ Zdzisław, Grot: Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego 1918-1919. Poznań, 1970. Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 46 l. (Séria: Wykłady inauguracyjne - nr. 8.) (A poznańi egyetem létrejötté 1918-1919.)

A poznańi egyetem fennállásának 50., ill. elődje, a Lubrancianumnak nevezett főiskola alapításának 450. évfordulója alkalmából az egyetem nagy tudományos apparátussal megiratta történetét. A tudományos változat mellett egy rövidebb, népszerű összefoglalást is összeállítottak, s ennek a szövegét orosz, angol, francia és német nyelven is megjelentették.

A számos illusztrációval és táblázattal kiegészített kötetet Zdzisław Grot szerkesztette, és ő is írta az első részt, amely az egyetem előzményeivel foglalkozik. Ez a már említett, 1519-ben Jan Lubrański poznańi püspök által alapított főiskola, amely több ízben is egyetemi rangot kapott a lengyel királyoktól, de a krakkói egyetem közbelépésére ezt minden alkalommal vissza kellett vonni. A főiskola humanista jellegű volt, a XVII. században háttérbe szorult az ugyancsak Poznańban működő jezsuita főiskola mellett. A

porosz, ill. német fennhatóság idején a lengyel politikusok arra törekedtek, hogy Poznańban lengyel egyetemet hozzanak létre, a lengyel etnikum védelmére is, de sikertelenül.

Az alapításra csak a lengyel önállóság helyreállítása után került sor. A két világháború közötti korszakkal foglalkozó fejezetet Antoni Czubiński írta, részletesen megmutatva az egyetem létrehozásának menetét egészen 1919. május 7-i ünnepi megnyitásáig. A szervezésben különösen Heliodor Świecicki játszott nagy szerepet, az egyetem első rektora. A szervezők teljes egyetemet akartak, minden karral, de az első évben csak a bölcsészkar kezdte meg az előadásokat, hamarosan jogi és közgazdasági, majd mezőgazdasági és orvosi kara alakult, a korszak végén a hallgatók száma már 5000 körül járt. A professzori karban olyan nevekkel találkozunk, mint a régész Józef Kostrzewski, vagy az 1944 után is vezető szerepet játszó történész, Kazimierz Tymieniecki.

A legérdekesebb talán a harmadik, Czesław Łuczak által írt rész a hitleri megszállás időszakáról. Az első napokban a németek egészen esztelen pusztítást végeztek, az egyetemi felszerelések egy részét (a természettudományi tanács laboratóriumait pl.) elpusztították. Később Reichsuniversitát Posen néven maguk hozták létre egyetemet, a lengyel egyetem vagyonát (épületeit stb.) elkobozták. A tanári kar és a hallgatóság súlyos személyi veszteségeket is szenvedett, összesen több százra tehető a kivégzettek, koncentrációs táborban meghaltak és eltűntek száma, (egészen pontosan nem lehet megállapítani, de a kötet sok részletadatot közöl), és még több azoké, akik a börtönökben megrokkantak. A tanárok és diákok közül számosan fegyveresen is részt vettek az ellenállási mozgalomban, de a legsajátosabb a felsőfoku oktatás illegális folytatása volt, nem helyben, hanem Varsó székhellyel. A térképmelléklet azt mutatja (a mai Lengyelország térképére vetítve), hol voltak Varsón kívül a poznańi egyetemnek működő részlegei. Az oktatás viszonylag szervezetten folyt, kollokválásokkal, sőt doktori szigorlatokkal. Az anyagi támogatás részben a londoni emigráns kormánytól származott, részben a hazai társadalom önkéntes adományaiból. A német hatóságoknak, úgy tűnik, nem volt fogalmuk erről az illegális oktatásról. Akik nem kapcsolódhattak be a felsőfoku oktatásba, a közép-, sőt alsófoku oktatásban is tevékenykedtek.

Az utolsó két rész az egyetem felszabadulás utáni történetével foglalkozik, Władysław Markiewicz írta meg az 1958-ig terjedő időszakot, Benon Miśkiewicz 1958-tól az 1968/69-es tanévig. Az előbbi inkább időrendben ismerteti az egyetem újjászervezését 1945 tavaszától kezdve, nehéz anyagi helyzetét, az oktatás rendjében országos szinten beállott változásokat, meg az oktatók tudományos tevékenységét, az utóbbi inkább tárgyi rendben az egyetem éppen soron lévő fejlesztését, új épületek, diákszállók építését, az egyetemi könyvtár, levéltár, saját nyomda tevékenységét, részletesen

az oktatók tudományos tevékenységét. Hogy ismét szűkebb érdeklődési körünknel maradjunk, olyan neves lengyel történészek működnek itt, mint Gerard Labuda, Henryk Łowmiański, Jerzy Ochmański, Jerzy Topolski, vagy akár a kötetet szerkesztő Zdzisław Grot. Ugyancsak beszámol a fejezet az egyetemen folyó politikai tevékenységről, a LEMP egyetemi párt-szervezete mellett az egyéb demokratikus pártok 1958 után feléledő egyetemi tevékenységéről, a különböző pártokhoz közelálló diákszervezetekről. A jó politikai munkának tulajdonítja a szerző, hogy 1968 tavaszán a poznańi egyetem kimaradt az egyéb egyetemi városokban zajló mozgalmakból.

W. Markiewicz írja saját fejezete előszavában, hogy az egyetem történetének számos írásos forrása van az 1944 utáni korszakra, de mégis sok kérdésre a kutató nem talál forrást. Talán ezzel magyarázható, hogy az egyébként igen sokszor a részletekbe menő fejezetek igen szűkszavúak az egyetemi oktatás ideológiai arculatát illetően, mind a háboru előtti, mind utáni korszakban. Kevésbé érthető viszont, hogy az egyetemi oktatók tudományos tevékenységének ismertetése mellett valójában nem jutott hely az oktatási tevékenységnek, legalább a felszabadulás utáni korszak vonatkozásában az olvasó szívesen tájékozódott volna arról, milyen a tanulmányi rend, az előadások és szemináriumok aránya stb. De érdemlegeset csak a vizsgarendszerről tudhatunk meg.

Mind a két utolsó fejezet, mind Gerard Labuda összegező kitekintése utal arra, milyen szerepe van az egyetemnek a város és általában a nyugati területek fejlődésében. A várossal és a környékkel való kapcsolatot az egyetem kihegyezett részlegei biztosítják, amelyek a levelező oktatást látják el Szczecinig és Gdyniáig. Fontos még az egyetemi oktatók tevékenysége a tudományos eredmények népszerűsítésében. De megnyilvánul az egyetem hivatása a kutatási profilban is (a nyugati területek története, mai helyzete, nemzetközi jogi vonatkozásai).

Z. Grot tanulmánya az előzmények felvázolása után elsősorban az egyetemi levéltár anyaga alapján (jegyzőkönyvek stb.) mutatja be részletesen az egyetem létrehozásáért véghezvitt munkát, az egyetemi oktatók toborzását, az egyetem kiépítéséért és anyagi alapjainak megteremtéséért folytatott küzdelmet.

NIEDERHAUSER EMIL

Kostić, M.: A szerbek kizárólagos joga az 1690-es évekbeli Lipót-féle kiváltságokra. Zbornik za društvene nauke, 1967. 47. 95-100.p.

A II. világháború után Jugoszlávia kérte a magyar kormánytól az egykori illir udvari bizottság, illir udvari deputáció és az illir udvari kancellária levéltári anyagának átadását, mert ez a szerbség történelmi öröksége. A magyar kormány azzal az indokkal utasította ezt el, hogy ez az anyag nem csak szerb vonatkozású, hanem más görögkeleti vallású nemzetiségekre, nevezetesen a románokra és a ruszinokra is vonatkozik. A szerző viszont bebizonyítja a jugoszláv álláspont jogosságát a következőkkel: az I. Lipót által adományozott kiváltságok és az összes későbbi megerősítések és leiratok kifejezetten a szerbeknek szólnak és őket említik, valamint a szerb görögkeleti egyházat. A 18. században a román és ruszin nem-uniátus görögkeleti egyház nem volt elismert és bevett felekezet, és amikor egyes szerb főpapok az egyházi hierarchia nélküli román és ruszin hívek egyházi ügyeivel foglalkoztak, ezt először csak az állam hallgatóságos engedélyével tehették, majd azzal a figyelmeztetéssel, hogy csak "in dogmaticis et pure spiritualibus" intézkedhetnek juriszdikciójuk kiterjesztése nélkül, és hogy a szerbek kiváltságai nem terjednek ki a más nemzetiségekre. A Mária Terézia által felállított illir udvari bizottság, majd illir udvari deputáció (1747-1777), és a későbbi illir udvari kancellária (1791-1792) is kifejezetten a szerb kiváltságok ügyintéző hivatala volt. Ezek alapján a magyar kormány a kért levéltári anyagot átadta Jugoszláviának.

TÁRKÁNYI GYULA

Príspevky k dějinám rolnických hnutí v 18. století. Praha, 1969. Universita Karlova, Acta Universitatis Carolinae, Studia Historica 3. 171 p. (Adalékok a XVIII. századi parasztmozgalmak történetéhez.)

A Josef Petráň szerkesztette kötet négy nagyobb tanulmányt tartalmaz. Jaroslav Prokop a cseh tartományokban 1738-ban kitört robotellenes mozgalmat tárgyalja. Hangsúlyozza, hogy a mozgalom a robotpátens kiadása után tört ki, annak nem teljesítése vagy a hozzá fűződő tulzott remények miatt. Jelentősége abban volt, hogy az 1680-as felkelés után az első nagyobb méretű megmozdulás volt, ezen felül az okként szolgáló robotpátens országos jellege miatt a mozgalmak korábbi partikularitását is felszámolta, egységesebb jelleget adott a követeléseknek, ezeknek a lényege pedig a robotterhek jelentős csökkentése, elsősorban a nyári munkák idején.

Eduard Maur a cseh jobbágyok mozgalmait vizsgálta az osztrák örökösödési háború idején, a bajorok, franciák és poroszok által megszállt területen 1740-42 során. A franciákhoz, ill. az új uralkodóhoz, VII. Károly császárhoz a parasztok bizonyos reményeket fűztek, s a megszállók egyes intézkedései vagy állásfoglalásai tápot is adtak ezeknek, amikor komolyabb megmozdulásokra került sor, az új hatóságok is szembefordultak a parasztokkal a fennálló rend védelmében. A porosz hatóságok eleve szigorúan léptek fel, itt nagyobb ellenállásba is ütköztek a parasztok részéről, ennek azonban vallási okai voltak. A paraszti megmozdulások mind szociális jellegűek voltak, nemzeti ellenállásra csak a kisvárosi vagy falusi értelmiségnél lehetett szó.

Jiří Svoboda a cseh parasztok helyzetét vizsgálja Mária Terézia uralkodása idején, az 1775-ös felkelésig terjedő időszakban, amely a majorsági gazdálkodás csúcspontját jelentette. A robotszolgáltatások ekkor voltak a legmagasabbak. A növelés egyik módja a munkaintenzitás növelése volt változatlan időtartam mellett, még inkább a munkaidő növelése bizonyos engedmények fejében, vagy a hatóságok jóváhagyására hivatkozva (kivételesen még okirathamisításhoz is folyamodtak ennek érdekében a földesurak). Ritkán bár, de fennállt a kötelező bérmunka intézménye is. A parasztok helyzetét jellemezve arra utal, hogy a testi fenyegetés lehetősége állandó nyomást gyakorolt a parasztokra (bár a tényleges kegyetlenkedések eléggé kivételesek voltak). A jobbágyok mozgási szabadsága elég nagy volt. A földhöz fűződő jogaik tekintetében voltak különbségek (öröklési jog vagy annak hiánya), a gyakorlatban ez is eléggé szabad volt, Mellékletben 89 nagybirtokról közli a robotkötelezettség nagyságát.

A három tanulmány cseh nyelvű, részletes német rezümével. Jose Petráň német nyelvű tanulmányában a parasztmozgalmak összehasonlító vizsgálatára és tipizálására tesz kísérletet. A mozgalmak követelései tulnyomórészt gazdasági és társadalmi jellegűek, csak ritkán vallásiak, majdnem egyáltalában nem érintenek nemzeti vagy politikai kérdéseket. A gazdasági-társadalmi követelések a szabadság bizonytalan fogalma mellett 1775 előtt nagyrészt a meglévő terhek mérséklésére irányultak, a régi jog helyreállításának jelszavával, az 1775-ös felkelés (Morvaországban az 1821-es) jelzi az új korszak kezdetét, amikor a követelések már olyan jellegűek, hogy kérdésessé teszik a feudális rendszer létét is. A követelések zöme a robotot érintette. Bár az állami terhek szintén elég súlyosak voltak, olykor meg is haladták a földesuriakat, a parasztok sohasem tették ezeket vitássá, az állami hatóságok hatalmát természetesen tartották. A mozgalmak formáival kapcsolatban Petráň figyelmeztet arra, hogy nem szabad lebecsülni a passzív formák jelentőségét. Az aktívknál megkülönbözteti a pereskedést, a munkamegtagadást, a tüntetéseket és a nyílt felkelést. Ez a legritkébb, hiszen az 1775-ös felkelést sem lehet ehhez sorolni, mert csak tüntetésekről volt szó.

Végül az eredmények szempontjából tipizálja a mozgalmakat (hátrányos intézkedéseket megakadályoznak, vagy engedményeket kényszerítenek ki). A falun belül ebben a korban meginduló differenciálódás 1848-ig még nem hatott ki a mozgalmakra.

A tanulmánykötet még két német nyelvű összefoglalást tartalmaz, az összehasonlító tanulmányok előmozdítására. Jerzy Topolski a lengyelországi parasztmozgalmak problematikájáról ad áttekintést, hangsúlyozva itt is a mozgalmak szociális jellegét (a mozgalmak 88 %-a a feudális járadékkal kapcsolatos), Józef Leszczyński pedig a sziléziai és luzsicei parasztmozgalmak történetét tekinti át.

NIEDERHAUSER EMIL

Черепнин, Л.В., Исторические взгляды классиков русской литературы. Москва, 1949. Изд. Мысль, 304 стр.

(Az orosz irodalom klasszikusainak történeti nézetei.)

A feudális-kori orosz történelem kiváló művelője a XIX. századi orosz irodalom tizenegy nagy alakjának a történelemlről vallott nézeteit veszi vizsgálat alá, mint maga mondja, esszészerűen, hiszen mindegyik téma külön könyvet is megérdemelve. Egyrészt a kifejezetten a történelemmel kapcsolatos elképzeléseket, megjegyzéseket elemzi, s ezeket állítja mintegy az előtérbe, másrészt viszont többnyire az egyes írók vagy költők történeti tárgyu szépirodalmi munkáira is kitér.

A sort Puskinnal kezdi, kimutatja, milyen nagy hatása volt rá Karamzin orosz történetének, de arra is utal, hogy Puskin azért kritikusan is nézte az orosz multat. Maga is írt nem szépirodalmi, hanem szakmai történeti munkákat, de egyébként is nagy szerepet játszott életművében a történeti tematika, különösen I. Péter ellentmondásos alakjával foglalkozott sokat. Kiválóan értett a forráskritikához is.

Lermontovnál inkább történeti tárgyu munkáit elemzi, kiemeli, hogy a legfontosabb történeti forrásnak a népköltészetet tartotta. Az orosz történelem mellett a kaukázusi népek sorsa is érdekelte, bírálta a cárizmus gyarmatosító politikáját, de egyuttal éreztette, hogy az Oroszországhoz való tartozás pozitívumokat is hozott ezeknek a népeknek.

Gogol rövid ideig a pétervári egyetemen tartott maga is előadásokat egyetemes történelemlről, erősen érdeklődött történelmi kérdések iránt, az ókor és egyetemes középkor mellett az orosz középkor, meg az ukrán történelem érdekelte, maga sem tudta eldönteni, hogy orosz-e vagy ukrán. Ő is a folklór és a népművészet egyéb ágait tartotta alapvető forrásoknak.

Turgenyevnél azt emeli ki a szerző, milyen álláspontot tanusított saját korának történeti problémái iránt. Liberális meggyőződésével ellenezte a forradalmat, a történeti folyamatot egységesnek látta, a nyugati országokkal való összehasonlításból merítette azt a meggyőződését, hogy Oroszországban is fel kell számolni a jobbágyrendszert.

Dosztojevszkij úgy látta, hogy a történelemben törényszerűségek érvényesülnek, a fejlődés nagy vonalaiban előre látható. Mégis úgy vélte, Oroszországnak el kell kerülnie a szocializmust. Az orosz multról vallott nézeteivel közel állt a szlavofilekhez, bár nem volt kritikátlan az I. Péter előtti korszakkal sem. Az orosz nép konzervatív vonásait idealizálta, s valami egyetemes elhivatottságot olvasott ki belőlük.

Az elvont költészet képviselőjeként számontartott Tyutcsjevéről meggyőzően mutatja ki, milyen élénken reagált korának eseményeire, a szlavofil szemléletnek megfelelően Oroszország és a Nyugat állandó szembenállását mutatta ki, sokat foglalkoztatta a keleti kérdés. A huszita mozgalomban a pravoszláv egyházhoz való visszatérés kísérletét látta.

Leszkov hivatásszerűen is érdeklődött a művészet-történeti emlékek (ikonok) iránt, régi kéziratokat is gyűjtött. Sokat foglalkozott a szakadárak történetével. A történelmi folyamatban az egyén és a tömeg viszonya kötötte le.

Nyekraszov a történelem nevelő szerepét hangsúlyozta, s a népet tartotta a fő alkotó tényezőnek. A szlavofil szemlélettel ellentétben pozitívnak tartotta Oroszország és a Nyugat kölcsönhatását. Érdekesen mutatja meg Cserepnyn, hogyan kellett módosítania a cenzura miatt a dekabristákkal foglalkozó elbeszélő köteményeit. Legjobbak a maga korának orosz jobbágytartó valóságát bemutató versei.

Szaltikov-Scsedrin is a történelem nevelő szerepét hangoztatta, amennyiben igaz képet ad a multról. Az orosz történelemben jelentkező anarchisztikus mozzanatokat elítélte. Karamzin felfogásával szemben igen kritikus, sokat ironizál azon, milyen sokféle értelme van a hazafiasság és a nép fogalmának. A történelemben az új eszmék jelentkezése és megvalósulása érdekelte.

Tolsztojnak roppant érzéke volt a történelem iránt. A történelemben érvényesülő törvényszerűségekre vonatkozólag változó volt a nézete, eleinte fatalista, később idealista álláspontra helyezkedett. De mindig a népet tartotta a legfontosabb tényezőnek. A nacionalizmust elítélte, mint a mult maradványát. A kapitalizmust valójában nem értette meg, de ellenezte. Ugy látta, minden forradalom után a reakció kerekedik felül. Közismert, hogy a Háború és béké-ben Napóleon-nal szemben Kutuzov nagyságát emelte ki. Nagyon érdeklődött a felszíni, külső részletek iránt.

A költő Blok történeti tárgyú cikkeket is írt. A hivatalos történelmet unalmasnak tartotta, hamar felfedezte a hivatalos és a forradalmi Oroszország kettősségét. Az értelmiség és a nép viszonya, kultúra és tömeg kapcsolata volt egyik fő problémája. A történelemben ciklikus fejlődést látott. 1917-ben az ideiglenes kormány vizsgálóbizottságának tagjaként sok dokumentumhoz jutott, s könyvet írt a régi rendszer utolsó napjairól. Az Októberi Forradalom mellé állt, bár idealista világnézetével nem bírta teljesen megérteni.

Cserepnynin összefoglalásában azt emeli ki, mennyire tisztában voltak az orosz irodalom klasszikusai a történelem és a jelenkor szerves kapcsolatával.

NIEDERHAUSER EMIL

Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorschichte und Wirkungen. Szerk.: Peter Berger, Wien-München, 1967. (Az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés. Előtörténete és hatása.)

A kötet tizenkét tanulmányt foglal magába, jórészt olyanokat, amelyek a Forschungsinstitut für Donauraum rendezésében az 1866. évi porosz-osztrák háború, ill. az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés centenáriuma alkalmából rendezett diskussziókon hangzottak el. A kötet bevezetőjében Hugo Hantsch, a bécsi egyetem neves, már nyugalomba vonult professzora, a ferencjózsefi Monarchia odaadó híve a kiadvány célját abban jelöli meg, hogy feltárja a két esemény, a königgrätzi csatavesztés és a kiegyezés összefüggését. A két történeti momentum kapcsolatát nem úgy értelmezi, hogy a porosz háború elvesztése kényszerítette volna Ausztriát a magyarokkal való kiegyezésre. A Bundból való kiszorulása mégis meghatározta a Monarchia magatartását a magyar igényekkel szemben, determinálta a kiegyezés módját: az egyenjogú dualizmus elfogadását. Hantsch professzor tanulmányát (1866 és következményei) az a törekvés hatja át, hogy a Monarchia problémáit európai, vagy legalábbis a német kérdés összefüggésében vizsgálja, szembeállítva a Németországban és Olaszországban győzelemre jutó nemzeti egységet a soknemzetiségű Monarchia "universalis Reichsidee"-jével, rámutatva annak anakronisztikus voltára.

A kötet tanulmányainak többsége hiven követi az uj-kori osztrák történetírás hagyományait. Ezt a történetírást az állam és jogtörténet iránti érdeklődés jellemzi, amit az a tény tesz érthetővé, hogy a birodalmi struktúra problémái valójában magukba foglalják a birodalom népei együttélésének problémáit, tehát a monarchia történetének legizgalmasabb kérdéskomplexumát. Ennek a történetírói iskolának legkiválóbb alkotása Josef Redlich, Das österreichische Staats- und Reichsproblem c. monumentális munkája volt. A késői polgári liberálizmuson nevelkedett Redlich könyvét roppant erős társadalomtörténeti érdeklődés és értés hatotta át. Csak sajnálhatjuk, hogy a jelen kötetről, amely gyakran hasznosítja Redlich uttörő kutatásainak eredményeit, ugyanez a szociológiai fogékonyság kevésbé mondható el.

A steril jogtörténeti gondolkodás jellemzi Tzöbl, Az osztrák-magyar kiegyezés előtörténete (1713-1867) c. igen korrekt tanulmányát, amely különösen az 1848 utáni jogfejlődésről ad világos áttekintést; Radvánszky, "Az 1867-es magyar kiegyezési törvények", valamint Hellbling, Az 1867-es osztrák törvények a Monarchia közös ügyeiről c. munkáját. Hellbling elemzi az osztrák és a magyar kiegyezési törvények szövegszerű eltéréseit, ami a két félnek az új államalakulatról vallott eltérő felfogását tükrözi. Az osztrák jogi gondolkodás egy "Oberstaat"-ot ismert el, amely két birodalomfélből áll, a magyar felfogás két önálló államról tudott. Ennek megfelelően eltérő nézeteket vallottak a közös hadseregéről, a közös minisztériumokról, a delegációk intézményéről, stb. Ez a fogantatásában annyi ellentmondást magába rejtő új birodalmi berendezés mégis fél századon át az állam létének alapja volt. Ez - Hellbling véleménye szerint - csupán azért volt lehetséges, mert a közös uralkodó léte és személye meggátolta a magyarokat abban, hogy felbomlasszák a kettős monarchia kötelékét. A közös uralkodó birodalmat összetartó ereje részint a hadseregben, részint személyes tekintélyén épült. Amikor - írja a szerző - a világháboruban a hadsereg tekintélye megingott, s Ferenc József császár a sirba hanyatlott, a Monarchia sem állhatott fenn többé.

A kötet két tanulmánya foglalkozik a nemzeti viszonyok szabályozásával: Stourzh, A nemzetiségek egyenjogúsága és az 1867-es osztrák decemberi alkotmány, és Macartney, Az 1868-as magyar nemzetiségi törvény. Stourzh az oly sokszor elemzett témakörben új tényekre világít, az 1867-es nemzetiségi törvény megszületésének körülményeire, a szabályozás szerepére az 1867-es decemberi alkotmányban, amely az első, valóban életbe lépő polgári alkotmány volt Ausztriában, s alapelemeiben a Monarchia felbomlásáig érvényben maradt. Macartney meleg hangon méltatja Eötvös Józsefnek, az 1868-as magyarországi nemzetiségi törvény megalkotójának elméleti tevékenységét, a nemzeti törvény liberális voltát; és meglátja a nemzetiségi törvény tragédiáját, hogy valójában már

sem a magyarok, sem Magyarország nemzetiségei nem fogadták el a nemzetiségi törvény alapvető doktrínáját. Csak sajnálhatjuk, hogy az olyan jól sikerült tanulmány - a kötet többi cikkéhez hasonlóan - nem hasznosítja az utolsó évtizedek magyar történetkutatásainak eredményeit.

SOMOGYI ÉVA

Зогов, П.В., Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая Балканская война 1912-1913 гг. Москва, 1969. "Наука", 392 стр.
 (Németország és Ausztria-Magyarország diplomáciája és az 1912-1913. évi első Balkán-háború.)

Zsogov jó husz ivnyi könyve egyik láncszeme annak a szovjet diplomácia-történeti sornak, amely az utóbbi esztendőben a 20. század eleji orosz-osztrák-magyar ellentétekkel foglalkozik, s a már publikált diplomáciai iratanyagot orosz követi jelentésekkel kiegészítve egy-egy rész-kérdés aprólékos rajzát tüzi maga elé célul. K.B. Vinográdov, Ju.A. Piszarjev, I.Sz. Galkin, I.G. Szenkevics és mások érdekes, az első világháború előkészítésének diplomácia- és politika-történetéhez kapcsolódó munkáihoz képest Zsogov munkája kevesebb új mozzanatot, kevésbé mély elemzéseket, kevesebb új anyagot tartalmaz.

A könyv ugyan jórészt az osztrák-magyar, a német és az angol diplomáciatörténeti dokumentum-publikációkra épül, s felhasználja a szovjet levéltárakban őrzött vonatkozó dokumentációt is, (Orosz külpolitikai levéltár, Központi hadtörténelmi levéltár, Haditengerészeti levéltár), kevésbé hasznosítja azonban az újabb nyugati publikációkat. Néhány osztrák-magyar és német memoárra (Conrad, Czernin, Bethmann-Hollweg) támaszkodik csupán. Emellett az anyag kezelésének, felhasználásának módja, a forráskritika sem éri el az említett sorozat átlagának szintjét. A szerző tulságosan is csak a diplomáciai történések, nyilatkozatok, jegyzékek regisztrálások - egyébként az adott kérdésben cseppet sem könnyű - szintjén marad; ezek kiváltó okaival, az egyes nagyhatalmak s a balkáni kis országok lépéseinek, diplomáciai "huzásainak" hátterével, a tényleges mozgató rugókkal viszonylag keveset foglalkozik.

Ezt a hiányosságot csak kevéssé enyhíti, hogy a szerző valamiféle "gazdasági megalapozást" kísérel meg az első fejezetben - arról, hogy az egyes nagyhatalmaknak milyen mérvű gazdasági befolyása volt az egyes balkáni államokban. Maga a kép azonban pontatlan, lényeges mozzanatok hiányoznak belőle (például, szó sem esik benne a Skoda Művek és a Schneider /Creusot szerbiai párharcáról), a legfőbb hiba mégis az, hogy ennek az "alapozásnak" később nyomát sem találjuk a könyvben; a gazdasági-társadalmi és a politikai-diplomáciai szálak - néhány verbális utalás kivételével - nem kapcsolódnak össze egymással.

A majd 400 oldal sűrűn tele van követi jelentések-ből vett idézetekkel, külügyminiszeri nyilatkozatokkal, államfői kijelentésekkel, néha egy-egy parlament külpolitikai vitájának rajzával váltakozva; a szerző végigvezeti az olvasót a diplomáciai intrikáknak az adott formában nehezen követhető zürzavarán; megkísérli rávenni, hogy figyelmét az előadottakra koncentrálja - de a hosszú, 30-40 oldalas idézet-dömpingek után az olvasó rádöbben: nem érte meg a fáradságot. A fővonalak már ismertek, a szakembernek kevés újat adnak, a kérdés iránt érdeklődő olvasónak pedig valami másra van szüksége.

A könyvnek van még egy hibája: szemléletének egyoldalúsága. Ez témaválasztásából is következik: a német és az osztrák-magyar diplomácia machinációinak leleplezésére irányuló szándékából. Az adott kérdés azonban - s ez a könyvből is kiderül - nem oldható meg az egyik imperialista csoport leleplezésével. A kérdés az egész imperialista ellentét-rendszer objektív, arányos rajzát követeli meg, hiszen benne összefonódnak mindazok a problémák, amelyek alig két esztendő múltán a világháború kirobbanására vezettek. A szerző ebben a tekintetben nem követi a 20-as évek szovjet történetírásának példáját, amely élesen leleplezte valamennyi imperialista hatalom expanzionista céljait, rabló törekvéseit. A két "főbűnös" imperializmus mellett Zsogov néhány utalással leleplezi ugyan a többi rablót is, de a hangnem enyhébb - s ez a mozzanat egyoldalúvá teszi, a szerző szubjektív szándéka ellenére is - a könyv egész szemléletmódját, mondanivalóját. A szerző általában is, ebben a tekintetben is, azal még külön is megnehezítette a dolgát, hogy a két Balkán-háború nemzetközi-diplomácia-történeti egészét mesterségesen kettévágta s csak az első háborúra korlátozta vizsgálatait. Éppen a második Balkán-háború és diplomáciai végkimenetelének rajza tette volna lehetővé, hogy a szerző világosan megvonja a mérleget: két imperialista csoportosulás vetélkedéséről, harcáról van szó, amelyben mind a két csoport egyaránt hódító, imperialista célokat követ, egyaránt elitelendő, erőszakos módszereket alkalmaz, s csak ezzel a háttérrel lett volna szabad megrajzolni a Balkán-háborúk helyét, szerepét, jelentőségét a balkáni népek felszabadulásában a török elnyomás alól, ábrázolni a háborúk nemcsak külső, hanem belső feltételeinek is rendkívüli bonyolultságát és ellentmondásosságát.

Советско-германские отношения. От переговоров в Брест-Литовске до подписания рапаллвского договора. Сборник док. Т. I. 1917-1918. Москва, 1968. Изд. Полит. лит. 757 стр.
(Szovjet-német viszony, 1917-1918.)

A Szovjetunió, valamint a Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumainak közös kiadásában, német és szovjet szerzők közös szerkesztésében megjelent dokumentumgyűjtemény - a külső borítón lévő számozás alapján ítélve - feltehetően egy új sorozat első kötete, amely az 1917-1918 évi német-szovjet diplomáciai-politikai kapcsolatokra vonatkozóan tartalmaz részben német, részben szovjet levéltárakból vett dokumentumokat. A közlés nyelve minden esetben - orosz.

A kötet bevezetője sajnos nem nyújt tájékoztatást sem a tervezett sorozat tartalmáról, sem időhatáraitól. Jellege inkább történelmi tanulmány, amely a breszt-litovszki tárgyalásoktól a rapallói egyezmény megkötéséig terjedően értékeli a szovjet-német viszonyt. Mindössze a XX-XXI. oldalon található rövid utalás a szerkesztési elvekre vonatkozóan.

A 305 dokumentum időrendben követi egymást. A kötetet magyarázat nélküli rövid névmutató egészíti ki.

A megítélésünk szerint népszerű-tudományos jellegű sorozat jelen kötetét az egyetemi-főiskolai-, valamint a pártoktatás hasznos segédeszközéül szánták szerkesztői.

MAYER MÁRIA

Сонкин, М., Ключи от бронированных комнат. Изд. второе, Москва, 1970. Изд. Полит. Лиг. 384 стр.
 (A páncéltermek kulcsai.)

A munka esszéik láncolata a szovjet történelem korai időszakáról, főleg pedig a szovjet diplomácia történetéről. A cím arra az eseményre utal, amikor a forradalmi hatalom képviselői kikényszerítették a régi külügyminisztérium tisztviselőitől a külügyi levéltár kulcsainak átadását.

Szonkin ismertté vált, második kiadásban is megjelent könyvének legjobb része a génuai konferencia leírása. Érdekes és újszerű a korai szovjet-német kapcsolatok megelevenítése, az antant diplomácia 1917 végi 1918 eleji tevékenységének jellemzése.

Adatai néhol pontatlanok. Többször eltér a külpolitikától és belpolitikai eseményeket is részletesen tárgyal (pl. 1918-ban az eszterlázaadást, később Lenin betegségét, stb.)

A címadó fejezet Markin matróz, valamint Zalkin, Polikarpov és más forradalmárok akciójáról szól, amelynek során Nyeratovnak, a régi diplomatának és társainak ki kellett szolgáltatniuk a titkos okmányokat. A "Rendkívüli küldetés" című fejezet a breszti béketárgyalásokra utazó első küldöttség útját írja le, s közben beszámol a szovjethatalom belső helyzetéről, a hadsereg régi főparancsnokságával kialakult vitáról, Francis amerikai követ és más nyugati diplomaták sakkhúzásairól. Ez és a következő, harmadik fejezet (A cve-tocsnájai vonat) portré-sorozatban mutatja be a szovjet diplomácia hőskorának főbb személyiségeit és a nyugati missziók képviselőit. Közülük az amerikai Robins szerepének ismertetése tűnik ki. A harmadik fejezet a szovjet kormány Moszkvába történt átköltözéséről szól. Az "Első - először" című negyedik fejezet a diplomáciai blokádtörésének kezdetét, a skandináv országokkal és a Németországgal kiépülő kapcsolatok történetét illusztrálja. Ezt követi a szovjet diplomaták (pl. Vorovszkij) bemutatása. Az utolsó fejezet - terjedelmileg a legnagyobb - kizárólag a génuai konferenciával foglalkozik.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

Дипкурьер. Очерки о первых советских дипломатических курьерах. Москва, 1970. 270 стр.

(Diplomáciai futárok. Karcolatok az első szovjet diplomáciai futárokról.)

A kötet egykori diplomáciai futárok emlékezéseit tartalmazza saját tevékenységükről, vagy ismerőseik munkájáról.

A rangos szerzők személyéből is következik (Majszkij, Aralov, Szemjonov stb.), hogy e rövid karcolatok érdekes és értékes forrásanyagot szolgáltatnak a korai szovjet diplomáciatörténet "műhelytitkairól".

Fő érdemük, hogy történelmi példák és élmények alapján közvetve tanítanak a szocialista diplomáciai szolgálatban való helytállásra. Témájuk lehetőségével élve kiaknázák az internacionalista nevelés lehetőségeit.

Említést érdemel, hogy Lenint gyakran emberközeli-ből ábrázolják, amivel hozzájárulnak a Lenin-memoárirodalomhoz.

A kötetnek számos magyar vonatkozása van. Közvetlenül, Zalka Máté külügyi szolgálatának bemutatásával, közvetve pedig a Magyarországon járt internacionalisták (Uraszov), illetőleg a Szovjet-Oroszországban harcolt magyar internacionalisták említésével.

A huszas évek elején már világméretű hálózattá vált szovjet külügyi szolgálatban dolgozó futárok utazásai kapcsán érdekes adatokat közöl az amerikai, távol-keleti és kelet-európai országok társadalmi-politikai harcairól.

Az emlékezésgyűjtemény fogyatékosságaihoz tartozik, hogy a karcolatokat nem minden esetben dolgozták ki elég alaposan. A műfajnak is szerepe van abban, hogy fontos történeti eseményeket futólag említenek. Szinvonalbeli különbségek mutatkoznak a visszaemlékezések nyelvezetében. A magyar tárgyú utalásoknál néhány elírás tűnik fel.

A bevezetőt Majszkij akadémikus írta. Vácsolja a futárszolgálat szerepét, jellemzi a forradalom után a szovjet diplomáciában kialakult állapotokat, végig tekint a nevezetesebb futárok életén. Ő hívja fel a figyelmet arra, hogy a futárszolgálatlaltal írók, újságírók is kapcsolatba kerültek. A karcolatok valóban több kulturális mozzanatot tartalmaznak (pl. Gorkij adalékot).

Az emlékezések sorát Aralov nyitja meg sokoldalu, de főként Törökországgal kapcsolatos írásával. Ezután Szonkin írói eszközökkel számol be a nálunk még ismeretlen V.A. Balangyinról. A továbbiakban Korotkov, Umblija, Sapik kis-memoárja következik, majd Rubinyin néhány futárról (Bogun, Szurko, Szlivkin, a mártírhaltalt halt hies Nette, Mahmasztalj, Szemjonov, Uraszov és Grant) ir. Majszkij rokonáról, Sefferről jegyez fel színes epizódokat. Szemjonov többek között Leninnel való kapcsolatát részletezi. Rugyim ismét, s bővebben szól Uraszovról. A Nette-ügynek külön emlékezést szentel Popov. Cebojev a Honoluluba is elvetődött Klimekről, a Tókiót megjárta Bauman magáról, egy másik írásban Zalkáról,

Krimszkij pedig a Jungcse melletti provokációról örökíti meg részleteket.

Egészében véve olvasmányos munka, sikerült gyűjtemény.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

MUNKÁSMOZGALOM

Haupt, G., - Marie, J.J.: Les bolchéviks per eux memes. Francois Maspero, Paris, 1969. 398 p. (A bolsevikok önéletrajzi írásai.)

A szerzők-összeállítók bőséges jegyzettel, bevezetőkkel ellátva a bolsevik vezetők rövidebb önéletrajzi írásait gyűjtötték össze és tették közzé. Ezek javarésze a Granat-Kiadó számára készült 1924-25-ben, amikor a Granat-Kiadó a forradalom 10 éves évfordulójára e kötet kiadását tervezte, de a jelen gyűjtemény más forrásokból is merített. A két összeállító hosszabb bevezetőben ismerteti ezek eredetét, miként az egyes önéletrajzi írásokhoz is külön-külön kommentárt fűz. A szereplők életéről további adalékokat közölnek, s természetszerűen folytatják életutjukról a beszámolót ott, ahol az az írás pillanatában abbamaradt. Megjegyzendő, hogy Haupt és Marie több olyan Granat "szócikket" is publikált itt, amelyek már megszerkesztett harmadik személyben íródtak, de amelyek mégis a szereplők saját, különféle helyek részére írott önéletrajzai alapján készültek.

Az önéletrajzokat Haupt és Marie a következőként csoportosította. Az első részben találjuk, ahogy a francia kötet írja, "a nagy ellenfeleket": Lenint, Buharint, Sztálint, Trockijt, Zinovjevot, Kamenyevot és Szverdlovot. Az ő önéletrajzi-szerkesztői írásaik egyuttal hosszabbak is (10 oldalasak). A második részben három fejezetre bontották az anyagot. Az elsőben 30 1914 előtti bolsevikról olvashatunk, köztük vannak olyanok, mint Sijapnyikov, Koszior, Litvinov, Pjatakov, Molotov, Ordzsonikidze, Krupszkaja, Tomszkij, Kirov és mások. Külön csoportba foglalták a "régi szakadárokat", akik 1914 előtt egyszer eltávolodtak a bolsevikoktól, majd később, (1914-17) visszatértek hozzájuk. Ezek között találjuk Antonov - Ovszejenkot, Lunacsarszkit, Rikovit, Manuilszkit,

Kraszint és Lozovszkit. Végül a harmadik csoport öleli fel azokat, akik az 1917 februári forradalom után csatlakoztak a bolsevikokhoz. Ezek között olyan ismert és már hosszabb forradalmi multra visszatekintő forradalmárokat találunk, mint Dzerzsinszkij, Kollontáj, Radek, Racovsci, Csicserin, Urickij és Tuhacsevszkij. A kötet végül hasznos mutatót tartalmaz az idézett folyóiratokról és szervezetekről.

JEMNITZ JÁNOS

Таши, В. И., Люди и идеи. Москва, Наука, 1970. 393 стр.

(Emberök és eszmék. A franciaországi forradalmi és szocialista mozgalom történetéből.)

A kötet a kitűnő szovjet történész életmunkáját foglalja tulajdonképpen részlegesen össze, amennyiben az 1930-as évektől 1969-ig a különféle folyóiratokban és tanulmánykötetekben megjelent cikkeiből közöl válogatást, amelyeknek egyetlen összefoglalóját maga a kötet alcíme teszi világossá: valamenyi írás a forradalmi és szocialista múlt kérdéseit boncolja. Az első cikkek a nagy francia forradalom korába vezetnek el az olvasót, a jakobinusok fellépését, programját tisztázzák, és új, a moszkvai archivumokban megtalált dokumentumok alapján világítják meg Babeuf tevékenységét, Robespierhez fűződő viszonyát, Napoleon és a Babeuf-mozgalom kapcsolatát.

Egy másik nagy kérdéskör, amelyet V.M. Dalin egy életen át szenvedélyesen kutatott és sokoldalúan megvilágított: a francia szocialista és szindikalista mozgalom alakulása a századforduló idején és a XX. sz. elején. Elemezte a dreyfusard mozgalom belső szakadását, Jaures és Peguy szembe kerülését, a reformista és a Sorel-féle iskola elválását. Új és ugyancsak a moszkvai archivumban őrzött forrásanyag alapján dolgozza fel aprólékosan egy francia szocialista megyei szervezet alakulását és belső vitáit. Gondosan elemzi Guesde és Lafargue kapcsolatát, s a korábbi felszínes és téves elképzeléseket helyesbítve tárja fel a nézeteltéréseket közöttük, s általában a guesde-ista párton belül. Végül, a talán legterjedelmesebb tanulmányban finom árnyalásokkal elemzi A. Merrheimnek, a legeredetibb és egyik legbefolyásosabb francia szindikalista teoretikusnak és mozgalmi vezetőnek Moszkvában őrzött levelezését, amelynek során egyúttal teljesértékű portrét rajzolt Merrheim politikai munkásságáról 1905-1915 közt.

A kötet harmadik része főként historiográfiai tanulmányokat közöl, Guizot történeti iskoláját boncolja, s Marx széljegyzetei alapján világítja meg, hogyan vélekedett Marx Gobineau munkásságáról.

JEMNITZ JÁNOS

Bernstein, S. : Auguste Blanqui. Maspero, Paris, 1970. 351 p.

Az ismert amerikai haladó történész mind az amerikai, mind a francia munkásmozgalom témaköréből már több elismerést kivívott munkát jelentetett meg. Blanquiról a francia akadémikus történetírás csakugy megemlékezett, mint a szocialista történetírók (Zévaès és ujabban Dommanget). Bernstein ezuttal nemcsak támaszkodik sok évtized kutatómunkáinak eredményeire, valamint a sajtóanyagra, hanem új levéltári kutatásokat is végzett, új dokumentumokat tárt fel Blanqui életéből. A szerző kronológikusan követi nyomon Blanqui életútját, a fiatal egyetemista, majd carbonari bemutatásával kezdi, folytatja az első összeesküvések ábrázolásával, elemzi Blanqui gondolatrendszerének kialakulását az 1830-as években, külön fejezetet szentel az Évszakok Szövetsége működésének, az 1839-es felkelésnek, a börtönéveknek, s természetesen az 1848-as forradalomnak. A februári fellángolást a visszavonulás évei követték, újabb börtön, majd a Blanqui-ellenes rágalmak szárnyrakapása, miközben a megvesztegethetetlen forradalmár börtönről-börtönre vándorolt, míg végül sikerült megszöknie. Ezek azok az évek és korszakok, amelyeknél Bernstein az elődök (mindenekelőtt Dommanget) sikeres kutatásaira támaszkodhatott. A már említett - sok új részleges mozzanatot megelevenítő - forrásanyagokon túlmenően akkor ad újat, amikor az emigrációba vonult Blanquiról, s méginkább a blanquisták szervezkedéséről, a blanquista "párt" kiformálódásáról ad számot. Bernstein ehelyütt külön figyelmet fordít Marx és Blanqui, illetőleg a blanquisták és az I. Internacionálé kapcsolatainak megvilágítására. Életre kelti az 1870 őszi forradalmi napokat, a blanquisták szereplését a szeptember 4-i, az október 31- és az 1871 január 22-i felkelésnél, majd a Párizsi Kommünben. Megemlékezik Blanqui újabb börtönveiről és utolsó munkáiról, majd az amnesztiát követő legvégső harcos hónapokról, napokról. Bernstein egészében hangsúlyozza, hogy Blanquinál az eszmei kiforrottság nem ért el magas szintet, s a romantikus forradalmárt látja benne.

JEMNITZ JÁNOS

II. VILÁGHÁBORU

Der Kampf um Berlin 1945 in Augenzeugenberichten. Düsseldorf, 1970. Karl Rauch Verlag, 422 p. (Harc Berlinért 1945-ben a szemtanúk tudósításában.)

A düsseldorfi Karl Rauch kiadó "In Augenzeugenberichten" sorozata a keresztesháboruktól kezdve szolgáltat forrásanyagot a történelmi eseményekre. Az "Augenzeugenberichten"-nek ez az első olyan kötete, amelyik a második világháborúval, annak is egyik legizgalmasabb mozzanatával, a berlini harcokkal foglalkozik. A Propst Heinrich Grüber rövid előszavával ellátott kötet összeállítója a berni Osteuropa Bibliothek magyar származású igazgatója, Dr. Peter Gosztony, aki a második világháború történetéről eddig számtalan cikket, újabban több könyvet jelentetett meg.

Gosztonyi Péter könyve öt nagyobb részből áll, melyek fejezetekre tagolódnak. "A Visztulától az Oderáig" című rész 1. fejezete "Be Németországba" címmel J.V. Sztálinnak az 1944 november 7-i, a Vörös Téren tartott diszszemenlén mondott beszédének részleteivel kezdődik. Megismerjük a szovjet főparancsnokság terveit, problémáit, a Visztulánál álló német erők állapotát, az 1945 január 12-én indult nagy szovjet támadást és eredményeit. A 2. fejezet címe: "A Vörös Hadsereg német földön", - ez a jaltai konferenciával kezdődik, néhány adatot tartalmaz azzal a problémával kapcsolatban, hogy el lehetett volna-e foglalni Berlint már 1945 februárjában, végül az előnyomás nehézségeit mutatja be. A 3. fejezet "Berlin frontváros" címmel a bombázott, romos Berlint, a német főparancsnokság intézkedéseit, Hitler utolsó látogatását az arcvonalon, és a német béketapogatózásokat mutatja be.

A "Vpered na Berlin" címet viselő második rész szintén három fejezetre oszlik. "Berlin és a szövetségesek" az 1. fejezet, melyben az amerikai, angol és szovjet tervek ismertetését olvashatjuk, ez utóbbiakat a szovjet tábornokok emlékirataiból. A 2. fejezet címe: "Az oroszok Oderafrontja", míg a 3. fejezeté: "A németek Oderafrontja". E két fejezetben az április 16-án indult nagy szovjet támadás előtti helyzetről találunk érdekes adatokat levéltári források, emlékiratok és néhány feldolgozás alapján.

Gosztonyi könyvének harmadik része "Az utolsó csata". Az előzőkhöz hasonlóan ugyancsak 3 fejezetből áll, ezek címe: "Áttörés az Oderánál", "Negyvennyolc óra áprilisban",

"Berlin bekerítve". Az április 16-án indított szovjet támadás a németek szivós, elkeseredett védelmébe ütközött, különösen a G.K. Zsukov vezette 1. Belorusz Front szakaszán. Sikeresebben haladt előre I.Sz. Konyev 1. Ukrán Frontja, ennek csapatai foglalták el Zossent, az OKH főparancsnokságát. A 48 óra cím Hitler 56. születésnapjára vonatkozik; a Führer ekkor határozta el, hogy Berlinben marad. A születésnap ünnepségbe a Vörös Hadsereg is bekapcsolódott, másnap, április 21-én Hitler azzal ébresztették, hogy a szovjet tüzéség Berlint lövi. Ezt követően Zsukov és Konyev csapatai megkezdték Berlin elfoglalását, április 25-én pedig teljesen körülzárták azt.

A körülzárás nyomán beállt a "Götterdämmerung", azaz az istenek alkonya, - ez a könyv negyedik részének címe. Ennek egyik fejezete, "Berlin az orosz harapófogóban" főleg a harcokat ismerteti, továbbá a szovjet parancsnokság első intézkedéseit, míg "A birodalmi kancellária óvóhelyén" című másik fejezet Hitler és a többi náci vezető utolsó napjaival, majd öngyilkosságával foglalkozik.

A Götterdämmerung-ot "A vég" követi. "A megadás kezdődik" címet viselő fejezetből a Hitler halála utáni eseményekről értesülünk, Goebbel próbálkozásairól fegyverszünet elérésére. A szovjet főparancsnokság nevében a Goebbel által küldött Hans Krebs gyalogsági tábornokkal tárgyaló V.I. Csujkov és V.D. Szokolovszkij közli, hogy csak feltétel nélküli megadásról lehet szó. Erre a híre Goebbel öngyilkos lesz, példáját hamarosan Krebs is követi. A legutolsó fejezet: "Berlin eleste" a harcok befejezésével, Bormann és társai kitérési kísérletével, a német csapatok maradványainak fegyverletételével foglalkozik.

Gosztonyi Péter több mint 80 emlékiratot, visszaemlékezést, illetve feldolgozást használt fel - újságcikkeken és levéltári anyagokon kívül - ennek a kétségtől értékes, színes munkának az összeállításához. Összeállításának értékét emeli, hogy gyakran érdekes szembeállításokat tudott megvalósítani, így pl. 1944 szilveszterét egyfelől Wilfred von Oven volt német hadnagy, Goebbel személyi sajtóreferense, másfelől Sz.M. Styemenko hadseregtábornok visszaemlékezésének alapján mutatja be. Nem nagyobb hiányosság jellegével, de megemlítem, hogy érdemes lett volna közölni Erich Kuby általa is használt, "Die Russen in Berlin 1945", 1965-ben megjelent könyvéből Viktor Bojev moszkvai újságírónak (1945-ben a 22. szovjet páncéloshadtest hadnagya) Goebbel-szel 1945 április 26-án folytatott telefonbeszélgetését. Siemensstadtnban Bojev u.i. észrevette, hogy a telefon működik és sikerült felhívnia Goebbelst, akivel néhány mondatot váltott.

Idézni lehetett volna J. Rzszevszkaja tolmácsnő (magyarul is megjelent) visszaemlékezéseit Hitler holttestének megtalálásáról és azonosításáról. Az esetet Kuby is részletesen leírja említett könyvében, hivatkozva a Rzszevszkajával

folytatott beszélgetésre is. A volt tolmácsnő emlékiratai azóta érdekes színtelítéssel gazdagították a Hitler halálával foglalkozó irodalmat.

A könyvben található szembeállítások között szerepel Csujkov marsall több megjegyzése Zsukovval kapcsolatban. Gosztynyi ezeket Csujkov 1966-ban Münchenben megjelent "Das Ende des Dritten Reiches" c. könyvéből veszi. Viszont már használta - bár szerintem nem kellő részletességgel és alapossággal - Zsukov Moszkvában 1969-ben kiadott emlékiratait is. Ezeknek az emlékiratoknak alapos elolvasása után nyilvánvalóvá válik, hogy több ilyen vitatott kérdésben Zsukovnak volt igaza, így elsősorban az 1945 februári helyzet értékelésében, Berlin elfoglalásának mikéntjében, stb.

A gondos és széleskörű munka ellenére az összeállításban több pontatlanság, elírás található. Ezek közül a magyar olvasó számára az a legmeghökkenőbb, hogy a magyar származású szerző szerint Oroszába a Duna és a Tisza között fekszik! (101. old.) Vasziljevskij marsall Gosztynyi szerint (134. old.) Zsukov helyettese volt. Valójában előbb a vezérkar főnöke, 1945 február 21-től pedig a 3. Belorusz Front főparancsnoka, az elésett I.D. Csernyahovszkij hadseregtábornok utóda, aki Gosztynyinál a különben jó névmutatóban (421. old.) marsallnak van feltüntetve. Ugyanebben a névmutatóban Csujkov vezérezredes (421. old.), viszont az egyik fejezet bevezetésében (365. old.) hadseregtábornok. Heinz Guderian Gosztynyi szövegében (87. old.) "Chef des Oberkommandos des Heeres", azaz a szárazföldi csapatok főparancsnokságának főnöke. Ilyen tisztség nem létezett, Guderian 1944 július 21-től a szárazföldi csapatok vezérkarának megbízott főnöke volt.

BORUS JÓZSEF

Werth, A.: De Gaulle. A Political Biography. Penguin Books, 1969. 448 p. (De Gaulle politikai életrajza.)

Alexander Werth, a pétervári születésű emigráns angol történetíró-újságíró De Gaulle-ról írt munkája - egyéb, jelentős részben valamilyen formában a Szovjetunióval foglalkozó művéhez hasonlóan - kiemelkedik a szélesebb olvasókörzötségnek szánt történeti munkák közül. Ennek két fő tényezője a szerző körültekintő alapossága és a jó angol hagyományok értelmében vett pozitívizmusa, az a törekvése, hogy korunk általános nemzetközi problematikáját a történetíró kötelező objektivitásával közelítse meg.

Ezért a könyv, ha természetesen meglepő fordulatokkal és felfedezésekkel nem is szolgál, - s minthogy forrásbázisa a jelenkori történetírás általános lehetőségeinek megfelelően nem haladja meg a publikált anyagokat, ilyenekkel nem is szolgálhat, - címének és jellegének jól megfelel. De Gaulle családi környezetének és neveltetésének ismertetése, valamint a 30-as években a francia hadsereg modernizálása érdekében folytatott tevékenysége, vitái ismertetése után a könyv a legnagyobb teret természetesen a II. világháború alatti és utáni korszaknak szenteli. Részletesen ismerteti a francia ellenállásban De Gaulle szerepét és tevékenységét, valamint viszonyát angol, amerikai és különösen szovjet partnereihez. Nagy gonddal kimutatja, hogy De Gaulle igen nagy jelentőséget tulajdonított a Szovjetunió háborús erőfeszítéseinek és a Szovjetunióval kiépítendő jó viszonynak, mivel ezt az angolszász államokkal szemben a francia függetlenség megvédése szempontjából elsőrendű fontosságúnak vélte.

Hasonló alaposítással foglalkozik a szerző a háború után kialakult franciaországi viszonyokkal és igen árnyaltan, sokoldalúan vizsgálja azokat a társadalmi és főként politikai feltételeket, melyek 1958-ban De Gaulle újabb uralomra jutásához vezettek. A könyv a gaullista Franciaország viszonyainak jellemzése után az 1968-as válság ismertetésével és azzal a konklúzióval zárul, hogy Franciaország a gaullizmus meghaladása során rálépett az angolszász típusú kétpártrendszerű parlamenti váltógazdálkodás kiépülésének útjára.

Werth konklúziójának specifikuma, hogy a kétpártrendszerben a francia kommunista pártot véli e váltógazdálkodás egyik valószínű esélyes erejének. Ehhez a következtetéshez azon az uton jut, hogy - lényegében De Gaulle felfogását osztva - úgy véli, hogy a kommunista világmozgalom ma már különféle nemzeti baloldali áramlatok laza együttese, a francia kommunista párt pedig olyan nemzeti párttá vált, mely Franciaországban betölthet egy olyasféle szerepet, mint amit Angliában már sokkal korábban a Labour Party vállalt. Megítélésében olyan jelekből indul ki, melyek világszerte arról vallanak, hogy az egyes kommunista pártok vállalják a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelmet, illetve másfelől, hogy nem vállalnak kilátástalan, vagy a társadalmi összhelyzetet rossz irányban eltolható felkeléseket még akkor sem, ha esetleg az adott ország egyes rétegeiben kifejezett forradalmi hangulat figyelhető meg. Ha az utóbbi tünetek kétségtelenül konstataálhatók is, Werth következtetése levonásakor nem veszi figyelembe azokat a hatásokat, melyek a lényegében azonos világnézet vallása, azonos célok követése, azonos, vagy hasonló modellek alkalmazása tényéből következtek és következnek ma is az egyes kommunista pártok egymáshoz és a világ többi részéhez kialakított viszonya területén, s nem számol kellően e pártok nemzetközi összefüggéseivel.

Schreiber, F.: Kampf unter dem Nordlicht. Deutsch-finnische Waffenbruderschaft am Polarkreis. Die Geschichte der 6. SS-Gebirgs-Division Nord. Osnabrück, 1969. Munin Verlag GmbH, 448 p. (Harc az északi fény alatt. Német-finn fegyverbarátság a sarkkörön. A 6. SS-hegyihadosztály Nord története.)

Finnország és a finn történet kérdései iránt - különböző okokból - szinte világszerte nő az érdeklődés. A Német Szövetségi Köztársaságban már jónéhány munka jelent meg Finnország legujabbkori történetéről, az első világháború után kezdődött német-finn "fegyverbarátság"-ról. (Ezt a "fegyverbarátságot" egyébként Mannerheim - e folyóiratban már ismertetett emlékirataiban - a németektől kissé eltérő módon értékeli.)

A szerző, Franz Schreiber, a Waffen-SS-ben Standartenführeri (=ezredes) rangot viselt, a Nord hadosztályban ezredparancsnok volt, majd 1945 március 10-én megbízták a hadosztály vezetésével, de a parancsnokságot a hadihelyzet alakulása folytán már nem tudta átvenni. Könyvét rövid történeti bevezetéssel kezdi, majd rátér a Szovjetunió elleni felvonulásra 1941 júniusában. E felvonulás során alakult meg a Nord SS-hadosztály, majd vett részt a Salla elleni támadásban július 1-én. A következő hónapokban az SS-ek Kandalaksa környékén harcoltak, de a kitűzött célt, a murmanszki vasutovonal elérését és tartós megszakítását a súlyos veszteségek ellenére sem tudták megvalósítani.

1942-ben még próbálkoztak kisebb támadásokkal, a következő évben viszont már véglegesen védelembe kényszerültek. 1944-ben azután Finnország kénytelen volt fegyverszüneti kérelemmel fordulni a Szovjetunióhoz. Az egyezmény értelmében Finnországnak fel kellett szólni a német csapatokat egy meghatározott időn belüli eltávozásra, különben internálni kellett őket. A Nord SS-hegyi hadosztály a visszavonulást 1944 szeptember 10-én kezdte meg, s a hónap végén már a finn csapatokkal is harcra került sor. Októberben a harcok fokozódtak, egészen november elejéig, amikor a hadosztályt Oslo térségébe irányították, hogy onnan Dániába szállítsák. Innen kerültek azután az év végén Elzászba, és morzsolódtak fel 1945 tavaszán az amerikai csapatok támadása során.

Könyve végén Schreiber közel 70 oldalnyi függelékkel közöl a hadosztály történetére vonatkozóan, a parancsnokok listájától kezdve az 1945 márciusában alapított "Lapp-landschild" fényképeig. A könyv egész hangja egyébként eltér a volt SS-ek hasonló munkáitól, Schreiber a Vörös Hadsereg-ről sem gyalázkodva ír, s többször üt meg érzelmes hangot. A finnországi rész végén idézi Koskenniemi finn költőt, az "örök" hazáról.

BORUS JÓZSEF

Gripenberg, G.A.: Finland and the Great Powers. Memoirs of a Diplomat. Lincoln, 1965. University of Nebraska Press, XX, 380 p. (Finnország és a nagyhatalmak. Egy diplomata emlékiratai.)

Finnország londoni (1933-141), majd vatikáni (1942) és stockholmi (1943-1956) követének az 1939. március és 1944. szeptember közötti időszakról eredetileg svéd nyelven megjelent visszaemlékezései csak annyit árulnak el Finnország és a nagyhatalmak viszonyáról, amennyiről a szerzőnek az események idején tudomása volt, de még ezt is rendkívül tapintatosan. A könyv tanulsága szerint ugyanis - fontos posztja ellenére - Gripenberg saját feletteseitől édeskeves tájékoztatást kapott, így ismeretei nem lépték túl a sajtó által közölt híreket, kiegészítve a fogadó ország külügyi tisztviselőivel folytatott beszélgetésekkel. Ki nem mondott, de erősen éreztetett konklúziója így nem megy túl azon, hogy a nagyhatalmak és országa viszonyát tartósan nem az érzelmek, hanem a nagyhatalmak "nagypolitikájának" érdekei szabták meg, ott pedig Finnország igen kis pont volt, ráadásul helyzete iránt nem is mutattak mindig kellő megértést.

Ami a tartalmat illeti: Gripenberg beszámol az 1939. márciusát követő szovjet-brit-francia tárgyalásokkal kapcsolatos értesüléseiről, a háború első hónapjainak atmoszférájáról, egyes békepárti politikusok (pl. Lloyd George) eleve kudarcra ítélt közvetítési kísérleteiről, majd részletesen kitér az 1939-40-es szovjet-finn háború londoni reakcióira. A brit kormány kezdetben - reálpolitikai megfontolásból - óvakodott Finnországot nyíltan megsegíteni, mert nem kívánt egyidejűleg harcolni Németországgal és a Szovjetunióval, de 1940. február végén Franciaországot követve Nagy-Britannia is igen közel került a közvetlen beavatkozáshoz. A "Blitz"-nek is nevezett angliai csata emberi vonatkozásainak leírását hosszú ismertetés követi a finn-brit diplomáciai viszony megszakitásának, majd a brit hadüzenetnek a történetéről. Erre csak hónapokkal azután került sor, hogy Finnország "társ-hadviselő" lett a Szovjetunió ellen, és Eden a szakítást követelő hangoknak sokáig ellenállt. A szerző vatikáni missziója - legalábbis a beszámoló tanúsága szerint - politikailag meglehetősen érdektelen volt, annál fontosabb szerep jutott stockholmi küldetésének. A beszámolóból is kiderül, hogy Finnország mennyire nehezen, csak hosszas halogatás után szánta el magát a fegyverszünetre, pedig 1943-ban már vezetőinek sem volt kétsége a háború végső kimenetelét illetőleg. A svéd kormány mellett Gripenberg igen sok segítő-készséget és jóindulatot tapasztalt országa iránt a svédországi szovjet követ, Kollontaj asszony részéről is, aki "a valóságot sokszor rózsásabbnak látta, mint mások".

Az emlékiratok forrásértéke annál nagyobb, minél inkább alapulnak naplőfeljegyzéseken, eredeti dokumentumokon, minél jobban visszaadják szerzőjük tényleges szerepét és a

tárgyalt események idején vallott gondolatait. Gripenberg azonban tulságosan is lelkiismeretesen tartotta a szeme előtt ezeket a követelményeket s mereven ragaszkodott ahhoz, hogy csupán saját tényleges lépéseit írja le. De még ebben is inkább a jelentéktelen, apró részletek dominálnak (pl. milyen kerülő utakon jutott el 1944-ben a szovjet követnőhöz), miközben Mannerheimmel és a vezető finn államférfiakkal folytatott beszélgetéseinek és levélváltásainak politikai tartalmáról szinte egy szava sincs. Így az eseményeket kevésbé ismerő olvasó számára a történelmi háttér és a magyarázó - bár utólagos - kommentárok hiánya jelent komoly hátrányt, a szakemberek számára pedig a néhány hasznos részlet és a korabeli sajtó elég bőven idézett reakcióinak ismertetése ellenére végeredményben túl kevés új és lényeges információt nyújt, legfeljebb több helyen korrigálja a korszak egyes történészeit, főleg Sir Lewis Namiert. Gripenberg történetíróként is diplomata maradt, a hallgatás és a kortársak iránti tapintat viszont nem éppen történetírói erény.

JESZENSZKY GÉZA

Kennan, G.F.: From Prague after Munich. Diplomatic Papers 1938-1940. Princeton, 1968. Princeton University Press, XXVIII. 266 p. (Diplomáciai iratok a München utáni Prágából, 1938-1940.)

Emlékiratainak írása közben az ismert amerikai diplomata és külpolitikai szakértő rábukkant azokra a jelentésekre, amelyeket 1938. októbere és 1940. októbere között kényszerített Prágában mint követségi titkár, majd mint az amerikai követség "örizője". 36 ilyen dokumentumot külön kötetben jelentetett meg. Forrásértékük vitathatatlanul jelentős: egy együttérző, ugyanakkor elfogulatlanságra törekvő megfigyelő véleményét rögzítik, akinek szava eljut az Egyesült Államok külügyminisztériumába. A közép-európai kérdésekkel még csak ekkor ismerkedő diplomata az adott politikai légkörben, a Gestapo figyelő szemei előtt nem tudott széles kapcsolatokat építeni ki a lakossággal, így informálódása főként az akkori politikai vezetők megnyilatkozásaira szorítkozott. A személyes érintkezés nem tette elnézőbbé a csehszlovák államot aláásó szlovák és rutén politikusokkal, majd a csatlós szerepet örömmel vállaló Tiso-Szlovákiával szemben. Megértőnek mutatkozik viszont Hacha elnök és a protektorátusi vezetők többsége iránt, akik Kennan véleménye szerint csak abban a reményben vállalták megbízatásukat, hogy ezzel "valamennyire enyhíteni fogják a katasztrófát, ami népüket érte", biztosítani tudják a cseh nemzet és kultúrája fennmaradását. Nagy együttérzéssel beszél az őket állandóan érő megaláztatásokról,

tragédiájukról, ami abból a régi dilemmából eredt, hogy mi a jobb: "a hősiesség, de öngyilkos ellenállás", vagy a "korlátozott együttműködés a gonosszal..." Azonban éppen a szerző utolsó, 1940. októberi jelentése mutatja meg, mennyire csekély eredményeket ért el ez a politika: az ipar teljesen német ellenőrzés alá került, a cseh felsőoktatási intézményeket bezárták, a fiatalok csak Németországban talál - szak-képzettséget nem igénylő - munkát, mindenütt ott ülnek a német tisztviselők, széleskörű germanizálás folyik, s csupán az emberéletek maradtak meg. Ekkor Kennan természetesen nem látta előre a helyzet későbbi komoly rosszabbodását.

A jelentések többsége a csehszlovákiai állapotokkal foglalkozik, de szlovákiai és ruténföldi utjai után Kennan külön beszámolókat készített ottani tapasztalatairól. Az 1939. március 14-e előtt kelt kilenc dokumentum még csak tárlgatja Hitler szándékait, a jövővel kapcsolatban korlátozott optimizmust árul el, de az iratok elé irt bevezetőjében megírta a szerző, hogy 1939. októbere, Tiso és Durčanský berlini látogatása után Hitler már eldöntötte az ország sorsát: a szlovák vezetők önállósági igényei eloszlatták aggodalmait, hogy Csehszlovákia teljes bekebelezése esetén egy nemkívánatos lengyel-magyar kordon zárhatja el Ukrajnához vezető útját, így október 21-én utasította a német hadvezetést, készüljenek fel "a cseh állam fennmaradt részének likvidálására". A Szlovákiáról írott öt, valamint a Ruténföldről írott egyetlen jelentés meglehetősen siralmas képet fest a gazdasági és politikai viszonyokról és érdekes adalékokkal szolgál. Nagy figyelmet fordít a zsidókérdésre is, jelentős különbséget lát a szlovákiai sulyos, és a csehszlovákiai, kényszer hatása alatt tett, inkább névleges intézkedések között. Nagy elismeréssel adózik a csehnépnek a Protektorátus adta igen szűk lehetőségek maximális kihasználásáért, majd megállapítja, hogy a jövő Csehszlovákia nem a múlt intézményei, "a számos civakodó politikai párt, a kispolgári féltékenység", a benes-i rendszer visszatérését fogja jelenteni, hanem új jelszavak és új emberek uralmát.

Ismerve a jelentések keletkezésének körülményeit és írójuk beállítottságát, irreális várakozás lenne, ha Kennantól csupa helytálló megfigyelést és megállapítást várnánk. Legszembetűnőbb tévedése, hogy túlbecsülte a Protektorátus, az együttműködés nyújtotta lehetőségeket, és a "felelős" vezetőkkel szemben "felelőtlen"-nek minősítette azokat, akik "drámai felszabadulásról és bosszúról álmodnak". Persze mindez még Heydrich megérkezése előtt történt.

A publikáció haszna kétségtelen, mert egy olyan korszakot ölel fel, ami a legtöbbször kívülmaradt a történetes és a közönség figyelmén: Csehszlovákia sorsa már beteljesedett, de a terrorgépezet még nem indult be teljes üzemmél és az ellenállási mozgalom is kezdeti stádiumában volt.

JESZENSZKY GÉZA

SAJTÓTÖRTÉNET

Blühm, E., - Engelsing, R.: Die Zeitung. Bremen, 1967.
Schünemann Verlag, 299 p. (Az ujság.)

E könyv népszerű sajtótörténeti forráskiadvány, alcíme pontosan megjelöli a tematikát: német sajtóvélemények és dokumentumok a kezdetektől a jelenig. A kötet összeállítói - neves sajtótörténészek - az előszóban hangsúlyozzák, hogy rövid áttekintést kívánnak adni arról, miképpen szolgálta a sajtó az utolsó 350 esztendő során Németországban egyrészt - az ő szavaikkal - a hatalom, másrészt a szabadság ügyét. Ez a szerkesztési elv félreérthetetlenül progresszív szándékot fejez ki és következetes érvényesítésével a német politikai gondolkodás történetéhez is értékes hozzájárulás.

A gondos válogatás - amelynek kereteit az Elger Blühm által szerkesztett Sammlung Dietrich sorozat terjedelme szabta meg - a XVII. század kezdetétől, az első németnyelvű ujságok megjelentésétől 1967-ig tette lehetővé a sajtóban megjelent szövegek közlését, tehát három és félszázad sajtótörténeli tükrözését a szerkesztők által meghatározott csomópontokon. Ezeket a csomópontokat nem a sajtó technikatörténeti mozgásában jelölték ki a szerkesztők, hanem a politikai, társadalmi és gazdasági szférában és így azt akarták ábrázolni: "hogyan tükrözi és érvényesíti a sajtó története az átmenetet a tradicionális feudális, agrár és városgazdaságilag megkött társadalomból a modern ipari, mozgékony, politikai társadalomba".

Ha a társadalmi struktúra mozgásának ezt a definícióját leszűkítettnek és pontatlannak érezzük is, a tükrözési csomópontok és a folyamat plasztikusan érzékeltetik a német polgári társadalom kialakulásának, fejlődésének, majd elfajulásának sajtótörténeti motivációját.

Egy rövid ismertetés keretében nincs lehetőség a közölt szövegek, nemhogy teljes tartalmi, de még cimbéli felsorolására sem. A német polgári társadalom kialakulásának XVII. és XVIII. századi sajtótörténeti dokumentumai a válogató komplex történetlátásáról tanuskodnak: finom érzékkel mutatják be a német polgári fejlődés sajátos vonásait, a kisfajdelmi abszolutizmusok okozta torzulásokat, illetve ezek sajtótörténeti konzekvenciáit. A XVII. és XVIII. századi német

sajtó összetetten szolgálta a hatalom és a hatalom ellen lázadók érdekeit, a választófejedelmek vagy Nagy Frigyes sajtója, amely a polgári sajtószabadság ellen és a felvilágosodás eszméit valló intellektuellek, akik nehéz körülmények között váltakozó taktikával és korántsem letisztult eszmei fegyverzettel e sajtószabadság mellett szálltak sikra. Így helyet kaptak e válogatásban Lessing, Klopstock, Schiller írásai, amelyek a sajtó társadalmilag fontos és haladó szerepéért emeltek szót, de megtalálhatók kevésbé vagy egyáltalán nem ismert sajtódokumentumok, amelyek a német felvilágosodás többszínű megnyilatkozásait tükrözik: így Johann Frisch, Georg Greflinger, Christian Weise, Kaspar Stieler és mások írásai, a feudalizmus elleni hadiállások széles spektruma. Igen érdekes pl. egy koppenhágai kiadó, a rostocki származású Daniel Paulli, aki azért hirdeti a sajtó kizárólagosan hírközlő szerepét, hogy ezzel erősítse az olvasó szabad és önálló véleményformálását, mintegy ily módon harcolva a felvilágosodás ellenségei, a konzervatív sajtó ellen.

A kötet második része, a francia forradalomtól napjainkig huzódó korszak sajtódokumentumaiból került ki, a selekció az anyag növekedése folytán egyre nehezebb problémákat okozott a válogatónak és így, különösen a XX. századi rész már erősen elnagyolt. A szerkesztési alapelv: a progresszív és retrográd erővonalak szembeállítására itt is érvényesül, de nem átfogóan, eléggé szűkkeblűen, a baloldal teljes szinképe nem kerül bemutatásra.

Egyértelmű a válogató állásfoglalása a fasiszmus-antifasiszmus problematikájában, elszürkül az 1945 utáni korszakban: mindössze öt dokumentum esik erre a korszakra, igaz ebből egy a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának határozata a szocialista újságírók felelősségéről.

Érdekes műfaji kezdeményezés is egyben a Blühm és Engelsing által szerkesztett, válogatott kommentálásokkal és jegyzetekkel ellátott forráskiadvány, amely a maga nemében eddig egyedülálló a sajtótörténet népszerűsítésének területén és műfaját tekintve ezért egyben követendő példa is. Sajtótörténeti kutatásunk és az elkészítendő szintézis jövőendő olvasóközönségének "nevelése" szempontjából igen megszívlelendő a brémai kiadónál megjelent kötet, magyar változatának mielőbbi elkészítése sajtótörténeti munkálatainkhoz tartozik.

MÁRKUS LÁSZLÓ

Stieler, K.: Zeitung Lust und Nutz. Bremen, 1969. Schünemann Verlag, 327 p. (Az ujság élvezete és hasznossága.)

A bremai "Deutsche Presseforschung" közreműködésével, Gert Hagelweide, a kutatócsoport tudományos munkatársának szerkesztésében jelent meg Kaspar Stieler: Az ujság élvezete és hasznossága című munkájának harmadik kiadása. E harmadik kiadás egyik érdekessége, hogy a mű első kiadása 1695-ben, második kiadása pedig 1697-ben jelent meg Hamburgban. A második és harmadik kiadás között tehát 272 esztendő telt el.

Stieler vagy ahogy írói álneve szólt: Der Spate, 1632-ben született Erfurtban, apja jómódu polgárember, patikus volt, ám az ifju nem követte a családi hagyományt és a korszakra oly jellemző - simplicisszimusi - életpályát járta végig. Volt egyetemi diák, párbajhős, zsoldoskatoná, fejedelmi hivatalnok, egyetemi tanár, ujságfelolvasó és ujságíró, szerelmi kalandok hőse, hétgyermekes családapá, kétszeres férj, nyelvész, költő, színműíró, és mégis legmárándóbb, egyben korszakjelző alkotása a fent jelzett könyv: az első sajtótudományi munka a sajtótudomány történetének során.

Stieler mindeddig elfeledett alakja volt a német kulturhistóriának, 1966-ban született meg az első monográfia Herbert Zeman szerzőségében, de ez sem szentelt figyelmet Stieler sajtótudományi munkájának. Hagelweide érdeme, hogy a harmadik kiadás sajtó alá rendezésével, tudományos igényű bevezető tanulmányával és filológiai apparátussal a sajtótudomány és sajtótörténet nemcsak német, hanem nemzetközi horizontu fejlesztéséhez nagymértékben hozzájárult.

Stieler műve három főrészből áll. Az első rész tíz fejezetben összefoglalót kísérel adni az ujság történeti, fogalmi és tulajdonságbeli meghatározóiról, vázolja eredetét, multját, kijelöli helyét és szerepét, fontosságát, meghatározza anyagát, ismerteti az ujságolvasók körét, rámutat az ujság gyűjtésének jelentőségére és végül harcba száll azok ellen, akik támadják az ujságot, mint jelenséget, vitázik az "ujságrombolókkal".

A második rész tizenkét fejezetében a szerző az ujság hasznosságának sokrétűségét bizonyítja, sorra veszi azokat a rétegeket, amelyek számára az ujság társadalmi funkciót teljesít és megjelöli a társadalmi mozgásnak azon megnyilvánulásait, amelyek igénylik az ujság létezését. Stieler kiemeli az ujság szoros kapcsolatát a polgári renddel, elsősorban a kereskedőtársadalommal, az ujság és a fejedelmi udvar viszonyát hangsúlyozza. A felsorolásban fontos helyet kap az iskola és a nevelés, a háború eseményeiről adott hírközlés, a nők és az otthon, az utazás, társadalmi összejövetelek, mulatságok, a napi élet váratlan és rendkívüli eseményei a

halálozás, szerencsétlenségek, balesetek és végül az államtudomány és az ujság összefüggései, tehát mai kifejezéssel élve az irányított propaganda problematikája.

A harmadik rész az ujságolvasó műveltségi színvonalát elemzi, részletezi azokat a követelményeket, amelyek - szerinte - elengedhetetlenül fontosak az ujságolvasó rétegek számára.

Stieler műve tulajdonképpen korabeli kézikönyv, vezérfonal a XVII. századi sajtóviszonyok megértéséhez, ahogyan a fejedelemségekre szabdalt, állami hivatalnoki értelmiségi réteg az ujságot, ezt a még igen fiatal kulturhistoriai produktumot szemlélte. Látószögében megtalálható mindez az ellentmondás, amely végigkísérte e réteg társadalmi, gazdasági és világnézeti fejlődését; bizonyos törekvés a műveltségi színvonal emelésére, a közállapotok megjavítására, de mindezt a Gondviselés és a fejedelmi udvarok törvényei és akaratának alapján. Mindezt a barokk stílusban, hosszú fejtegetésekkel, képekben gazdag mondatokban, tele ismétlésekkel és gyakran kétesértékű bizonyítási módszerekkel. Ugyanakkor a hétköznapi élet teljessége is kiérződik a színesítő anekdotákból, találó jellemzésekből, egyes eseményeket illusztráló eredeti epizódokból. Kézikönyv jellegét nagyban kidomborítja a gazdag függelék anyag, ami a szerző lexikális ismeretéről és tudományos igényéről tanuskodik: a szövegében előforduló idegen szavak, kifejezések magyarázata, Németország és a külföldi állami és társadalmi életének vezetőiről adott enciklopédikus felsorolása, földrajzi összefoglalója a hadijelentések helyéről és címertani ismertetője. Jóllehet Stieler hangsúlyozza, hogy az ujság nem mindenkinek szól, műve hozzájárult korában az ujság népszerűsítéséhez, segített meggyőzni a polgárságot arról, hogy az ujság elsősorban az ő érdekeit szolgálja. Ez volt Stieler munkájának korabeli jelentősége, új kiadása pedig a sajtótudomány és a sajtótörténet mai művelői számára a kutatott studium egy fontos eddig kevésbé ismert tapasztalati láncszemét prezentálja.

MÁRKUS LÁSZLÓ

BEVÁNDORLÁS

- 1./ Jones, K., - Smith, A.D.: The Economic Impact of Commonwealth Immigration. Cambridge University Press, 1970. 186 p. (A birodalom területéről Nagybritanniába való bevándorlás gazdasági következményei.)
- 2./ Economic Issues in Immigration. Institute of Economic Affairs, 1970. 180 p. (A bevándorlás gazdasági kérdései.)

Nagybritannia jelenlegi helyzetében igen fontos a színesbőrű bevándorlók kérdése. Különösen azzá teszi az a tény is, hogy retrógrád politikai problémára váltja át ezt a komolyan megvizsgálandó problémakört a hírhedt demagóg ultratory Enoch Powell. Ezért fontos szerepet tölt be a címben feltüntetett két gazdaságtörténeti kiadvány.

Jones és Smith könyve rövidecsége ellenére tárgyának eddig legalaposabb vizsgálata. Ezt lehetővé tette a begyűjtött, meglehetősen széleskörű és kiterjedt statisztikai adat, amely a bevándorlók lakhelyére, foglalkozására, életszínvonalára, kereseti lehetőségére, stb-re, nyújt változatosan megbízható tájékoztatást.

Könyvük a másik könyv egyik tanulmányírójának, dr. E.J. Mishan-nak lehangelő következtetésére ad választ. Arra ugyanis, hogy a bevándorlás hátrányosan érinti Nagybritannia gazdasági életét, inflációs és egyéb káros hatást kelt. Jones és Smith úgy véli, hogy számos bevándorló kevesebb társadalmi tőkét fogyaszt, mint a bennszülött lakosság, u.i. régi házakban laknak (ezáltal előmozdítják, hogy a korábbi tulajdosok a külterületek új lakónegyedeibe költözzenek) viszonylag fiatalok és igénytelenebbek. A szerzők számításai szerint a bevándorló színes lakosság 19 százalékkal kevesebb társadalmi tőkét él fel, mint a brit lakosság. Viszont az ipari tőke iránti igényük nem magasabb, mint az átlagé. Számos közgazdásznak - Káldornak, Kindelbergernek - az a véleménye, hogy Nagybritannia gazdasági problémáinak egyik alapvető kulcsa a nem rugalmas munkaerő ellátás. Jones és Smith erre is igyekszik választ adni, óvatos formában ugyan, mivel arra még nincs elegendő anyag, hogy kimutassák, mennyiben járulnak hozzá a bevándorlók, mint munkaerők, Nagybritannia gazdasági életének javulásához. De azt már ki tudják mutatni, hogy a bevándorlók leszorítják-e a munkabéreket - szerintünk nem; egy másik szokványos vád, ami ugyan nem egyeztethető össze az inflációs elmélettel.

Az "Institute of Economic Affairs" - a címben jelzett második mű kiadója. - Ez az intézmény általában a "Szabad piac" elmélete híveinek gyűjtőhelye. A bevándorlás kérdésében a "Szabad-piac" elmélete mindenesetre a legegyszerűbb, mivel azt a nézetet tükrözi, hogy a szabad munkaerővándorlás országhatárokon keresztül csak jótékony lehet.

A címben feltüntetett két munka - hiányosságai ellenére - méltó a figyelemre.

H.HARASZTI ÉVA

The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies. Ed. Joseph P. O'Grady, Lexington, 1967. University of Kentucky Press, X. 329 p. (A bevándorlók befolyása Wilsonnak a békével kapcsolatos politikájára.)

A néhai Kennedy elnök szavai szerint az Egyesült Államok bevándorlókból álló nemzet. Az egyes kisebbségi csoportok időnként valóban számarányuknál nagyobb befolyást tudnak gyakorolni az ország kül- és belpolitikájára, az első világháború alatt pedig szinte minden etnikai csoport különösen élénk aktivitást mutatott. A jelen tanulmánygyűjtemény erről próbál összefüggő képet nyújtani. Az egyes szerzők a különféle nemzetiségi csoportok tevékenységét eltérő módszerekkel és eltérő szinten vizsgálták. Csak kevesen közelítették meg a kérdést a politikai döntések meghozóinak oldaláról, a legtöbben a korabeli amerikai nemzetiségi sajtó segítségével rekonstruálták az illető csoport mozgalmának eseményeit, céljait, jellegét, felsorolták a gyűléseket, határozatokat, ismertették a fontosabb vezércikkeket, de kevesebb szó esett a konkrét döntések meghozatalának körülményeiről, a Párizsban Wilsonra gyakorolt nyomásról - pedig végső soron az ottani fejlemények voltak a döntőek. (Példa erre a Magyarországgal kapcsolatos hivatalos utasítás, ami kedvezőbb volt a későbbi döntésnél.) A tanulmányok sokszor csupán az egyes háború alatti nemzeti mozgalmakról írott részletes monográfiák Amerikára vonatkozó részeinek kivonatát tartalmazzák, és jobbik eset, ha az illető szerző saját monográfiájáról van szó.

Elsősorban az egyes etnikai csoportok összefoglaló története számára fontosak a tanulmányok, másodsorban pedig az amerikai bevándorlás, a "melting pot" története és szociológiája szempontjából. Ezen túlmenő egyetemes történeti jelentőséggel akkor bírnak, ha sikerül kimutatniuk a Wilsonra ténylegesen gyakorolt hatás mértékét és mikéntjét. Általában a szerzők vagy csak kisméretű hatást tudtak kimutatni, vagy

be is bizonyították, hogy a szóbanforgó bevándorló csoport és a mellettük kifejtett propaganda eredménytelen volt, pontosabban Wilson nem ezekre hallgatott, hanem önállóan, külső (nemzetközi és európai belső) események hatására hozta meg döntéseit. A tanulmányok többsége megerősíteni látszik azt a képet, hogy Wilsonra lehetett ugyan hatni, de csak nagyfoku ügyességgel, House-on keresztül, vagy úgy sugalmazni neki egyes lépéseket, hogy azt a saját ötletének tartsa.

A szerkesztő O'Grady bevezető tanulmánya felvázolja a mozgalmak lefolyását, a bevándorlók leggyakoribb propaganda-eszközeit és ezek eredményességét. A "kettős lojalitás" dilemmája elsősorban az antant győzelmét nem kívánó német, magyar és kisebb mértékben az ír kisebbségekre nehezedett, főként az Egyesült Államok hadbalépése után. Szinte kivétel nélkül az hazájuk melletti lojalitásukat hangoztatták, de ez nem gátolta meg a velük szembeni bizalmatlanságot, sőt az üldöztetést. A többi "kötőjeles amerikai" számára viszont pont a hadbalépés nyitotta meg a szélesebb nemzeti agitáció lehetőségét, az elhúzódó háború pedig erősen megnövelte sulyukat, mert reményt nyújtott a Habsburg-monarchia belső felbomlasztására. Ebben a kérdésben a fordulópontot 1918 tavasza jelentette, amikor Wilson felhagyott a Monarchia megőrzésének tervével, miután a különbéke-kísérletek nem hoztak eredményt. Ez a "nehéz átértékelés" nem a bevándorolt csoportok nyomásának volt az eredménye, legfeljebb az is elősegítette. A békekonferencia a legtöbb csoport számára kiábrándulást hozott és az 1920-as választáson cserben hagytaák Wilson.

Az egyes tanulmányok a németek, az irek, a brit eredetűek, az olaszok, a magyarok, a délszlávok, a csehek, a szlovákok és rutének, a lengyelek és a zsidók, továbbá a "Közép-európai Unió" tevékenységét mutatják be. Érdekesebb megálgapítást tesz O. Odlozilik, aki a közkeletű véleménynel szemben tagadja, hogy Masaryk különleges hatással lett volna Wilsonra, hogy az elnök a cseh politikus hatására értékelte volna át a Monarchiával kapcsolatos álláspontját. Nem csupán magyar szempontból jelentős, de a feltárt anyagot tekintve is az értékesebb dolgozatok közé tartozik George Bárányé. Érdekes adatokat hoz a magyarországi felkelést előkészítő Marcus Braun terveiről, La Guardia, a híres New York-i képviselő sikertelen támogató akciójáról a Kongresszusban és a külügyminisztériumban. Bárány nem osztja azt a nézetet, hogy Wilson eleve magyarelleness lett volna, szerinte csupán hiányzott a kritikus időpontban egy jelentős magyar vezető, aki hangot adott volna a jogos magyar céloknak. (A bevezető tanulmány ezzel nem ért egyet.) V. Mamatey a szlovák és "kárpát-rutén" mozgalmáról írva hangsúlyozza, hogy míg az amerikai bevándorló csoportok általában csupán európai honfitársaik céljainak adtak hangot Amerikában, addig a rutének esetében fordított helyzet állt elő: az amerikai kivándorlók állásfoglalása döntötte el a hazai rutének hovatartozását.

Igen érdekes A. May összefoglalója a "Mid-European Union"-ról. A Herbert A. Miller amerikai szociológus kezdeményezései alapján 1918. október 15-én Masaryk elnöklete alatt létrejött szervezet eredeti célja valamilyen államszövetség előkészítése volt, de az október 26-i philadelphiai ünnepségen bejelentett "Közös célok deklarációján"-n tul nem jutottak, sőt a súlyos belső ellentétek folytán rövidesen maga a szervezet is csöndben kimult.

A lengyelek mozgalmáról író L. Gerson az amerikai külpolitika egészének perspektívájában vizsgálja az Osztrák-Magyar Monarchia népeinek önrendelkezésével kapcsolatos amerikai magatartást, az "Inquiry" és Wilson nem egészen harmónikus viszonyát és a Paderewski vezetésében rejlő előnyöket.

Valamennyi bevándorolt csoport között a zsidók mozgalmát itéli meg a legeredményesebbnek M. Tenzer: a kormányra gyakorolt közvetlen befolyásuk és kitűnő szervezethezességük eredményeként kisebbségi jogokat kaptak Európa egy sor országában és lehetővé vált számukra palesztinai államuk megteremtése. Különösen szembetűnő, hogy a konkrét párizsi viták során milyen eredményesen tudták érvényesíteni céljaikat - bár az 1919-es eredmények csak papíron maradtak.

A kötet fő gyengéje, hogy a címben szereplő kérdésre nem ad kielégítő választ, többnyire csupán rövid összefoglalásokat kapunk az első világháborús propaganda egyes fejezeteiről.

JESZENSZKY GÉZA

AHR	=	American Historical Review (New York)
AMN	=	Acta Musei Napocensis (Cluj)
Bell	=	Belléten (Ankara)
BS	=	Byzantinoslavica (Praha)
CM	=	Critica Marxista (Roma)
ČCH	=	Československý časopis Historický (Praha)
ČSP	=	Časopis za savremenu povijest (Zagreb)
DDr	=	Der Ronaauraum (Wien)
EB	=	Études Balkaniques (Sofia)
HČ	=	Historický časopis (Bratislava)
Hist	=	Historia (Praha)
Hj	=	Historisches Jahrbuch (München-Freiburg)
HŠ	=	Historické štúdie (Bratislava)
HZ	=	Historische Zeitschrift (München)
IG	=	Istorijski Glasnik (Beograd)
IRSH	=	International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR	=	Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JCH	=	Journal of Contemporary History (London)
JGO	=	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)
JMH	=	Journal of Modern History (Chicago)
JW	=	Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
LC	=	Lupta de Clasă (Bucureşti)
MB	=	Muzeul Brukenenthal (Sibiu)
MI	=	Museul de Istorie (Satu Mare)
MT	=	Marxism Today (London)
MW	=	Mowia Wieki (Warszawa)
NLR	=	New Left Review (London)
NNI	=	Novaja i novejsaja isztorija (Moszkva)
ÖO	=	Österreichische Osthefte (Wien)
P	=	La Pensée (Paris)
PH	=	Przegląd Historyczny (Warszawa)
PP	=	Past and Present (London)
RHD	=	Revue d'Historie Diplomatique (Paris)
RM	=	Revista Museolor (Bucureşti)
RRH	=	Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)
RS	=	Rocznik Sadecki
RUB	=	Revue del' Université Bruxelles (Bruxelles)
SD	=	Studia z Dziejów ZSSR i Europy Środkowej (Wrocław - Warszawa - Kraków)

SHS	=	Studia Historica Slovaca (Bratislava)
SM	=	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
SSt	=	Studi Storici (Milano)
St	=	Studii (București)
StH	=	Studia Historyczne (Kraków)
SzSz	=	Szovjetszkoje Szlavjanovegyenyije (Moszkva)
UIZs	=	Ukrainszkij Isztoricsnij Zsurnal (Kijev)
VAN	=	Vesztnyik Akademii Nauk SzSzR (Moszkva)
VDI	=	Vesztnyik drevnej isztorii (Moszkva)
VF	=	Voproszi Filozofii (Moszkva)
Vfzg	=	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
Vfsw	=	Vierteljahrsschrift für Sozial-, und Wirtschafts- geschichte (Wiesbaden)
VI	=	Voproszi Isztorii (Moszkva)
VV	=	Vizantijszkij Vremenynyik (Moszkva)
WM	=	Warmia i Mazury
WNuM	=	Wiadomości Numizmatyczne (Warszawa)
WPH	=	Wojskowy Pozegład Historyczny (Warszawa)
WZdH	=	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt - Universität (Berlin)
ZAA	=	Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt am M.)
ZeP	=	Zeszyty Prasoznawcze
ZfO	=	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)
ZG	=	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZPW	=	Z Pola Walki (Warszawa)

Történetiszemlélet

Чистозвонов, А.Н.: Понятие и критерии обратимости и необратимости исторического процесса.

(A történelmi folyamat reverzibilitásának és irreverzibilitásának fogalma és kritériumai)

VI, 1969. f.5. 78-91.

A kapitalizmus létrejöttének példáján kísérli meg a probléma elemzését. Az objektív tényezőket állandó és komplex-történeti tényezőkre osztja fel, s ezek mindegyike lehet formációs jellegű (a hanyatló feudális formáció reprodukálására szolgálnak) és genetikusan jellegű (ezek az új rend alakulásának folyamatai). A korai szakaszban a feudalizmus alkalmazkodik a tőkés elemek kifejlődéséhez. A nyugati országokban idővel a genetikusan jellegű tényezők túlsúlyra jutnak a formációs tényezőkkel szemben, ez jelenti a kiutat a XIV-XV. századi "válságból". Németországban,

Itáliában, és Spanyolországban a formációs tényezők voltak túlsúlyban. Ha a genetikus transzformációs tényezők mind megvannak, akkor a folyamat irreverzibilissé válik, ha viszont nincsenek meg mind, s ha a reprodukáló formációs tényezők erősek, a folyamat megfordítható, ez a dél-európai országokban bekövetkezett refeudalizálódás. A XVIII. századig tartó első szakaszban az egész folyamat még nagyjából tisztán zajlik le, ezért is vizsgálható. A második, gyári szakaszban az egyes országok közti kölcsönhatások már deformálják a fejlődést, s még inkább ez a helyzet az imperializmus szakaszában; ez a deformálódás teszi lehetetlenné a folyamat megfordítását.

Боннов, П. И.: К вопросу о понятии "факт" в исторической науке.
(A "tény" fogalmának kérdéséhez a történettudományban)
VI, 1969. f.2. 73-87.

A tényt kétféle értelemben szokták használni: mint a múlt ténylegesen lezajlott és forrásokban rögzített eseményét és mint az e ténynek megfelelő történeti rekonstrukció eredményét. Ez utóbbi mindig tartalmaz bizonyos absztrakciót.

Pêcheux, M.: Les sciences humaines et le "moment actuel".
(A humán tudományok és az "aktuális pillanat").
P, 1969. febr. f.145. 62-79.
A történelmi, jogi és filozófiai diszciplínák tanulmányozási módszerei, klasszifikációja.

Cantor, N.F.: Odras novodobého politického a spoločenského myšlenia na historiografii stredoveku.
(Az ujkori politikai és társadalmi gondolkodás visszatükröződése a középkor történetírásánál.)
HC, 1969. XVII. f.3. 363-378.

Бехк, В.: Нужна ли новая историческая наука?
(Szükség van-e új történettudományra?)
VI, 1969. f.3. 41-54.
Áttekintí a polgári részről jövő megállapításokat, amelyek a történettudomány csődjéről szólnak, vagy pedig csak új módszerek alkalmazásában látnak kiutat. A kvantitatív módszerek, amelyekről oly sok szó esik, valójában nem újak, hiszen már Marx és Engels alkalmazták. Egyetért az Annales-iskola törekvésével, amely törvényszerűségeket keres a történelemben, de ezeket nem mechanikusan, természettudományi törvényekként értelmezi. Utal arra, hogy nem minden történeti jelenség mérhető és modellálható, mert sok esetben nem ismerünk minden számbaveendő tényezőt. A számológépek felhasználása eredményes lehet, de hamis következtetésekre is vezethet. A szociológiával és a pszichológiával való együttműködést hasznosnak tartja, persze minden új módszert a gyakorlatban kell verifikálni. Csak adatokat gyűjtő történetírásra valóban nincs szükség.

Интервью с академиком Н. М. Дружининым.
VI, 1969. f.6. 96-11.
N.M. Druzhinin akadémikussal folytatott interju a szovjet történettudomány számos kérdéséről: a korszerű és aktuális ábrázolás, az orosz kultúrtörténet szükségessége, a történészek együttműködése kollektív munkák formájában, a történeti anyag rendszerezése, az egyetemi képzés.

Австри, А. С.: О некоторых чертах идеологии западногерманского колониализма.

(A neokolonializmus nyugat-német ideológiájának néhány vonásáról.)

NNI, 1969. f.3. 79-81.

Az antikommunizmus, a magánvállalkozás előnyeinek hangsúlyozása és a gyarmati múlt idealizálása.

Engelberg, E.: Parteilichkeit und Objektivität in der Geschichtswissenschaft.

(Pártosság és objektivitás a történettudományban.)

ZG, 1969. f.1-2. 74-79.

Höhn, H., - Mohrmann, W.: Geschichtswissenschaft und Geschichtsbewusstsein (Történettudomány és történeti tudat.)

ZG, 1969. f.5. 619-624.

Az 1969-ben életbeléptetett új tantervhez kapcsolódva a történeti szépirodalomnak a történeti oktatásban és nevelésben betöltött szerepét emeli ki.

Schmidt, W.: Über die Aufgaben der Geschichtswissenschaft bei der sozialistischen Bewusstseinsbildung.

(A történettudomány feladatai a szocialista tudatképzéssel kapcsolatban.)

ZG, 1969. f.1-2. 52-61.

Doernberg, St.: Proletarischer Internationalismus und Geschichtswissenschaft.

(Proletár internacionalizmus és történettudomány.)

ZG, 1969. f.1-2. 87-91.

D'Agostino, A.: Interllegentsia socialism and the "workers revolution": the views of J.W. Machajski.

(Értelmiségi szocializmus és a munkásforradalom: J.W.Machajski felfogása.)

IRSH, 1969. vol.14. f.1. 54-89.

A vezető szerep problémája az ipari társadalomban.

Lukács, Gy.: The Twin Crises.

(Az iker-válságok.)

NLR, N.60. March-April 1970. 36-47.

Beszélgetés Lukács Györggyel az 1920-as és 1960-as évek szocializmus-válságáról.

Prucha, V.: Polemika vstoupila do hospodárské historiografie.

(A polémia betört a gazdasági történetírás területére is.)

ÖCH, 1969. XVII. f.6. 905-911.

Современная научно-техническая революция и промышленный пролетариат.

(A jelenkori tudományos - technikai forradalom és az ipari proletáriátus.)

VF, 1969. f.1. 11-23.

Thalheim, K.C.: Wirtschaftswissenschaftliche Aspekte der Koexistenz, unter Berücksichtigung der Konvergenztheorie.

(A koegzisztencia gazdaságtudományi nézőpontjai tekintettel a konvergencia-elméletre.)

DDR, 1969. f. 1-2. 27-37.

- Révész, L.: "Friedliche Koexistenz" und Weltrevolution.
(*"Békés koegzisztencia és világforradalom."*)
DDr, 1969. f. 1-2. 1-11.
- Titze, E.: Der "Nationalkommunismus" in der westdeutschen bürgerlichen Historiographie.
(A "nemzeti kommunizmus" a nyugatnémet polgári történetírásban.)
ZG, 1969. f.4. 457-461.
Kimutatja, hogy az 1950-es évek közepén rendszerré kiépített "nemzeti" majd "demokratikus" szocializmus nem más, mint a szocialista rendszer felbomlasztásának eszköze.
- Brachmann, B.: Die Auswirkungen der modernen Informationsüberlieferung auf die Wechselbeziehungen zwischen Geschichtsbild und Informationsbasis.
(A modern információs közlés kihatásai a történeti kép és az információs bázis kölcsönös viszonyára.)
ZG, 1969. f.1-2. 62-68.
- Langevin, L.: Les "machines à penser" et la pensée.
(A "gondolkozógépek" és a gondolkodás.)
P, 1969. okt. f.147. 61-89.
A marxizmus állásfoglalása a kibernetikával kapcsolatban.
- Pally, H.: Lochkartenverfahren und mathematische Methoden in der Geschichtswissenschaft.
(Lyukkártyaeljárás és matematikai módszerek a történettudományban.)
ZG, 1969. f.4. p.504-514.
A tanulmány esztörténelmi példákön, egy lyukkártya-mintát is közölve beszámol ezek felhasználásáról a történettudományban. Irodalmi tájékoztatóval zárja a cikket.
- Kluxen, K.: Zur politischen Philosophie Rousseaus.
(Rousseau politikai filozófiája.)
HZ, 1969. f.209. t.1. 95-100.
- Гондин, А.И.: Социальное прогнозирование в интерпретации Карла Поппера.
(A társadalmi prognosztizálás Karl Popper interpretálásában.)
VF, 1969. f.4. 111-122.
Részletesen elemzi K.Popper neopozitivistánakéteit s ismerteti a témával foglalkozó szovjet irodalom bibliográfiáját.
- Ратковский, Е.Б.: Структура и истоки философско-исторической концепции А.Ж. Тойнби.
(A.J.Toynbee filozófiai-történeti koncepciójának struktúrája és forrásai.)
VF, 1969. f.5. 111-119.
A.J.T. világnézeti és metodológiai nézeteinek elemzése, utalással a vonatkozó szovjet művekre.
- Anderle, F.O.: Toynbees Antwort an seine Kritiker.
(Toynbee válasza bírálóinak.)
HZ, 1969. t.208. f.1. 81-97.

Итасак, Р.: Кемне гегельянци и молодой Маркс.

(A baloldali hegelianusok és az ifjú Marx.)

VF, 1969. f.12. 107-117.

Marx 1839-1841 közötti írásait elemzi.

Merkel, R.: Zum Charakter der Sozialismusauffassungen von Marx und Engels.

(Marx és Engels szocializmusfelfogásának jellege.)

ZG, 1969. f.4. 433-438.

Kiemeli Marx és Engels tanaiból az osztályjellegét, társadalmi valósághoz kötődését, dinamikáját, nemzetköziséget.

Godelier, M.: La pensée de Marx et d'Engels aujourd'hui et les recherches de demain.

(Marx és Engels filozófiája ma, és a holnap kutatásai.)

P, 1969. febr. f.143. 92-120.

Összehasonlítás a modern antropológia eredményeivel.

Berar, P.: Actualit tes lui Marx  n g ndirea social   i filozofic  contemporan .

(Marx aktualitása a mai filozófiában és társadalmi tudatban.)

LC, 1969. t.49. f.5. 119-124.

Берар, П., Сихрон, В.: Исторический материализм и общественный прогноз.

(Történelmi materializmus és társadalmi prognózis.)

VF, 1969. f.9. 15-24.

Az "emberi tevékenység" fogalmát, jelentőségét vizsgálja.

Benser, G.:  ber das Schicksal opportunistischer und kleinbürgerlicher Vorstellungen vom Sozialismus.

(A szocializmus opportunist   s kispolg ri elk pzel seinek sorsa.)

ZG, 1969. f.4. 445-451.

Badst bner, R.: Der "christliche Sozialismus" und die Verfälschung des marxistischen Sozialismusbildes als Bestandtheil der imperialistischen Strategie und Taktik.

(A "kereszt nyszocializmus"  s a marxizmus szocializmus képének meghamisítása mint az imperialista stratégia és taktika alkot r s e.)

ZG, 1969. f.4. 451-457.

Чупрун, О.Т.: За констатско-ленинские учения про диктатуру пролетариата и сейчас.

(Marx-Lenin tanítása a prolet rdiktat r r l és a jelenkor.)

UIZs, 1969. f.5. 3-13.

A vonatkozó nyu ati történelmi művekkel vitázik.

Будинский, В.В.: Мировая социалистическая система - воплощение идей ленинизма.

(A szocialista világrendszer - a leninizmus eszméinek megtestesülése.)

VI, 1969. f.5. 3-24.

Utal arra, hogy ma a szocialista és demokratikus követelések egyre inkább összefon dn k. A szocialista tábor gazdasági együttműködésének elmélyülése elősegíti a fejlt d si szintben m g megmutatkozó k l nbss gek kiegyenlítődését.

Народную комиссию по истории.

(Történelmi dátum elé.)

ISzSzSzR, 1969. f.1. 3-7.

Vezércikk a közelgő Lenin-jubileumról.

Орлов, В.П.: В.И. Ленин и русские новаторские течения в России.

(V.I. Lenin és a marxizmus létrejötte Oroszországban.)

VI, 1969. f.4. 22-37.

Резерв, В.П.: На пороге создания книги В.И. Ленина, "Идеология, как источник отчаяния капитализма".

(V.I. Lenin "Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka" c. könyve megalkotásának történetéből.)

VI, 1969. f.2. 19-31.

Hogyan kapott Lenin 1915-ben megbízást a Parusz nevű legális kiadótól a könyv megírására. A kézirat végül a javasolt rövidítés nélkül jelent meg 1917 szeptemberében.

Несколько замечаний к истинному труду "Материализм и эмпириокритицизм".

(A materializmus és empiriokriticismus c. lenini mű történelmi jelentősége.)

VAN, 1969. f.7. 17-20.

Tudományos Ülésszak a moszkvai Filozófiai Intézetben.

Несколько замечаний к истинности и научности философского исследования.

(A filozófiai kutatás tudományos és pártos voltának kiváló példája.)

VF, 1969. f.5. 3-14.

Lenin: "Materializmus és empiriokriticismus" c. műve megjelenésének 60. évfordulójára.

Новик, М.Н.: В.И. Ленин про тактику единого фронта как средство мобилизации масс у бою с врагом против власти капитала.

(Lenin az egységfronttaktikáról, mint a tőke hatalma ellen folyó harcban a tömegek mozgósításának eszközéről.)

UIZs, 1969. f.1. 32-39.

Сергеев, В.П.: Разработка В.И. Лениным теоретических и обмен молодёжного ruchu.

(Lenin az ifjúsági mozgalom elméleti problémáiról.)

UIZs, 1969. f.6. 24-32.

Орлов, В.П.: В.И. Ленин про власть как главное питання социалистической революции.

(Lenin a hatalomról - mint a szocialista forradalom fő kérdéséről.)

UIZs, 1969. f.4. 24-30.

Солскалова, А.А.: Вопросы политической работы в условиях В.И. Ленина после революционного периода.

(A politikai-felvilágosító munka kérdései Lenin műveiben az októberi forradalom utáni korszakban.)

UIZs, 1969. f.6. 16-23.

Солскалова, А.А.: Развитие В.И. Лениным учения про партию в условиях послевоенного периода.

(Lenin tanítása a pártokról - az októberi forradalom utáni műveiben.)

UIZs, 1969. f.4. 16-23.

- Новое об интервью В.И. Ленина А. Рансому.
(Uj anyag V.I. Lenin A.Ransomnak adott nyilatkozatáról.)
NNI, 1969. f.3. 5-7.
Először közli oroszul Ransom kiegészítő jegyzeteit az ismert Lenin-interjúhoz.
- Скэба, А.Д., - Шерман, I.E., Историчний анализ Брестського миру в працях В.І. Леніна.
(A breszti béke történeti elemzése Lenin műveiben.)
UIZs, 1969. f.6. 3-15.
- Тютюкин, С.В., Ленин и выход большевизма на международную арену.
(Lenin és a bolsevizmus kilépése a nemzetközi küzdőterre.)
ISzSzSzR, 1969. f.2. 29-48.
Az 1904-1905 során a bolsevikok és a német szociáldemokrata vezetők közt szervezeti kérdésekben folytatott vitában látja az első nemzetközi méretű jelentkezőt.
- Бариня, К.К., Н.Е. Королев, Ленин - основатель Коминтерна.
(Lenin - a Komintern alapítója.)
NNI, 1969. f.2. 3-19.
Az 50. évforduló alkalmából összefoglalja Lenin kritikáját a II. Internacionáléről, harcát a háború alatt egy új Internacionáléért és az új szervezet megalakulását.
- Сохаць, П.С., Болгарська комуністична партія і Комінтерн.
(A Bolgár Kommunista Párt és a Komintern.)
UIZs, 1969. f.5. 58-67.
A BKP 50. évfordulója alkalmából.
- Гнеденко, Б.З., Ленинская теория познания и вопросы математизации современного знания.
(A lenini megismerés-elmélet és a jelenkori tudomány matematizálása.)
VAN, 1969. f.5. 53-60.
- Рожин, В.П., В.И. Ленин и вопросы марксистской теории развития.
(V.I. Lenin és a marxista fejlődéselmélet kérdései.)
VF, 1969. f.11. 3-10.
- Луков, Е.М., Ленинизм и современность.
(A leninizmus és korunk.)
VAN, 1969. 1. 18-26.
- Научные издания к 100-летию со дня рождения В.И. Ленина.
(Tudományos kiadványok Lenin születésének 100. évfordulójára.)
VAN, 1969. f.10. 119-121.
- Федосеев, П.Н., Ленинские идеи пролетарского интернационализма.
(A proletár internacionalizmus lenini eszméi.)
VAN, 1969. f.7. 3-16.
- Гатовский, Л.М., Идеи Ленина и некоторые современные экономические проблемы научно-технического прогресса.
(Lenin eszméi és a tudományos-technikai haladás néhány jelenkori gazdasági problémája.)
VAN, 1969. f.9. 3-15.

Ленин и военно-историческая наука.
(Lenin és a hadtörténetírás.)

VAN, 1969. f.9. 26-28.

Moszkva, 1969. június 18-19. tudományos ülésszaka

Goblot, J.J.: Sur la biographie intellectuelle de Lénine.

(Lenin intellektuális életrajzáról.)

P, 1969.febr. f.143. 80-88.

Vita R. Garaudy: Lénine, (P.U.F. 1968) c. könyvével.

Klugmann, J.: Some Aspects of Lenin's Approach to the Question of Nationalism and Internationalism.

(Lenin néhány szempontja a nacionalizmus és internacionalizmus kérdéséhez.)

MT,V.14. No.1. January 1970. 7-18.; V.14. No.2. February 1970.

Történetírás - történetírók

Гутнова, Е.В., Основные этапы развития советской медиевистики,
(A szovjet medievisztika fejlődésének fő szakaszai.)

VI, 1969. f.1. 74-88.

Három szakaszt különböztet meg, az első a harmincas évek derekáig tart, ez a kialakulás szakasza, a burzsoá nézetek elleni harc állt a középpontban, sok vita folyt, bár gyakran absztrakt szociologizáló jelleggel. A második szakasz 1945-ig tart, ekkor rakták le a középkorral foglalkozó történettudomány elméleti, tudományos és szervezeti alapjait, az ekkor felnövő új nemzedék egységes marxista középkor-koncepció kialakítására törekedett. Historiográfiával is kezdtek foglalkozni. Az 1945 óta tartó harmadik szakaszban, amelyre vonatkozólag bővebben idézi a legfontosabb munkákat, a hangsúlyt már nemcsak a feudalizmus korának általános jellemvonásaira helyezték, hanem az egyes országok sajátosságaira. Az előző korszakhoz hasonlóan ekkor is erős a gazdasági és társadalmi fejlődés kutatása, de nagyobb teret kapott az osztályharc és az állam problematikája is. Összefoglalja a korszak legnevezetesebb vitáit.

Білодід, І.К., Внесок українських учених у світову славістику.

(Az ukrán tudósok hozzájárulása a szlavisztika eredményeihez.)

UIZs, 1969. f.2. 64-73.

Beszámol az ukrán szlavisztika által az utóbbi évek során elért eredményekről s méltatja a VI. (prágai) Szlavisztikai Kongresszus jelentőségét.

Сидельников, С.И., Преподавание истории южных и западных славян в высшей школе.

(A déli és nyugati szlávok történetének oktatása a SzU főiskolán.)

SzSz, 1969. f.2. 52-58.1.

Részletes beszámoló óraszámokról, témákról, tankönyvekről.

Мельникова, І.М., - Кулінич, І.М., Стан і завдання вивчення історії європейських соціалістичних країн.

(Az európai szocialista országok történetkutatásának helyzete és feladatai Ukrajnában.)

UIZs, 1969. f.1. 3-12.

Az 1968-1970-re szóló koordinációs terv 80 témát ölel fel. E témák művelői az ukrán akadémiai intézetek és egyetemek munkatársai. Fontosnak tartja többek között Kárpátalja történetének kutatását.

Сагдей, В.Г., - Санцевич, А.В., Історична наука в системі Академії наук УРСР.

(A történettudomány az Ukrán Tudományos Akadémia szervezetében.)

UIZs, 1969. f.2. 38-51.

Az UTA 50. évfordulója alkalmából ismerteti az ukrán történettudományi intézmények fejlődéstörténetét.

Догов, А.И., Труды М.И. Тихомирова по славяноведению.

(Tyihomirov szlavisztikai munkái.)

SzSz, 1969. f.2. 79-83.

Születésének 75. évfordulója alkalmából áttekinti Tyihomirov akadémikus egész munkásságát.

Відзначення, В.І., Мбіло професора І.І. Мельникової.

(I.M. Melnyikova professzorasszony jubileuma.)

UIZs, 1969. f.1. 156-7.

1968 októberében ünnepelték az ukrán, kárpátukrán-, cseh-szlovák történettel foglalkozó tudós 50. születésnapját.

Соколовська, О.В., Перший український бібліограф-історик.

(Az első ukrán történész-bibliográfus.)

UIZs, 1969. f.2. 114-116.

O.M. Lazarevszkij (1834-1902) tevékenységének méltatása.

Brunner, O.: Hermann Aubin 1885-1969.

(Nekrológ.)

ZfSW, 1969. t.56. f.4. 433-437.

Bibliográfiát nem közöl.

Fekete Lajos (Ludwig): (1891-1969) Nekrológ, munkásságának értékelésével.

EB, 1969. t.5., f.2. 144-146.

Гравенцов, В.Н., Никитич Назарев. До семидесятилетия со дня рождения.

(Viktor Nyikityics Lazarev hetvenedik születésnapjára.)

VV, t.19. 1969. 3-31.

Munkásságának áttekintése és értékelése. A 25-31. lapon műveinek teljes bibliográfiája.

Franz, G.: Nachruf auf Friedrich Lütge.

(Nekrológ Friedrich Lütge halála alkalmából.)

ZAA, 1968. f.1. 1-5.

1901-1969. Néhány sorban ismerteti fontosabb munkáit.

Raab, H.: Joseph von Görres und die Schweiz.

HJ, 1969. t.89/I. 81-115.

120 éve halt meg Görres, a müncheni egyetem történelem és irodalomszakos tanára. Utolsó műve: a Sonderbund-háború 1847 novemberében.

Nemzetközi tanácskozások

- Matula, V.: Historici na VI. medzinárodnom zjazde slavistov.
(Történészek a szlavisták VI. nemzetközi kongresszusán.)
(Prága, 1968. aug. 7-13.)
HC, 1969. XVII. f.l. 165-168.
- Hapak, P.: Medzinárodná konferencia o robotníckom hnute v Linzi.
(Nemzetközi munkásmozgalom konferencia.)
HC, XVII. f.l. 171-173.
Linz, 1968. szept. 18-20.
- Карпенко, О.А., Новое соглашение с Академией Наук Кубы.
(Új egyezmény a kubai Akadémiával.)
VAN, 1969. f.l. 65-68.
1968. okt. 15-én új egyezményt írtak alá a tudományos együttműködésről.
- Zgórníak M.: Miedzynarodowe Sympozjum w Wiedniu z okazji 50-lecia upadku monarchii habsburskiej.
(Nemzetközi szimpozium a Habsburg-monarchia bukásának 50-éves évfordulója alkalmából.)
StH, t.12. 1969. f.2. 296-298.
Bécs, 1968. okt. 21-25.
- Mach, K.: Herbst 1918. Die Auflösung des Habsburgerreiches im Zuge der Neuordnung Europas. Ein internationales Symposion des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts.
(1918. ősze. A Habsburg Monarchia felbomlása Európa ujjaérendezése során. Az Osztrák Kelet- és Délkeleteurópai Intézet nemzetközi szimpozionja.)
OO, 1969. f.l. 55-61.
- Striegnitz, S.: Arbeitstagung über die Geschichte Russlands.
(Nemzetközi konferencia Oroszország történetéről.)
ZG, 1969. f.4. 515-517.
Berlin, 1968. november.
- Brade, W.: Kolloquium über den historischen Standort und den Charakter der Revolution von 1848/49.
(Az 1848/49-es forradalom történeti helye és jellege.)
ZG, 1969. f.3. 342-345.
Berlin, 1968. dec. 2-3. Kollokvium. A résztvevők - köztük magyar részről Spira György és Tóth Ede - a burzsoázia, a forradalmi demokraták és a munkásság viszonyát, a Kommunista Szövetsége előrevivő szerepét, a "népforradalom" és a polgári demokratikus forradalom különbségét, a kispolgárság vezető szerepének lehetőségét, a parasztság magatartását, az ellenforradalom rugalmas taktikáját és a német forradalom európai összefüggéseit vitatták meg.
- Киселев, И.А., Развитие сотрудничества с болгарскими учеными.
(A bulgár tudósokkal folytatott együttműködés fejlődése.)
VAN, 1969. f.2. 77-80.
Rövid beszámoló az 1958-1968. közötti korszakról.

Киселев, И.Н., Сотрудничество советских и румынских ученых.

(Szovjet és román tudósok együttműködése.)

VAN, 1969. f.4. 91-95.

Moszkva, 1969. január 20-23. Megbeszélés a Román Akadémia és a SZUTA képviselői között a további együttműködésről.

Губер, А.А., Советско-венгерская комиссия историков.

(A szovjet-magyar történész-bizottság.)

VAN, 1969. f.5. 101-103.

Budapest, 1969. III. Utal a történeti művek lefordításának szükségességére, magyar tudósok részvételére a szovjet expedíciókban. A bizottság egyik aktuális feladata egy kárpát-ukrán dokumentumkötet (1849-1917) közös kiadásának elősegítése.

Ryzewski W.: Międzynarodowa sesja naukowa w Budapeszcie z okazji 50-lecia proklamowania Węgierskiej Republiki Radzieckiej 17-19 III 1969 r.

(Nemzetközi tudományos ülés a Magyar Tanácsköztársaság kiáltásának 50 éves évfordulója alkalmából.)

WFH, t.14. 1969. f.3/4. 577-580.

Budapest, 1969. III. 17-19.

Malinowski H.: Międzynarodowa konferencja historyków w Budapeszcie.

(A nemzetközi történészkonferencia Budapesten.)

ZFW, t.12. 1969. f.3. 262-265.

Budapest, 1969. III. 17-19. Téma: a magyar tanácsköztársaság.

Conférence sur la ville balkanique.

(Balkán-konferencia)

EB, 1969. t.5. f.2. 141-143.p.

Moszkva, 1969. márc. 29-31. Az elhangzott előadások ismertetése során foglalkozik J.Perényi: "Quelques villes hongroises sous la domination ottomane aux XVIIe-XVIIIe ss." c. hozzászólásával; rövid tartalmi tájékoztató.

Советско-финский симпозиум историков.

(Szovjet-finn történész-szimpozion Moszkvában.)

VAN, 1969. f.7. 85-89.

Moszkva, 1969. május 6-8. tudományos ülés.

25 лет народной Польши.

(A népi Lengyelország 25 éve.)

VAN, 1969. f.10. 92-95.

Moszkva, 1969. július 18. tudományos ülés, lengyel küldöttség részvételével.

25-летие освобождения Румынии.

(Románia felszabadításának 25. éve.)

VAN, 1969. f.11. 121-122.

Moszkva, 1969. aug. 19. tudományos ülés, román küldöttség részvételével.

50-летие чехословацкого государства.

(50 éves a csehszlovák állam.)

VAN, 1969. f.1. 110-111.

Moszkva, 1968. okt.23. tudományos ülés.

50 лет со дня провозглашения независимости Польши.

(A független Lengyelország 50 éve.)

VAN, 1969. f.1. 111-112.

Moszkva, 1968. nov.20., tudományos ülészak.

20-летие ГДР.

(Az NDK 20 éve.)

VAN, 1969. f.11. 115-117.

Moszkva, 1969. szept.2., tudományos ülészak német küldöttség részvételével.

Праздник народной Болгарии.

(A népi Bulgária ünnepe.)

VAN, 1969. f.11. 118-120.

Moszkva, 1969. szept.1., tudományos ülészak.

Brandes, D.: Internationales Symposium "Faschismus und Europa" in Prag.
(Nemzetközi konferencia a "Fasizmus Európában" címmel Prágában.)

VfZg, 1969. f.4. 455-456.

Colloque International relatif aux Problèmes d'édition de textes
français du XVIIIe siècle.

(XVIII. századi francia szövegek kiadási problémáival foglalkozó nemzetközi konferencia.)

RUB, 1969. okt. - 1970. jan. t.22. f.1-2.

Az előadások és hozzászólások teljes szövege.

Сотрудничество Академии Наук СССР с научными центрами Франции и
Италии.

(A SzUTA együttműködése a francia és olasz tudományos centrumokkal.)

VAN, 1969. f.12. 89-90.

Az egyezmények aláírása Moszkvában.

Обсуждение вопросов истории славянских народов.

(A szláv népek történetével kapcsolatos kérdések megvitatása.)

VAN, 1969. f.4. 113-116.

Moszkva, 1969. január 28-31. IV. szimposium.

Щесняк, Т., Наукова сесія з питань польсько-радянських
відносин.

(Tudományos konferencia a lengyel-szovjet kapcsolatokról.)

UIZs, 1969. f.4. 144-145.

Varsó, 1968.okt.15-16.

Őskor, ókor

Nestor, I.: Les grands problèmes de l'héritage de l'époque des métaux.

(A fémkorszak örökségének nagy problémái.)

RRH, 1969. t.8. f.3. 435-442.

Európa anyagi és szellemi fejlődésének a történelem előtti
időkre visszanyúló gyökerei, meghatározó tényezői.

Otten, Dr. Heinrich: Hitit Tarihinin Kaynaklari ve Eski Dogu Kronolojisi
(A hettita történelem és az ősi kelet kronológiája.)
Bell, 1969. Julius, t. XXXIII, No. 131. 359-370.

Итаерман, Е.М., О классовой структуре римского общества.
(A római társadalom osztályszerkezete.)
VDI, 1969. f. 4. 37-59.
Marx, Engels és Lenin megállapításaira alapozott elvi értékelés.

Cațañiciu - Bogdan, I.: Despre sud-estul Transilvaniei în epoca romană.
(Erdély délkeleti részéről a római korban.)
AMN, 1969. VI. 477-481.
A dákok rövid idő alatt bekövetkezett romanizálásáról.

Dumitrascu, S.: Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei Romane.
(Adatok a római kori Dacia nyugati határainak megismeréséhez.)
AMN, 1969. VI. 483-491.

Középkor

Dostál, A.: Bibliography - Bibliographie.
BS, 1969. t. 30. f. 1. 147-197.
Nemzetközi, annotált bibliográfia a bizantinológia köréből.

Tapkova-Zaimanova, V.: La mission de Cyrille et Méthode dans le cadre de l'époque.
(Cyrill és Method küldetése korszakuk kereteiben.)
EB, 1969. t. 5. f. 4. 5-13.
A Balkán képe a 9. században - morva-bizánci kapcsolatok - Bizánc ökömenikus harcai - a szláv kultúrán alapuló bolgár nemzeti egyház kialakulása.

Cyrille, Patriarche de Bulgarie: Le 1100ème anniversaire de la mort de Saint-Cyrille.
(Szent Cyrill halálának 1100. évfordulója.)
EB, 1969. t. 5. f. 3. 5-12.
Cyrill és Method szerepe, jelentősége a szláv népek civilizációjában.)

Rousev, P.: La civilisation bulgare et les peuples balkaniques aux IXe-XIIe ss.
(A bulgár civilizáció és a balkáni népek a IX-XII. században.)
EB, 1969. t. 5. f. 1. 11-35.
A korai bulgár civilizáció befolyása a Balkánon; haladó jellege; hanyatlása a bizánci uralom előretörése idején.

Вопросы истории славяно-германских отношений.
(A szláv-germán kapcsolatok történetének kérdései.)
VAN, 1969. f. 7. 110-111.
Moszkva, 1969. március 18-20. III. szimpozium Moszkva, Leningrád, Riga, Voronyezs és más szovjet városok történetészeinek részvételével.

Мирянов, В.А.: Предпосылки перехода восточного славянства к феодализму.

(A keleti szlávság feudalizmusra való áttérésének előfeltételei.)

VI, 1969. f.3. 90-104.

Szembeesíti egymással a feudális rend oroszországi kialakulására vonatkozó nézeteket: az egyik szerint itt is megindult a rabszolgatartó társadalom kialakulása, de ennek általános váltsága miatt alakult ki a feudalizmus. A másik nézet szerint a szláv feudalizmus külső befolyásra jött létre, a harmadik viszont elsődleges és másodlagos feudalizmust különböztet meg, aszerint, hogy az ősközösségből vagy a rabszolgatartó formációból fejlődött ki. Végső megállapítása, hogy az ősközösségből a rabszolgatartó társadalomba való átmenet nem általános törvényszerűség.

Giese, W.: In Iudaismum lapsus est. Jüdische Proselytenmacherei in frühen und hohen Mittelalter (600-1300)

(In Iudaismum lapsus est. Zsidó prozeliták a korai és késői középkorban (600-1300).)

HJ, 1968. f.2. 407-418.

Котов, В.А.: Католицизм на рубеже XIII-XIV вв. и буржуазная историография.

(A katolicizmus a XIII-XIV. század fordulóján és a burzsoá történetírás.)

VI, 1969. f.6. 199-205.

Az utóbbi években megjelent munkák alapján kimutatja, hogy a polgári történetírás tagadja az egyházellenes mozgalmak társadalmi alapjait.

Bullough, D.A.: Early medieval social groupings: the terminology of kinship.

(Koraközépkori társadalmi csoportosulások: a vérségi kapcsolat terminológiája.)

PP, 1969. nov., f.45. 1-18.

A cognatio és az agnatio fogalmának tisztázása.

Bogdan, D.P.: Liens de la linguistique et de la codicologie slavo-roumaines.

(Nyelvészeti és kodikológiai kapcsolatok a szlávok és románok között.)

BS, 1969. t.30. f.1. 42-46.

Szláv írással írt román szavak 15-16. sz-i adatai.

Štěpánek, M.: Strukturální změny středověkého osídlení I., II.

(Strukturális változások a középkori településben.)

OCH, 1969. XVII. f.4. és 5., 457-488, 649-680.

Graus, F.: Krize středověku a husitství.

(A középkor válsága és a huszitizmus)

OCH, 1969. XVII. f.4. 507-526.

Einstein, E.L.: The advent of printing and the problem of the Renaissance.

(A nyomtatás megjelenése és a renaissance problémája.)

PP, 1969 nov. f.45. 19-89.

A könyvnyomtatás bevezetésének periodizációs jelentősége.

Georgesco, V. Al.: Renaissance, réception du droit romain et humanisme juridique.
(Renaissance, a római jog átvétele és humanizmus a törvényhozáásban.)
RRH, 1969. t. 8. f. 3. 515-529.

Markov W.: Revolutionen beim Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus. Eine vergleichende revolutionsgeschichtliche Betrachtungen.
(A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet forradalmai. Összehasonlító forradalomtörténeti szemlélet.)
ZG, 1969. f. 5. 592-595.

Ujkor

Барт, Л. А., Проблемы генезиса капитализма в новейшей буржуазной историографии.
(A kapitalizmus keletkezésének problémái az újabb burzsoá történetírásban.)
NNI, 1969. f. 1. 112-125.
Az 1950-es évek dereka óta megjelent fontosabb gazdaságtörténeti munkákat elemzi.

Elliott, J. H.: Revolution and continuity in early modern Europe.
(Forradalom és kontinuitás a korai modern Európában.)
PP, 1969. febr. No. 42. 35-56.

Резушников, В. П., Санскулоты и якобинцы.
(Sansculotte-ok és jakobinusok)
NNI, 1969. f. 3. 54-70.
A sansculotte-ok a városi plebejusok (munkások, kispolgárok), a jakobinusok a forradalmi burzsoázia képviselői. A plebejusok közvetlen demokráciát akartak, forradalmi demokratikus diktatúrát, de ezeket a követeléseket senki sem fogalmazta meg pontosan, a plebejusok nem is tudtak egységes mozgalmat szervezni.

Лавров, А. С., О природе якобинской власти.
(A jakobinus hatalom természetéről.)
VI, 1969. f. 5. 92-107.
Helyteleníti azt a polgári felfogást, amely a francia forradalom történetében több forradalmat különböztet meg. Robespierre nem szocialista, de a teljes egyenlőséget kívánja. A jakobinus hatalom a demokratikus középburzsoázia és kispolgárság, a parasztság és a városi plebejusok blokkja, amely forradalmi demokratikus diktatúrát gyakorol. Búkáását az okozza, hogy idővel a burzsoázia és a birtokos parasztság szembe fordul vele.

Барт, Л. А., После Ватерлоо.
(Waterloo után.)
NNI, 1969. f. 3. 38-53.
Az 1815 júniusa és szeptembere közti időszakot vizsgálja, amelyben a jobboldali polgári felfogás pozitív békekorszakot lát. A béketárgyalások során Anglia és Oroszország más-más megfontolásból ugyan, de egyaránt nem kívánta Franciaország meggyengítését, azzal, hogy később saját befolyása alá keríti. Az ekkor kialakult diplomáciai erőviszonyok nagyjából 1830-ig maradtak.

- Mayer, A.J.: Internal causes and purposes of war in Europe, 1870-1956: a research assignment.
(Belső háborús okok és célok Európában, 1870-1956: egy kutatási téma.)
JMH, 1969. t.41. f.3. 291-303.
Belpolitikai, diplomáciai és katonai tényezők kölcsönhatása.
- Moltmann, G.: Isolation oder Intervention. Ein Prinzipienkonflikt amerikanischer Europapolitik im 19. Jahrhundert.
(Elszigetelődés vagy intervenció. Amerika 19. századi Európa-politikájának elvi konfliktusa.)
HZ, 1969. t.208. f.1.
- Todorov, N.: The Balkan town in the second half of the 19th century.
(A balkáni város a 19. század második felében.)
EB, 1969. t.5. f.2. 31-50.
Városok és adózó városi lakosság a Duna vidékén az 1866-os adóösszeírás alapján - lélekszám - etnikai összetétel - foglalkozás szerinti megoszlás.
- Spiesz, A.: Czechoslovakia's Place in the Agrarian Development of Middle and East Europe of Modern Times.
(Csehszlovákia helye Közép- és Kelet-Európa ujkori agrárfejlődésében.)
SHS, 1969. t.6. 7-62.
Kétségsébevonja, hogy a cseh és szlovák agrárfejlődés a második jobbjátság kategóriájába tartozik.
- Gentil da Silva, J.: I fattori monetari nella storia del capitalismo: dai problemi tecnici alla teoria.
(A kapitalizmus történetének pénzügyi tényezői: a technikai problémáktól az elméletig.)
SSt, 1969. t.10. f.2. 447-468.
- Legújabb kor
- Hobsbawm, E.: Problems of Communist History.
(A kommunista történet problémái.)
NLR, 1969. 54. 85-91.
A kommunista pártok fejlődése 1914. után.
- Florea, C., Caraciuc, T.: Forța ideilor comunismului. 50 decenii de la crearea Internaționalei comuniste.
(A kommunista eszmék ereje. A Kommunista Internacionálé megalkulásának 50 éves évfordulója.)
LC, 1969. t.49. f.3. 55-67.
A Kommunista Internacionálé eszméinek érvényesülése napjainkban, Románia szerepe a nemzetközi kommunista mozgalomban.
- 50 лет со дня основания Коминтерна.
(A Komintern alapításának 50. éve.)
VAN, 1969. f.6. 7-19.
Moszkva, 1969. március 25-26. tudományos ülészak.

- Соболев, А. И., Коминтерн и актуальные проблемы коммунистического движения.
(A Komintern és a kommunista mozgalom időszéri problémái.)
VI, 1969. f.3. 3-17.
Az 50. évforduló alkalmából összegezi a szervezet jelentőségét.
- Сурочкина, С. И., Тольца Коминтерна под руководством В. И. Ленина за массы, за сплочение и единство трудящихся.
(A Komintern harca V. I. Lenin vezetésével a tömegekért, a dolgozók összefogásáért és egységéért.)
VI, 1969. f.4. 5-21.
A III. és IV. kongresszus időszakában mutatja be Lenin tevékenységét; a III. kongresszus Lenin sürgetésére vezette be az új taktikát, a tömegek közt folytatandó mindennapos munkát. Ehhez a taktikához tartozott 1922-ben Berlinben a másik két Internacionáléval folytatott tárgyalási kísérlet. A IV. Kongresszus pedig a proletár egység jelszavát tűzte ki.
- Сурочникин, А. ..., Советская Россия и западные державы во время коммунистического движения.
(Szovjet-Oroszország és a nyugati hatalmak a Compiègne-i fegyverszünet idején.)
NNI, 1969. f.2. 33-38.
Hangsúlyozza a keleti front döntő szerepét a németek katonai vereségében, utal az általános szovjet békeajánlatokra, amelyekre a nyugati hatalmak nem reagáltak.
- Hürten, H.: Neuerscheinungen zur Geschichte des Faschismus.
(Új kiadványok a fasizmus történetéből.)
HJ, 1969. t.89/II. 420-427.
Kutatási tájékoztató.
- Kataghiri, Ka.: Il fascismo nel Giappone degli anni trenta.
(A fasizmus Japánban a harmincas években.)
CM, 1969. t.7. f.6. 114-129.
A német és olasz fasizmustól eltérő sajátosságai.
- Deák, L.: Siedmy marec 1936 a Malá dohoda
(1936 március hetedik és a Kisantant.)
OCH, 1969. XVII. f.3. 323-350.
- Zivkova, L.: The economic policy of Germany and Britain in South-Eastern Europe on the eve of the Second World War.
(Németország és Anglia gazdaságpolitikája Délkelet-Európában a második világháború előestéjén.)
EB, 1969. t.5. f.1. 36-54.
Német befolyás döntő megerősödésének okai: Anglia habozó, következetlen politikája és a balkáni országok polgári kormányainak kommunizmustól való féltelme.
- Wagner, R.: Dokumente zur Entwicklung des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland in der ersten Periode des zweiten Weltkrieges.
(Dokumentumok az állammonopolista kapitalizmus fejlődéséről a második világháború első periódusában.)
ZG, 1969. f.4. p. 479-503.
Bizonyító erejű dokumentumokat közöl arra vonatkozólag, hogy a német monopoltőke és a náci államhatalom összefonódása már a háború kezdetén bekövetkezett.

- Голеников, Ф.И., Советская военная миссия в Англии и США в 1941 г.
(A szovjet katonai misszió Angliában és az Egyesült Államokban 1941-ben.)
NNI, 1969. f.3. 100-111.
A tábornagy visszaemlékezéseinek első része, angolai tárgyalásairól 1941 nyarán és amerikai tartózkodásának első eredményeiről.
- Гукан, Р.И., А проблема народного фронта в странах центральной и восточной Европы, 1944-45.
(A népfront kérdésehez a közép- és délkelet-európai országokban, 1944-1945.)
SzSz, 1969. f.2. 10-18.
A jelentős létszámú kispolgári és paraszti tömegek mellett a burzsoázia egyrésze is hazafias és antifasiszta volt. A kommunista pártok taktikája nagyjából egységes volt mindenütt, mert Jugoszlávia és Bulgária kivételével általában kisebbségben voltak. A burzsoáziával való együttműködésre a gazdasági helyreállítás érdekében is szükség volt. A burzsoázia egyes rétegeihez való viszony volt a népfrontpolitika legbonyolultabb kérdése. A burzsoázia 1945 nyarára általában kedvezőtlen helyzetbe került, ezért támadott is, de a népfront-konceptióval nem tudott mit szembeállítani. A kommunista pártok korabeli taktikája általában helyes volt.
- Завинская, В.И., - Сергеев, В.П., Союзничество стран-членов СЭВ и его буржуазные критики.
(A KGST tagállamainak együttműködése és ennek burzsoá bírálói.)
NNI, 1969. f.2. 91-97.)
Az 1960-as években megjelent nyugati munkákkal vitatkozik.
- Graus, F.: Židovské dějiny - dějiny Židu
(Zsidó történet - a zsidók története.)
CCH, 1969. XVII. f.5. 712-717.
- Lampard, E.E.: Historical Contours of Contemporary Urban Society: A Comparative View.
(A jelenlegi városi társadalom történeti rajza: összehasonlító áttekintés.)
JCH, 1969. No.3. 3-25.
- Nedelea, M.: Clasa muncitoare in societatea socialista.
(A munkásosztály a szocialista társadalomban.)
LC, 1969. t.49. f.8. 83-91.
A munkásosztály vezető szerepéről.
- Structura socială a României. Schimb de pereri.
(Románia társadalmi strukturája. Hozzászólások. Irták: Anghel-Sevones Icana, Todericiu Nicolae, Traistaru Elizabeta,
LC, 1969. t.49. f.9. 38-47.
A társadalmi változás jellemzői, és az osztályok szerepe a szocializmusban.

Anglia

- Foster, S.: The presbyterian independents exorcized. A ghost story for historians.
(A presbiteriánus függetlenségek kiűzöttetése. Egy kísértet-história történészek számára.)
PP, 1969 aug. f.44. 52-75.
XVII. századi parlamenti harcok Angliában.
- Lamont, W.M.: Puritanism as history and historiography: some further thoughts.
(Puritanizmus mint történelem és történetírás: néhány további gondolat.)
PP, 1969 aug. f.44. 133-146.
Áttekintés a témával kapcsolatos irodalomról - szemléleti el-
lentétek.
- McCord, W.: The implementation of the 1834 Poor Law Amendment Act on Tyneside.
(Az 1834-es "Szegény törvény" módosító határozatának alkalmazása Tyneside-ben.)
IRSH, 1969. vol.14. f.1. 90-108.
A törvény viszonylag zökkenésmentes bevezetése és alkalmazása Észak-Anglia fejlett textilvidékén.
- Рожков, В.А.: Эрнест Джонс - один из первых пролетарских революционеров.
(Ernest Jones - az egyik első proletárforradalmár.)
NNI, 1969. f.2. 55-64.
Születésének 150. évfordulóján ismerteti a chartista vezető életrajzát.
- Császár, J.: Počátky ideologie britského imperialismu.
(A brit imperializmus ideológiájának kezdetei.)
CCH, 1969. XVII. f.6. 887-904.
- Mason, A.: The government and the general strike, 1926.
(A kormány és az 1926-os általános sztrájk.)
IRSH, 1969. vol.14. f.1. 1-21.
Az 1967-es levéltári rendelettel a kutatás számára hozzáférhetővé vált dokumentumok alapján új szempontok a kormány szerepének megítéléséhez az 1925-26-os angliai események során.
- Сыжеников, Р.С.: Важней вид источников по новейшей истории Англии.
(Fontos forrásfajta Anglia legújabbkori történetéhez.)
NNI, 1969. f.3. 148-154.
Az egyes bankok és vállalatok saját kiadásában megjelent történetét, vezetőik életrajzait, ill. a vállalatok időszakos közleményeit mutatja be, mint kellő kritikával a monopóliumok szerepére vonatkozólag felhasználható forráscsoportot.
- Barker, R.: The Labour Party and education for socialism.
(A Labour Party és a szocializmusra való nevelés.)
IRSH, 1969, vol.14. f.1. 22-53.
A hivatalos oktatás mellett működő különböző népnevelő és népoktató szervek Angliában - politikai célkitűzéseik - független munkásoktatás.

Ausztria (Osztrák-Magyar Monarchia)

- Benedikt, H.: Zentralismus und Föderalismus im alten Österreich. (Centralizmus és föderalizmus a régi Ausztriában.) DDr, 1969. f.4. 193-200.
A centralizmus-föderalizmus probléma áttekintése a 16. századtól a monarchia felbomlásáig.
- Kaltenstadler, W.: Der österreichische Seehandel über Triest im 18. Jahrhundert. (A trieszti osztrák tengeri kereskedelem a 18. században.) ZfSW, 1969. f.1. p. 1-104.
- Koči, J.: Patent o zrušení nevolnictví v českých zemích. (Pátens a jobbágyságnak a cseh területeken való megszüntetéséről.) ČCH, 1969. XVII. f.1. 69-108.
- Petraň, J. - Havránek, J.: Rolnické hnutí v českých zemích v letech 1775-1918. (Paraszt-mozgalmak a cseh területeken 1775-1918-ban.) ČCH, 1969. XVII. f.6. 863-886.
- Surdu, B.: Cronicarul Nicolae Stoica despre călătoriile lui Iosif II. în Banat. (Nicolae Stoica krónikás II. József bánati utazásairól.) AMN, 1969. VI. 231-242.
- Görlich, E.J.: Die Mitteleuropäische Idee in Österreich 1849-1859. (A középeurópai gondolat Ausztriában 1849-1859.) ÖO. 1969. f.1. p.13-21.
- Аверськ, Р.А.: Национальный вопрос в австрийской империи накануне 1867 г. в свете решения и Черноморского. (A nemzeti kérdés az osztrák birodalomban az 1867-es kiegyezés előestéjén A.I. Herzen és N.G. Csernisevskij értékelésében.) NNI, 1969. f.1. 93-97.
Megállapításait idézve kimutatja: felszólították a Monarchia népeit, hagyjanak fel a nemzeti viszálytal és egyesüljenek a reakció elleni harcban.
- Wank, S.: A note on the genealogy of a fact: Aehrenthal's Jewish Ancestry. (Megjegyzések egy tény genealógiájához: Aehrenthal zsidó eredete.) JMH, 1969. t.41. f.3. 319-326.
A.L. von Aehrenthal, a Monarchia oroszországi nagykövete és külügyminisztere állítólagos zsidó eredetére építő pszichológiai magyarázatok megdöntése.
- Mésáros, J.: Vnutorné príčiny rozkladu dualistickej monarchie a postavenie Slovákov v Uhorsku. (A dualista monarchia széthullásának belső okai és a szlovákok helyzete Magyarországon.) HČ, 1969. XVII. f.1. 43-56.
- Kann, R.A.: Der Untergang der österreichisch-ungarischen Monarchie und das europäische Gleichgewicht.

(Az osztrák-magyar monarchia felbomlása és az európai egyensúly.)

DDR, 1969. f.1-2. 70-76.

Az 1920-as évek nemzetközi viszonyainak elemzése.

Remak, J.: The healthy invalid: how doomed the Habsburg Empire?

(Az egészséges beteg: hogyan teljesedett be a Habsburg birodalom végzete?)

JMH, 1969. t.41. f.2. 127-143.

Szükségszerű volt-e Ausztria összeomlása vagy Szarajevo nélkül fennmaradhatott volna továbbra is?

Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Tätigkeit über das Jahr 1968.

(Az Osztrák Kelet- és Délkeleteurópai Intézet. Tevékenysége 1968-ban.)

ÖÖ, 1969. f.1. 61-69.

Куранов, Г.Г., - Полтарский, Л.А., Новые книги по истории австрийского рабочего движения.

(Új könyvek az ausztriai munkásmozgalom történetéről.)

NNI, 1969. f.3. 141-147.

Az 1960-as években megjelent nyugat-német és osztrák munkákat értékelik.

Bulgária

Angelov, D.: La formation de la nationalité bulgare

(A bolgár nemzet kialakulása.)

EB, 1969. t.5. f.4. 14-37.

A tárgyra vonatkozó történeti irodalom áttekintése - a bolgár nemzeti etnikai összetevői - trák-illyr gyökerek - a protobulgárok Balkánra érkezése - a szláv-bulgár állam kialakulása - a hosszú fejlődés során mikortól számolhatunk saját nyelvvel, önálló anyagi és szellemi kultúrával rendelkező bolgár nemzettel.

Наумов, Е.П., Об авторстве анонимной болгарской хроники XV

века.

(Egy XV. századi névtelen bolgár krónika szerzőségéről.)

SzSz, 1969. f.3. 41-42.

K.Mecsev bolgár történésszel vitatkozva úgy látja, hogy az általa a XV. század elejére datált krónika valójában csak bizánci munka fordítása és 1450-52 közt készülhetett.

Ulunjan, A.A.: La presse russe et quelques questions relatives au mouvement de libération nationale bulgare.

(Az orosz sajtó és néhány kérdés a bolgár nemzeti felszabadulási mozgalommal kapcsolatban.)

EB, 1969. t.5. f.4. 56-74.

Az 1877-78-as orosz-török háború és a bolgár nép felszabadulási küzdelmei az orosz sajtó konzervatív, liberális és demokratikus irányzatai tükrében.

Беллис, А.В., Исследования А.Димитрова по истории Болгарского Возрождения.

(M. Dimitrov kutatásai a bolgár megújulás történetéről.)

SzSz, 1969. f.3. 79-81.

Ismerteti a bolgár történész és filológus 1915-ben indult munkásságát, elsősorban Hriszto Botevvel és Ljuben Karavelovval foglalkozó műveit.

Конобеев, В.А., Социально-экономическое положение "свободного" крестьянина в Болгарии в 60-70. годах XIX века.

(A bulgáriai "szabad" parasztság gazdasági és társadalmi helyzete az 1860-70-es években.)

SzSz, 1969. f.2. 19-35.1.

Az ellentétes nézeteket is bemutatva leszögezi, hogy a parasztok a szpáhi-rendszer felszámolása után sem voltak földtulajdonosok, az állami adók nagyrészt még feudális járadékot jelentettek, de az állam már polgári jellegű adókat is vetett ki. Ezért a paraszti osztályharc közvetlenül a török államhatalom ellen is irányult.

Kumpf-Korfes, S.: Die ökonomische Expansion des deutschen Finanzkapitals in Bulgarien vom Ende des 19. Jh. bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges.

(A német fináncstőke gazdasági expanziója Bulgáriában a 19. század végétől az első világháború kitöréséig.)

ZG, 1969. f.11. 1427-1441.

Григорова, М., Боевое сотрудничество болгар и сербов в годы II. мировой войны.

(Katonai együttműködés a bulgárok és szerbek között az első világháborúban.)

ЕВ, 1969. т.5. ф.3. 31-48.

Джорджевич, В., Участие болгар в защите советской власти в Бонгрии в 1919 году.

(Bulgárok részvétele az 1919-es magyar Tanácsköztársaság védelmében.)

ЕВ, 1969. т.5. ф.4. 38-55.

Petrova, S.: Prémisses de l'insurrection armée populaire du 9 septembre 1944 en Bulgarie.

(Az 1944 szeptember 9-i fegyveres népi felkelés előzményei Bulgáriában.)

ЕВ, 1969. ф.5. т.3. 13-30.

A felkelés sikerének külső és belső feltételei, Bulgária szerepe a második világháborúban.)

Григорова, М., Дружба и сотрудничество между НРБ и СФРЮ - стабилизирующий фактор на Балканах.

(Barátság és együttműködés a Bolgár Népköztársaság és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság között - stabilizáló tényező a Balkánon.)

ЕВ, 1969. т.5. 49-56.

Тörténeti visszatekintés a jelenlegi kapcsolatok előzményeire.

Csehszlovákia

- Graus, F.: Knežna Libuše - od postavy báje k národnému symbolu -
(Libuse hercegnő - a mondai alaktól a nemzeti szimbólumig.)
OČH, 1969. XVII. f.6. 817-844.
- Graus, F.: Hon na čarodějnice
(A boszorkányok üldözése.)
OČH, 1969. XVII. f.2. 190-195.
- Šmahel, F.: Česka anomálie? Uvaha na okraj diskuzí o modernosti českého "národa" a českého "nacionalismu" ve 14. a 15. století
(Cseh anomália? Megjegyzés a 14. és 15. századi cseh "nemzet" és cseh "nacionalizmus" modernségéről folytatott vita margójára.)
OČH, 1969. XVII. f.1. 57-68.
- Šmahel, Fr.: The National Idea in Hussite Bohemia III.
(A nemzeti eszme a huszita Csehszlovákiában.)
Hist, 1969. t.17. 93-197.
Integráció és disintegráció a huszita mozgalmak idején; ellen-
tét és kapcsolat a "fides" és a "patria" között; a királynél-
küli királyság kérdése.
- Evans, R.: Bilá Hora a kultura českých zemi
(Fehér Hegy és a cseh területek kulturája.)
OČH, 1969. XVII. f.6. 845-862.
- Z korešpondencie predstaviteľ'ov českého a slovenského národného hnutia
na prelome 19. a 20. storočia.
(A cseh és a szlovák nemzeti mozgalom képviselőinek levelezé-
séből a 19. és a 20. század fordulóján.)
Közreadta és jegyzetekkel ellátta: Jirasek, J.
HC, 1969. XVII. f.2. 270-284., f.3. 427-437.
- Krajčovičová, N.: Slovenská národná rada roku 1918.
(A Szlovák Nemzeti Tanács 1918-ban.)
HC, 1969. XVII. f.2. 177-197.
- Urban O.: Masarykovo pojetí české otázky.
(Masaryk és a cseh kérdés.)
OČH, 1969. XVII. f.4. 527-552.
- Houser, J.: Zur Vorgeschichte der ČSR. Der Kampf um den neuzeitlichen
tschechischen Staat vor dem Jahre 1918 und die Arbeiterbewe-
gung.
(A csehszlovák Köztársaság előtörténete. Az ujkori cseh
államért vívott harc és a munkásmozgalom 1918 előtt.)
ÖO, 1969. f.3. 137-145.
- Holotik, L.: The Impact of 1st World War on the Czech and Slovak Nations
(Az I. világháború hatása a cseh és szlovák népre.)
SHS, 1968. t.6. 107-118.
- Pichlik, K.: Die Entstehung der Tschechoslowakei.
(Csehszlovákia létrejötte.)
VfZg, 1969. f.2. 181-218.

Perutka, J.: Sokol na Slovensku v rokoch 1918-1938.
(Sokol működése Szlovákiában 1918-1938-ban.)
HC, 1969. XVII. f.2. 198-217.

Леванская, А. П., Доклад Советского правительства о за нормализацию советско-чехословацких отношений, 1918 - начало 1920 гг.
(A szovjet kormány harca a szovjet-csehszlovák kapcsolatok normalizálásáért, 1918 vége - 1920 eleje.)
VI, 1969. f.2. 98-111.
Bemutatja a szovjet kormány ismételt erőfeszítéseit a béke helyreállítására és a csehszlovák légiónak hazajuttatására, amit a csehszlovák kormány sokáig visszautasított, s csak a megváltozott hazai és nemzetközi helyzet kényszerítette a békés megoldásra.

Kukliková, M.: Rassemblement Universel pour la Paix (Politické problémy mírového hnutí druhé poloviny tricátých let a jejich podoba v ČSR)
(A harmincas évek második fele békemozgalmának politikai problémái és azok formája a Csehszlovák Köztársaságban.)
ČCH, 1969. XVII. f.2. 137-160.

Dobrý, A.: O pravdivý obraz hospodářského profilu předmnichovské republiky
(A München előtti köztársaság tényleges gazdasági profiljának feltárásáért.)
ČCH, 1969. XVII. f.2. 185-189.

Pasák, R.: Vstup německých vojsk na české území v roce 1939.
(A német katonaságnak a cseh területekre való bevonulása 1939-ben.)
ČCH, 1969. XVII. f.2. 161-184.

Hass, G.: Das Münchener Abkommen und die Annexion der Tschechoslowakei im Spiegel der westdeutschen Publizistik und Geschichtsschreibung.
(A müncheni egyezmény és Csehszlovákia annexiója a nyugatnémet publicisztika és történetírás tükrében.)
ZG, 1969. f.4. 462-471.
Nem hajlandó véglegesen feladni a szudétanémetek "hazájukhoz" való jogát.

Červinková, M.: Views and Diplomatic Activity of Dr. Edvard Beneš in the Period of Preparation of Czechoslovak - Soviet Treaty of 1943.
(Dr. Eduard Beneš nézetei és diplomáciai tevékenysége az 1943-as csehszlovák-szovjet egyezmény előkészítésének idején.)
Hist, 1969. t.17. 235-274.

Pasák, T.: Činnost protektorátní reprezentace na podzim roku 1939
(A protektorátusi képviselőlet működése 1939 őszén.)
ČCH, 1969. XVII. f.4. 553-573.

Masařík, H.: Ještě jednou Mnichov
(Még egyszer München.)
ČCH, 1969. XVII. f.2. 236-239.

Holdoš, L.: Niektoré problémy československého zahraničného odboja vo Francúzku v rokoch 1939-1940.
(A csehszlovák külföldi ellenállás néhány problémája Franciaországban 1939-1940-ben.)
HC, 1969. XVII. f.3. 379-419.

Липтак, А.: Словакия и страны Центральной Европы в период 1939-1944 гг.
(Szlovákia és Közép-Európa országai 1939-1944 között.)
SHS, 1969. t.6. 119-150.

Лутск, П.: Словацкое национальное восстание.
(A szlovák nemzeti felkelés.)
SHS, 1969. t.6. 111-201.

Kamenec, I.: Snem Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľ'stva na Slovensku v rokoch 1939-1945.
(A Szlovák Köztársaság országgyűlése és állásfoglalása a zsidó lakosság problémájához Szlovákiában 1939-1945-ben.)
HC, 1969. XVII. f.3. 329-362.

Vrabcic, E.: Obnova priemyselnej výroby na Slovensku r. 1945.
(Az ipari termelés felújítása Szlovákiában 1945-ben.)
HC, 1969. XVII. f.2. 233-269.

Lacina, V.: K agrárnim koncepcim sociálni demokracie a národných socialistu v letech 1945-1948.
(A szociáldemokrácia és a nemzeti szocialisták agrár-koncepciói 1945-1948-ban.)
ČCH, 1969. XVII. f.1. 43-56.

Рыжов, Н. П.: Историческое значение февральских событий 1948 г. в Чехословакии.
(Az 1948 februári csehszlovákiai események történelmi jelentősége.)
NNI, 1969. f.1. 49-55.1.
Egyetemes történeti szempontból vizsgálja a fordulatot.

Lipták, L.: Uloha a postavenie historiografie v našej spoločnosti.
(A történetírás szerepe és helyzete társadalmunkban.)
HC, 1969. XVII. 1.sz. 97-118.

Franciaország

Göllner, C.: Zum französischen Levantehandel in den Jahren 1593-1604.
(A levantei francia kereskedelemhez az 1593-1604-es években.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 649-658.
Francia-angol rivalitás Levante piacaiért.

Lemarchand, G.: Une fresque d'histoire totale: Amiens au XVIIIe siècle.
(Egy teljes történelmi freskó: Amiens a XVII. században.)
P, 1969 febr. f.143. 121-129.
A termelés pénzügyi-konjunkturális és technikai-társadalmi kapcsolatai, belső társadalmi hierarchia; szoros összefüggések az infrastruktúra és a vallási-ideológiai felépítmény között.

Lacour-Gayet, R.: Napoléon et les Etats-Unis.
(Napoleon és az Egyesült Államok.)
RHD, 1969. okt-dec., t.83. f.4. 289-302.
Francia diplomáciai próbálkozások Amerika megnyerésére az angol-amerikai konfliktus összefüggéseiben.

Larrogola, J.-G.: Le gouvernement français face à la guerre de sécession.
(A francia kormány, szemben az északamerikai szecessziós háborúval.)
RHD, 1969. okt.-dec., t.83. f.4. 303-337.
III. Napoleon közvetítési kísérleteinek európai háttere és mozgatói.

Greenberg, L.M.: The Commune of 1871 as a Decentralist reaction.
(Az 1871-es Kommün mint decentralista visszahatás.)
JMH, 1969. t.41. f.3. 304-318.
A centralizáció problémája Franciaországban.

Мерминова, А.И., Новая советская историография о народном фронте во Франции.
VI, 1969. f.3. 157-167.
A franciaországi Népfront történetével foglalkozó szovjet történetírás fejlődését összegezi.

Колохищев, В.Ф., Буржуазные авторы о внешней политике современной Франции.
(Búrzsóá szerzők a mai Franciaország külpolitikájáról.)
VI, 1969. f.1. 182-188.
Nagyrészt néhány De Gaulle-lal foglalkozó könyvet bírál.

Görögország

Арт, Г.А., Деятельность "Филики Этерии" в России в период восстания Ипсиланти.
(A "Filiki Eteria" oroszországi tevékenysége Ipsilanti felkelése idején.)
NNI, 1969. f.2. 135-144.
Kimutatja, hogy 1821-ben még orosz konzervatív körök is támogatták a görög szabadságharc megindulását. A szervezet oroszországi csoportjai jelentős anyagi segítséget nyújtottak a felkelőknek.

Jugoszlávia

Pribić, B.R.: Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892 do 1907.
(A szociáldemokraták kulturális tevékenysége Horvátországban 1892-1907 között.)
CSP, 1969. 1.évf. t. 1-2. 115-138.

Matković, D.: 50 Jahre Kommunistische Partei Jugoslawiens.
(A Jugoszláv Kommunista Párt 50 éve.)
DDR, 1969. f.1-2. 79-91.

Djurović, S.: Pregled literature o industrijalizaciji jugoslovenskih zemalja u periodu 1918-1941. godine.
(Az 1918-1941 közötti jugoszláv iparosodás irodalmának áttekintése.)
IG, 1967. br. 1-2. 155-191.

- Angyal, A.: Südslavische und europäische Avantgarde. Zur Geschichte des Zenitismus.
(Délszláv és európai avantgarde. A zenitismus története.)
ÖÖ, 1969. f.1. p.1-12.
Zágrábban 1921 és 1926 között jelent meg a Zenit c. műtörténeti folyóirat. A cikkben elemzik az e köré csoportosult fiatalok összetételét, szerepét, az általa képviselt művészeti irányzat jelentőségét. Jelszavuk volt: "A művészet halott, éljen az Új Művészet: a Zenitizmus".
- Janjatović, B.: Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933-1936 s obzirom na politiku KPJ.
(A szakszervezeti mozgalom Horvátországban 1933-1936 között különös tekintettel a JuKP politikájára.)
ČSP, 1969. 1.évf. t.1-2. 7-54.
A JuKP tevékenysége közös szakszervezeti akciók és az osztályharc szempontjainak megvalósításáért.
- Jelić-Butić, F.: Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.
(Adalék az usztasák tevékenységének tanulmányozásához 1941-ig.)
ČSP, 1969. 1.évf. t.1-2. 55-91.
Az usztasa-mozgalom bel- és külföldi tevékenysége.
- Lengel-Krizman, N.: Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941-1942.
(A Népi Segély területi és helyi bizottságának szervezete és munkája Zágrábban 1941-1942-ben.)
ČSP, 1969. 1.évf., t.1-2. 93-113.
A Vörös Segély horvátországi ill. zágrábi szervezetének működéséről.
- Славин, Г. И., Советская общественность и Антифашистское вече народного освобождения Югославии.
(A szovjet közvélemény és Jugoszlávia Nemzeti Felszabadításának Antifasiszta Vecsége.)
SzSz, 1969. f.3. 14-26.
Ismerteti a szovjet sajtó baráti állásfoglalását a jugoszláv nemzeti felszabadító harccal kapcsolatban (1941-1944).
- Kolar-Dimitrijević, M.: Proučavanje ekonomsko-socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi.
(A két világháború közti horvátországi munkásosztály gazdasági-társadalmi strukturájának és helyzetének tanulmányozása háborúutáni irodalmunkban.)
ČSP, 1969. 1.évf. t.1-2. 139-179.
- Hadri, A.: Kosovo i Metohija u kraljevini Jugoslaviji.
(Kosovo és Metohija a jugoszláv királyságban.)
IG, 1967. br. 1-2. 51-84.
Gazdasági-társadalmi leírás.
- Bauer, E.: Die wirtschaftlichen Beziehungen Jugoslawiens zum Westen (Jugoszlávia nyugati gazdasági kapcsolatai.)
DDR, 1969. f.1-2. 79-91.
Jugoszlávia kapcsolatai a közös piac és varsói szerződés országaihoz ma.

Hrabak, B.: Devijacije u savremenoj jugoslovenskoj historiografiji u tretiranju nacionalnog pitanja.
(Elhajlások a mai jugoszláv történetírásban a nemzeti kérdés tárgyalásánál.)
IG, 1967. br.3-4. 123-150.
Nacionalista nézetek elleni kritika.

Lengyelország

Labuda, G.: Nowa synteza dziejów społecznych kościoła polskiego w średniowieczu.
(A középkori lengyel egyház társadalmi történetének új szintézise.)
PH, 1969. 2. 375-389.
Vítacikk a lengyel egyháztörténet első kötetével kapcsolatban (Kościół w Polsce. I. Średniowiecze. Kraków, "Znak", 1968. 676 p.)

Tazbir, J.: Powojenne badania nad tolerancją religijną w Polsce.
(A vallási toleranciával foglalkozó kutatások a háború utáni Lengyelországban.)
PH, 1969. 3. 554-561.

Bogucka, M.: Handel Gdańska z Półwyspem Iberyjskim w pierwszej połowie XVII wieku.
(Gdańsk kereskedelme az Ibériai félszigettel a XVII. század első felében.)
PH, 1969. f.1. 1-23.

Horn, M.: Skład zawodowy magistratu przeworskiego latach 1600-1650 na tle struktury zawodowej i społecznej miasta.
(A przeworski városi magisztrátus foglalkozás szerinti összetétele 1600-1650 között a város foglalkozási és társadalmi szerkezetében.)
PH, 1969. f. 270-290.
Przeworsk város (Rzeszowi vajdaság) tanácsában legnagyobb részt a takácscéh tagjai tevékenykedtek. A városban magyar mesterek is éltek: Thomas Ungarus és Georgius Hungarus takácsok.

Wojtasik, J.: Walka Augusta II z obozem kontystowsko-prymasowskim w pierwszym roku panowania (1697-1698).
(II. Ágost harca Conti és a hercegprimás táborával uralkodásának első évében (1697-1698).)
PH, 1969. 1. 24-44.
A lengyel királyá koronázott szász választó harca az ellenjelöltekkel.

Kamiński, A.: Początki antyszwedzkiego sojuszu. Ze stosunków polsko-rosyjskich 1704-1706.
(A svédellenes szövetség kezdetei. A lengyel-orosz kapcsolatok 1704-1706 között.)
PH, 1969. 2. 291-313.
XIII. Károly svéd király győzelmei és előrenyomulása Lengyelországban szükségessé tette, hogy II. Ágost Oroszországnál keresse segítséget.

Рейсбер, В.А., Русский вольнодумец XVIII в. о поражении Польши.

(Egy XVIII. századi orosz szabadgondolkodó Lengyelország szolgátságba döntéséről.)

SzSz, 1969. f.2. 89-91. l.

Közlí egy névtelen óda szövegét, amely elítéli Lengyelország felosztását.

Wawrykowa, M.: Polskie związki studenckie na uniwersytetach niemieckich w latach 1817-1824.

(Lengyel diákszövetség a német egyetemeken 1817-1824 között.)

PH, 1969. 2. 314-345.

Lengyelország felosztása után a lengyel diákok általában külföldi egyetemekre kényszerültek menni, de itt is megtartották szervezeti különállásukat.

Wazotek, J.: Adam Potocki a obóz Czartoryskiego w latach 1839-1851. U źródeł partii konserwatywnej w Galicji.

(Adam Potocki és Czartoryski tábor 1839-1851-ben. A galiciai konzervatív párt bölcsőjénél.)

PH, 1969. 4. 665-683.

A lengyel emigráció és a hazai főnemesség politikai kísérletei Lengyelország önállósítására, elsősorban 1848 idején.

Kozłowski, E.: Nieznane listy Jarosława Dąbrowskiego.

(Jarosław Dąbrowski ismeretlen levelei.)

PH, 1969. 1. 130-143.

A párizsi kommün híres tábornokának levelei az emigrációból 1865-1869 között.

Dzięciołowski, S.: Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego program w latach 1906-1908.

(A Lengyel Királyság Központi Mezőgazdasági Társasága és programja 1906-1908-ban.)

PH, 1969. 1. 45-73.

A Központi Mezőgazdasági Társaság egyike volt a cári megszállás alatt álló Lengyelországban azoknak az önszervező-önképző szervezeteknek, melyek egyben politikai tevékenységet is kifejtettek.

Migdał, S.: Rząd Saksonii wobec Królestwa Polskiego podczas I wojny światowej. Fragment z dziejów imperializmu niemieckiego.

(Szászország kormánya és a Lengyel Királyság az I. világháború idején. Részlet a német imperializmus történetéből.)

PH, 1969. 1. 74-91.

A szövetségi rendszerben felépülő Német Birodalom tagállamai között létező konfliktusok egyike Szászország és Poroszország harca volt Lengyelországnak a győzelem után való megszerzéséért, mert Szászország történelmi előzményekre hivatkozva magának vindikálta a lengyel területeket.

Кушко, Э., Ленин и польский национальный вопрос.

(Lenin és a lengyel nemzeti kérdés.)

SzSz, 1969. f.3. 3-8. l.

A lengyel fejlődés áttekintésével igazolja Lenin megállapításának helyességét, hogy Lengyelország csak az orosz forradalom győzelme után szabadulhat fel.

- Buĥak, H.: Rozmowy sztabowe polski-francuskie w Paryżu, wrzesień-październik 1922.
(Lengyel-francia vezérkari megbeszélések Párizsban, 1922 szept. okt.)
PH, 1969. 2. 363-374.
A tárgyalások jegyzőkönyvének közlése.
- Конатник, С., Государственным переворот в Польше 1926 года и иностранные государства.
(Az 1926-os lengyelországi államcsíny és a külföldi államok.)
VI, 1969. f.2. 88-97.
A lengyel történész ismerteti a francia, angol, amerikai, német, cseh, román, észt állásfoglalást. Anglia, Németországot, Olaszországot, Románia helyeselte a fordulatot, a Szovjetuniót sem érte meglepetésszerűen. A lengyel külpolitika alapvető változásához fűzött német remények azonban ekkor még nem valósultak meg.
- Лихутин, Л., Восприятие СССР в эту нацию и позиция польской дипломатии.
(A Szovjetunió belépése a Népszövetségbe és a lengyel diplomácia állásfoglalása.)
SzSz, 1969. f.2. 59-68.
Megállapítja, hogy a lengyel külpolitika szavakban ugyan barátságos volt, de alapjában szovjetellenes maradt, hozzájárulását különböző feltételekhez próbálta kötni, de ebben kudarcot vallott, a kisebbségvédelem új rendezésének javaslata sem talált támogatásra.
- Wajn, H.: Walka o amnestię dla więźniów politycznych w latach 1926-1928.
(Harc a politikai foglyók amnesztiájáért 1926-1928-ban.)
PH, 1969. 1. 92-113.
A huszas évek végén széleskörű akció bontakozott ki Lengyelországban a letartóztatott kommunisták és szocialisták kiszabadításáért.
- Micewski, A.: Polish youth in the Thirties.
(Lengyel fiatalság a 30-as években.)
JCH, 1969. No.3. 155-167.
- Kleindienst, A.: Die "Litzmannstädter Evangelische Kirche im Wartheland" und die Kontinuität der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen.
(A "litzmannstädti evangélikus egyház Warthelandban" és az augsburgi evangélikus egyház kontinuitása Lengyelországban.)
ZfO, 1969. f.3. p. 447-474.
Lengyelországban a két háború közti időben 7 evangélikus egyház volt. Ezek közül az augsburgi volt a legnagyobb, mintegy 1/2 millió taggal. Ennek a története a német megszállás után.
- Grodek, Z.: Zaopatrzenie kartkowew okresie Rządu Tymczasowego (31 grudnia 1944 - czerwiec 1945).
(Jegyllátás az Ideiglenes Kormány idején (1944. december 31. - 1945. június).)
PH, 1969. 4. 684-699.
A lakosság élelmiszerjegyllátásának megszervezése és problémái.
- Heike, O.: Die ersten Opfer des zweiten Weltkrieges. Fälschung und Wahrheit über den Umfang der Gewaltmassnahmen gegen die Deutschen in Polen im September 1939.)

(A második világháboru első áldozatai. Igazság és hamisítás a németek elleni megtorló intézkedések méreteiről 1939 szeptemberében Lengyelországban.)

ZfO, 1969. f.3. p.475-482.

A német közönséges bűnözők által végrehajtott provokáció áldozatainak számát 1940-ben mintegy 58.000 főre tették. Ma a különböző dokumentumok alapján ezek számát kb 5.000-re teszik.

Nowakowski, S.: Town dwellers versus village dwellers in Poland.

(A városi és falusi lakosság ellentéte Lengyelországban.)

JCH, 1969. No.3. 111-122.

Főleg az 1944 utáni viszonyokról.

Landau, Z. - Romaszewski, J.: Bank Handlowy w Warszawie SA w latach drugiej wojny światowej.

(A Varsói Kereskedelmi Bank RT a második világháboru idején.)

PH, 1969. 3. 441-469.

A német megszállás alatt állott Lengyelország, az un. Főkor-mányzóság bankügyei 1944-ig.

Волчев, В., До политики польского эмигрантского уряда в Лондоні в українському питанні.

(A londoni lengyel emigráns-kormány politikájáról az ukrán kérdésben.)

UIZs, 1969. f.6. 121-126.

Lengyel levéltári anyagok és a legújabb lengyel irodalom alapján lengyel szerző tanulmánya.

Ksliński, J.: "Bitwa o handel" a rozwój państwowego aparatu obrotu towarowego w Polsce Ludowej.

("Harc a kereskedelemért" és az állami áruforgalmi apparátus fejlődése a népi Lengyelországban.)

PH, 1969. 3. 510-522.

1947-1948-ban döntő harc indult meg a kereskedelem államosításaért, 1948 végére döntő lett az állami szektor.

Manteuffel, T.: Z dziejów odbudowy Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1945-1949.

(A Varsói Egyetem ujjaépítésének történetéből 1945-1949-ben.)

PH, 1969. 3. 501-509.

Landau, Z.: Czy w Polsce Ludowej dokonano nacjonalizacji banków?

(Vajon a népi Lengyelországban végrehajtották-e a bankok államosítását?)

PH, 1969. 4. 700-714.

A szerző vitába bocsátkozik O. Lange és más gazdaságtörténész nézeteivel: szerinte 1944 után nem történt meg a bankok radikális államosítása, hanem 1952-ig lassan kiszorították azokat a gazdasági életből.

Костиков, С.Н., Боевой авангард польского народа.

(A lengyel nép harci élcsapata.)

VI, 1969. f.1. 26-34.

A lengyel munkáspártok 1948 decemberében bekövetkezett egyesülését és Lengyelország azóta megtett útjának fő állomásait vázolja.

- Suchodolski, S.: Początki mennictwa węgierskiego.
(A magyar pénzverés kezdetei.)
WNum, t.13. 1969. f.3. 131-148.
- Kovačovičova-Puskárová, B.: Die romanische Kunst in der Slowakei.
(Román művészet Szlovákiában.)
SHS, 1969. t.6. 151-152.
Gazdag képanyaggal.
- Lehotská, D.: Mestská správa a bratislavské mestianstvo do konca 14. storočia.
(A városi igazgatás és a pozsonyi polgárság a 14. század végéig.)
HS, 1969. XIV., 179-207.
- Nussbächer, G.: Documente și știri documentare privind mestesugurile din Sighisoara în secolul al XV-lea.
(Dokumentumok és dokumentációs jellegű adatok a segesvári kézművesiparról a XV. században.)
MB, 1969. 14. 225-242.
- Varsik, B.: Husiti a reformácia na Slovensku.
(A husziták és a reformáció Szlovákiában.)
HS, 1969. XIV., 217-222.
- Kovács, A.: Diplomele de înnobilitare și iconografia lui Nicolaus Olahus.
(Oláh Miklós nemesi oklevele és arcképei.)
RM, 1969. 2. 107-110.
- Nägler, D.: Breasla blănarilor din Sibiu în cursul secolelor XIV-XVIII.
(A szebeni szücsök céhe a XIV-XVIII. században.)
MB, 1969. 14. 243-250.
- Jugăreanu, V.: Tipografi și tipografii sibieni. Sec. XV-XVI.
(Szebeni nyomdák s nyomdászok a XV-XVI. században.)
MB, 1969. 14. 309-314.
- Decei, A.: La ville de Sibiu dans les sources historiques turques.
(Szeben város a török történeti forrásokban.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 575-591.
15-18. sz-i török politikai, gazdasági, katonai jelentések, levelezés.
- Tejnil, E.: K problematike tureckej topografie a toponymie na Slovensku.
(A török topográfia és helynévkutatás problematikájához Szlovákiában.)
HS, 1969. XIV., 167-178.
- Blaškovič, J.: Peniaze, miery a váhy používané na uzemi Slovenska okupovanom Turkami.
(A török által megszállt szlovákiai területen használt pénzek, mértékek és súlymértékek.)
HS, 1969. XIV. 208-213.

- Suchy, M.: Das Echo der türkischen Expansion in Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Deutschland.
(A 16. század eleji Magyarország elleni török terjeszkedés visszhangja Németországban.)
SHS, 1968. t.6. 63-106.
- Dan, M.P.: Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle.
(Kereskedelem Erdély és Lengyelország között a XVI. században.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 621-634.
- Imreh, St.-Pataki, I.: Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570-1610).
(Tanulmány az erdélyi mezőgazdaságról. 1570-1610.)
AMN, 1969. VI. 187-209.
A szerzők az állattenyésztés fejlődésével, a fejlődés következményeivel, és az erdők felhasználásával foglalkoznak.
- Kahounová, E.: Deux types traditionnels de la viticulture dans la Slovaquie de l'ouest.
(A szőlőművelés két hagyományos típusa Nyugat-Szlovákiában.)
SHS, 1969. t.6. 193-238.
- Suchý, M.: Vývoj majetkovéj diferenciácie levočského obyvateľ'stva od polovice 16. do konca 17. storočia.
(A lőcsei lakosság vagyon-differenciálódása a 16.sz. közepétől a 17.sz. végéig.)
HC, 1969. XVII. f.1. 57-97.
- Zytkowicz, L.: Z badań węgierskich nad gospodarstwem chlopskim w XVI i XVII wieku.
(A XVI. és XVII. századi paraszti gazdálkodás terén végzett magyar vizsgálatokból.)
PH, 1969. 4. 718-725.
Vitatottak: Zs. Kirilly et I.N. Kiss: Production de céréales et exploitations paysannes en Hongrie aux XVI. et XVII. siècles.
"Annales, Economies, Sociétés, Civilisations" t. XXIII, Nr.6. op. 1211-1236. alapján a magyar jobbágygazdaság problémáival foglalkozik. Kétségre vonja a tizedjegyzékek alapján megállapított termésátlagok hitelességét, mert a jegyzékek nyilvánvalóan pontatlanok voltak.
- Sofronie, M.: Aspecte privind relațiile dintre Țara Românească și Transilvania în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu.
(Munténia és Erdély közötti kapcsolatok Constantin Brîncoveanu idején.)
MB, 1969. 14. Arheologie-Istorie. 371-375.
1690-ben Brîncoveanu sikeresen legyőzte Heissler osztrák generálist, és miután megszilárdította hatalmát, igyekezett a jó viszonyt Erdellyel megtartani.
- Vozár, J.: Pokusy s dobývaním a priemyselným využívaním kamenného uhľu na strednom Slovensku v 18. stor.
(Kísérletek a kőszén kitermelésére és ipari felhasználására Közép-Szlovákiában a 18. században.)
HS, 1969. XIV., 130-148.
- Tazbir, J.: Les frères polonais en Transylvanie (1660-1784.)
(A lengyel testvérek Erdélyben. 1660-1784.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 697-704.

Lengyel ariánusok (unitáriusok, szociniánusok) Erdélyben - szervezetük, életmódjuk, vagyoni helyzetük, működésük.

- Kazimir, Š.: Výnosy obilnin na Erdődyovských panstvách Dobrá Voda a Čachtice v rokoch 1731-1779.
(Terméseredmények a Dobrá Voda-i és a Čachtice-i Erdődy uradalmakban 1731-1779-ben.)
HŠ, 1969. XIV., 116-129.
- Pervain, I.: Ioan Budai-Deleanu si "Supplex Libellus Valachorum".
(Ioan Budai-Deleanu és a "Supplex Libellus Valachorum".)
St, 1969. t.22. f.2. 207-219.
Ion Budai-Deleanu a "Căfolat" című írásában Iosif Carol Ederrel polemizál, aki 1791-ben kiadta a "Supplex Libellus Valachorumot" és aki tagadta a románok római eredetét.
- Botezan, L.: Organizarea pământurilor arătoare și a finanțurilor alodiale în Transilvania (1785-1820).
(A szántóföld és az allódiális kaszálók megszervezése Erdélyben.)
AMN, 1969. VI. 243-251.
Ezek a földterületek a feudális birtokosok használatában voltak, akik a földterület felhasználásával tették lehetővé a növekvő árutermelésbe való bekapcsolódást.
- Spiesz, A.: Balkánski obchodníci na Slovensku v 18. storočí.
(A balkáni kereskedők Szlovákiában a 18. században.)
HŠ, 1969. XIV., 77-97.
- Trócsányi, Zs.: Der Versuch zur Urbarialreglementierung von 1819-1822 in Siebenbürgen.
(Urbérrendezési próbálkozások Erdélyben 1819-22-ben.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 705-722.
- Vyvíjalová, M.: Snaha slovenských vzdelancov založiť katedru na peštianskej univerzite roku 1824.
(A szlovák értelmiség törekvései egy tanszék létrehozására a pesti egyetemen 1824-ben.)
HČ, 1969. XVII. f.2. 218-232.
- Tibenský, J.: Príspevok k dejinám osvietenstva a jozefinizmu na Slovensku.
(Adalék a felvilágosodás és a jozefinizmus történetéhez Szlovákiában.)
HŠ, 1969. XIV., 98-115.
- Netea, V.: Un nou memorialist pasoptist: Ioann Oros alias Rusu.
(Egy új negyvennyolcas emlékiró: Ioann Oros, azaz Rusu.)
St, 1969. t.22. f.3. 517-531.
Ioann Oros az erdélyi románok politikai akcióinak egyik szervezője volt.
- Ursutic, L.: Un document privind organizarea administrativă a românilor în revoluția din 1848 în Transilvania.
(Egy dokumentum a románok közigazgatási rendszeréről Erdélyben 1848-ban.)
AMN, 1969. VI. 593-611.

- Mésáros, J.: Le Commission historique Hongro-Tchécoslovaque sur les problèmes de la révolution bourgeoise 1848-1849.
(A magyar-csehszlovák történešzbizottság az 1848-1849-es polgári forradalom kérdéseiről.)
SHS, 1969. t.6. 277-282.
- Vyvíjalová, M.: Snahy slovenských vzdělančův o rozvoj spisovného jazyka v 18. storočí a v prvej polovici 19. storočia.
(A szlovák értelmiség törekvései az irodalmi nyelv létrehozására a 18. században és a 19. század első felében.)
HS, 1969. XIV., 237-250.
- Kovács, I.: Despre desființarea relațiilor feudale din Transilvania.
(A feudális viszonyok megszüntetéséről Erdélyben.)
AMN, 1969. VI. 325-334.
Az 1848-as agrár jellegű törvények és az 1853-54-es császári dekrétumok jelentősége a feudális viszonyok megszüntetésében.
- Vyvíjalová, M.: K slovensko-maďarským kultúrnym vzťahom koncom 18. a začiatkom 19. storočia.
(Juraj Ribay a Ferenc Széchenyi.)
(A 18. század végi és a 19. század eleji szlovák-magyar kulturális kapcsolatok kérdéséhez. Juraj Ribay és Széchenyi Ferenc.)
HS, 1969. XIV., 47-76.
- Tolnai Gy.: Textilna manufaktura a rol'nická tkáčska a pradiarska výroba na Slovensku (1850-1867).
(A textilmanufaktura és a paraszti szövő-fonóipar Szlovákiában, 1850-1867.)
HS, 1969. XIV. 17-46.
- Neamtu, Al.: Exploatarele de fier de la Hunedoare la mijlocul se. XIX, în lumina unui raport oficial.
(A vas feldolgozása Vajdahunyadon a XIX. század közepén.)
AMN, 1969. VI. 293-306.
- Tiberian, I.: Legăturile economice dintre România și Transilvania în perioada 1876-1886, aplicarea Convenției comerciale din 1875.
(Gazdasági kapcsolatok Románia és Erdély között az 1876-1886-os időszakban, az 1875-ös gazdasági egyezmény beiktatása.)
St, 1969. t.22. f.5. 905-7.
Megnövekedett az Erdélybe szállított állat, gabona, és nyersanyag, és a Romániába szállított ipari cikkek mennyisége.
- Menczer, B.: Count Julius Andrassy. An Hungarian at the Congress of Berlin.
(Andrassy Gyula gróf. Egy magyar a berlini kongresszuson.)
HT, 1969. No.4. 823-831.
- Scott, M.E.: Die Landwirtschaft als Quelle des Arbeitskraft-Angebots: Mutmassungen aus der Geschichte Ungarns, 1870- bis 1913.
(A mezőgazdaság mint munkaerőkinálat forrása: hipotézisek Magyarország 1870-1913-as története alapján.)
ZfSW, 1969. f.3. p.215-232.
Arra a sokoldaluan bizonyított következtetésre jut, hogy a tárgyalt időszakban a magyar mezőgazdaság egyik legfontosabb exportcikke a kivándorlás formájában, az ember, a munkás volt. A kiegyezéstől a kilencvenes évek közepéig a mezőgazdasági válság terheinek áthárítása következtében a mezőgazdasági név-

leges és tényleges napszámberék egyaránt süllyedtek. Ennek következményeként jelentkezett a nagyarányú tömeges kivándorlás. A kivándorlásnak a munkaerőpiacra gyakorolt nyomása folytán a munkabérek emelkedni kezdtek, de csupán a korábbi szintet érték el. Az első világháború előtt eltelt több mint négy évtized alatt a magyar mezőgazdaság termelése és termelékenysége is folyamatosan emelkedett. A kimutatott munkabér-rátából és a kivándorlók óriási számából világos, hogy a látszólagos termelékenység növekedés nagyrészt az alacsonyan foglalkoztatottak számának csökkenéséből adódott. A termelékenység növekedésének másik tényezője a gépesítés volt; emellett a vasúthálózat nagyszabású kiépítését és ezzel összefüggésben a piac kibővülését is tekintetbe kell venni. A fentiek alapján meg lehet állapítani, hogy a nagybirtokrendszer nem teszi lehetetlenné a munkaerőfelszabadítást az ipar számára. Ez azonban az összgazdaság fejlesztésének csupán egyik, s nyilván nem is a legfontosabb eszköze. A döntő kérdésre, hogy ti. a magyar mezőgazdaság egészében véve serkentője vagy gátja volt-e az összgazdasági fejlődésnek, a szerző külön tanulmányban kíván válaszolni.

Maier, L.: Le mémorial de 1882 et son écho en Europe.

(Az 1882-es memorandum és visszhangja Európában.)

RRH, 1969. t.8. f.2. 283-295.

Emlékirat az erdélyi románság helyzetéről.

Polverejan, S.: Din istoricul memorandumului. Sedința comitetului central al Partieiului Național Român din 25-26 martie 1892.

(A Memorandum történetéből. A Román Nemzeti Párt központi bizottságának 1892 március 25-26-i ülése.)

AMN, 1969. VI. 335-345.

Polla, B.: Trestná vec Júliusa Bottu pre "Krátku históriu Slovákov"

(Príspevok k politickým tlačovým procesom Slovákov v Uhorsku)

(Julius Botto bírósági ügye "A szlovákok rövid története" c. munkája miatt. Adalék a magyarországi szlovákok politikai sajtópereihöz.)

HS, 1969. XIV., 5-16.

Hronský, M.: K slovenskej politike v období prvej svetovej vojny (1914-1918)

(Az első világháború időszakának szlovák politikájához 1914-1918.)

HC, 1969. XVII. f.4. 473-541.

Hanák, P.: Die ungarischen Staatsmänner und der Kriegseintritt Italiens.

Beiträge zur Aussenpolitik Österreich-Ungarns in der Zeit von Juli 1914 bis Mai 1915.

(A magyar államférfiak és Itália hadbalépése. Adalékok az osztrák-magyar monarchia külpolitikájához 1914 júliusától 1915 májusáig.)

OO, 1969. f.4. p.197-215.

Парфенов, В.Е., Боец - интернационалист Г. Пелликан.

(G.Pellikan a harcos internacionalista.)

VI, 1969. f.6. 218-220.

Az 1915-ben fogságba került és 1945-ben a Szovjetunióban elhunyt egykori magyar hadifogoly internacionalista életrajzát állítja össze.

- Mészáros, S.: Uticaj Oktobarske revolucije na radnički pokret u Ugarskoj i učešće madjarskih internacionalista u njoj.
(Az Októberi Forradalom hatása a magyarországi munkásmozgalomra és a magyar internacionalisták részvétele a forradalomban.)
IG, 1967. br.3-4. 3.58.
- Menczer, B.: Die politische Tournee Stephan Tiszas im Herbst 1918.
(Tisza István politikai körutja 1918 őszén.)
DDR, 1969. f.1-2. 77-78.
Bogdan Krizmannak a folyóirat előző számában megjelent cikkével foglalkozik.
- Erényi, T.: The Hungarian Republic of Councils, 1919.
(Magyar Tanácsköztársaság 1919.)
MT, 1969. 2/6d (1969.March) 85-88.
- Лебович, Л.О., Замечательная эпопея в истории венгерского народа.
(A magyar nép történetének nevezetes hősköltevénye.)
NNI, 1969. f.2. 20-32.
Az évforduló alkalmából áttekinti a Magyar Tanácsköztársaság történetét.
- I.I., O.I., Республіканська наукова сесія, присвячена 50-річчю проголошення Угорської Радянської Республіки. 1918 р.
(Ukrán tudományos ülésszak a magyar tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából.)
UIZS, 1969. f.6. 153-154.
Ungvár, 1969. március 27-30. Felszólítja az elhangzott referátumok szerzőit és témáit. Magyar részéről Polányi Imre (szege-di egyetem) üdvözölte a konferenciát, a nyiregyházai Ped. Főiskoláról pedig Kokos Ferenc és Hársfalvi Péter tartottak referátumot.
- Нежинский, Л.Н., У истоков советско-венгерской дружбы.
(A szovjet-magyar barátság forrásainál.)
VI, 1969. f.3. 18-31.
Az 50. évforduló alkalmából eseménytörténeti áttekintést ad a Magyar Tanácsköztársaságról, hangsúlyozva kapcsolatait Szovjet-Oroszországgal.
- Kovačev, V.: Saradnja izmedju jugoslovenske i madjarske komunističke organizacije krajem 1918. i početkom 1919. godine.
(A jugoszláv és a magyar kommunista szervezetek közötti együttműködés 1918 végén és 1919 végén.)
IG, 1967. br.3-4. 59-67.
- Dér, F.: Wolność prasy okresu Węgierskiej Republiki Radzieckiej 1919 r.
(Sajtószabadság a Magyar Tanácsköztársaság idején 1919-ben.)
ZeP, t.9. 1968. f.4. 83-85.
- Vinaver, V.: Jugoslaviya i vojna intervencija protiv Madjarske 1919. godine.
(Jugoszlávia és a Magyarország elleni katonai beavatkozás 1919-ben.)
IG, 1967. br.1-2. 3-49.
Jugoszlávia benemavatkozásának okairól.

Schmidt-Wulffen, W.: Das Burgenland und die deutsche Politik 1918-1921.
(Burgenland és a német politika 1918-1921-ben.)
ÖO, 1969. f.5. 270-287.

Draeger, Polityka zagraniczna Węgier w okresie międzywojennym.
Opracowała Katarzyna Ż. Kołodziejczyk.
(Magyarország külpolitikája a két háború között. Átdolg. K.Z.K.)
SD, t.5. 1969. 206-209.

Koźmiński M.: Witzyta premiera węgierskiego Gömbösa w Warszawie w
Październiku 1934 roku.
(Gömbös magyar miniszterelnök látogatása Varsóban 1934 októbe-
rénben.)
SD, t.5. 1969. 210-228.

Hoensch, J.K.: Účast Telekiho vlády na rozbití Československa
(A Teleki-kormány részvétele Csehszlovákia szétzuzásában.)
ČCH, 1969. XVII. f.3. 351-376.

Bohl, H.: Zur nationalsozialistischen Ungarnpolitik 1940-1941.
(Németország nemzetiszocialista Magyarországpolitikája 1940-
1941-ben.)
ÖO, 1969. f.1. p-21-26.

Trăistaru, E.: Lupta maselor din nordul Transilvaniei împotriva regimului
fascist-horthyst, pentru eliberarea, întregului teritoriu el
tării și instaurarea unui guvern democrat.
(Az északerdélyi tömegek harca a Horthy féle fasiszta rendszer
ellen az ország egész területének felszabadításáért és egy
demokratikus kormány felállításáért.
AMN, 1969. VI. 421-431.

Goetel, Z.: Warunki i okolicznosci polskiej akcji w kiernuku południowym
w latach 1939-1945 na Węgrzech i na Słowacji.
(A lengyel illegális futárszolgálat déli irányú akcióinak fel-
tétel- és körülményei Magyarországon és Szlovákiában 1939-
1945-ben.)
RS, t.9. 1968. 211-248.

Bieganski, W.: Polscy uchodźcy na Węgrzech w latach 1939-1945.
(Lengyel menekültek Magyarországon 1939-1945-ben.)
MW, t.12. 1969. f.8. 31-33.

Wyzwolenie Węgier 1944-1945. Wybór dokumentów.
(Magyarország felszabadítása 1944-1945. Válogatott dokumentu-
mok.)
Opracował Jerzy Robert Nowak.
SM, t.23. 1970. f.4. 87-105.

Csorba, T.: Współczesna literatura węgierska w polskich przekładach od
1945 roku.
(A modern magyar irodalom 1945 óta lengyel fordításban.)
WM, t.15. 1969. f.9. 19-20.

Лукач, Л.І.: Історія Угорщини в працях українських радянських істориків
/1945-1967 рр./
(Magyarország története a szovjet ukrán történeti művekben.
1945-1967.)
UIZs, 1969. f.4. 126-134.
Gazdag bibliográfia, jó historiográfiai áttekintés.

Mucs, S.: Z dziejów węgierskiej armii ludowej 1945-1957.
(A magyar néphadsereg történetéből 1945-1957.)
WPH, t.14. 1969. f.3/4. 439-462.

Лукач, Л.И., Зміцнення союзу робітничого класу і селянства в Угорщині
/1957-1958 pp./
(A munkás-paraszt szövetség megerősödése Magyarországon. 1957-1958.)
UIZs, 1969. f.1. 83-90.
Magyar statisztikai-, és történeti kiadványok alapján irt áttekintés.

Sipos, J.: Problèmes du developpement du marxisme en Hongrie.
(Problémák a marxizmus magyarországi fejlődésével kapcsolatban.)
P, 1969. jun. f.145. 89-99.
Az 1968-as várnai kongresszuson elhangzott előadás.

Aczél, Gy.: La politica del partito ungherese per lo sviluppo della
ricerca scientifica.
(Magyar pártpolitika a tudományos kutatások fejlesztéséért.)
OMarx, 1969. t.7. f.4-5. 314-333.

Aczél, Gy.: Guiding principles of Hungarian science policy.
(Magyar tudománypolitikai vezérelvek.)
MT, V.14. No.5. May 1970. 142-152.
A cikk először a The New Hungarian Quarterly 1969. 36. számában jelent meg.

Németország

Köbler, G.: Zur Frührezeption der Consuetudo in Deutschland.
(A hagyományok korai befogadása Németországban.)
HJ, 1969. t.89/II. 337-371.
Az egyházi jog és római jog befogadása és helyzete Németországban a 12. században.

Sporan, L. - Stromer, W.: Die Nadelholz-Saat in den Nürnberger Reichswäldern zwischen 1469-1600.
(Tülevelű fa telepítése a nürnbergi birodalmi erdőkben 1469-1600 között.)
ZAA, 1969. f.1. 79-106.

Thadden, v.R.: Calvin und der Fortgang der Reformation im Reich.
(Calvin és a reformáció előrehaladása a német-római birodalomban.)
HZ, 1969. t.208. f.1. 1-23.

Volger, G.: Publikationen zum 450. Jahrestag der Reformation aus Verlagen der DDR.
(Az NDK kiadvállalatainak kiadványai a reformáció 450. évfordulójára.)
ZG, 1969. f.3. 348-354.

- Hielscher, K.: Fragen zu den Arbeitsgeräten der Bauern im Mittelalter.
(A paraszti munkaeszközök kérdése a középkorban.)
ZAA, 1969. f.1. p.6-34.
Részletes annotált bibliográfia az állattenyésztés és földművelés eszközeinek irodalmáról.
- Blickle, P.: Bäuerliches Eigen im Allgäu.
(Paraszti tulajdon Allgäu-ban.)
ZAA, 1969. f.1. 57-78.
A bajor paraszti földtulajdonról kitűnő cikk, összefoglalja a 17-18. századi viszonyokat. 8 táblázat didaktikusan is bemutatja az anyagot.
- Köllmann, W.: The process of urbanization in Germany at the height of the industrialization period.
(A városodás folyamata Németországban az iparosodási időszak tetőpontján.)
JCH, 1969. No.3. 59-76.
1771-től 1910-ig, igen jó táblázatokkal szemlélteti a különböző területek fejlődését. (Népesség, mezőgazdasági, ipari fejlődés).
- Hennuy, G.: La prétendue filiation idéologique des deux contemporains, Lambert (1728-1777) et Kant (1724-1804) ne résulte que d'une coincidence historique.
(A két kortárs, Lambert (1728-1777) és Kant (1724-1804) egymásra tulajdonított befolyása pusztán történelmi egybeesésből adódik.)
RUB, 1969. máj.-júl. t.21. f.4. 231-264.
- Craig, G.A.: Engagement and Neutrality in Germany: the case of Georg Forster, 1754-1794.
(Elkötelezettség és semlegesség Németországban: Georg Forster esete, 1754-1794.)
JMH, 1969. t.41. f.1. 1-16.
G.F. filozófiai felfogása a francia forradalommal kapcsolatban, - a korabeli német értelmiséggel ellentétes állásfoglalása a politikai aktivizmus mellett.
- Mieck, I.: Preussischer Seidenbau im 18. Jahrhundert.
(Porosz selyemtenyésztés a 18. században.)
VfSW, 1969. t.56. f.4. 478-498.
- Dorpalen, A.: The German struggle against Napoleon: the East German view.
(Német küzdelem Napoleon ellen: a keletnémet felfogás.)
JMH, 1969. t.41. f.4. 485-516.
Párhuzam a marxista és a polgári történetírás interpretálása között.
- Raab, H.: Zur Geschichte der Aufklärung in Rhein-Main-Gebiet.
(A felvilágosodás története a Rajna-Majna-térségben.)
HJ, 1968. f.2. 419-443.
- Dülmen, R.: Antijesuitismus und katholische Aufklärung in Deutschland.
(Antijezsuitizmus és katolikus felvilágosodás Németországban.)
HJ, 1969. t.89/I. 52-80.

- Martin, P.C.: Die Entstehung des preussischen Aktiengesetzes von 1843.
(A porosz részvénytörvény keletkezése 1843-ban.)
VfSW, 1969. t.56. f.4. 499-542.
- Vogler, G.: Marx, Engels und die Konzeption einer frühbürgerlichen Revolution in Deutschland. Ergebnisse und Probleme einer Diskussion.
(Marx, Engels és a korai németországi polgári forradalom koncepciója. Egy vita eredményei és problémái.)
ZG, 1969. f.6. 704-717.
Annak a vitának az eredményeit foglalja össze, amelyet a marxista történészek már több éve folytatnak a németországi reformáció és parasztháború objektív és szubjektív előfeltételeiről, osztálytartalmáról.
- Schmidt, W.: Zur Rolle des Proletariats in der deutschen Revolution von 1848/49.
(A proletáriátus szerepe az 1848/49-es német forradalomban.)
ZG, 1969. f.3. 270-288.
- Bleiber, H.: Bauern und Landarbeiter in der bürgerlich-demokratischen Revolution von 1848/49 in Deutschland.
(Parasztok és földmunkások az 1848/49-es németországi polgári demokratikus forradalomban.)
ZG, 1969. f.3. 289-309.
- Kliem, M.: Die Rolle der feudalk Junkerlichen Reaktion in der Revolution von 1848/49.
(A feudális junker reakció szerepe az 1848/49-es forradalomban.)
ZG, 1969. f.3. 310-330.
- Becker, G.: Die Ausweisung von Karl Marx aus Preussen 1849.
(Karl Marx kiutasítása Poroszországból 1849-ben.)
ZG, 1969. f.5. 611-618.
- Strey, J.: Die politische Konzeption der "Neuen Rheinischen Zeitung" in der Reichsverfassungskampagne 1849.
(A Neue Rheinische Zeitung politikai koncepciója a birodalmi alkotmányért folytatott harcban 1849-ben.)
ZG, 1969. f.5. 573-591.
- Kurtz, H.: Bismarck and the two Germanies. I. The background to the Franco-Prussian War.
(Bismarck és a két Németország. I. A francia-német háború háttere.)
HT, V.77. July 1970. 4.455-463.
- Opitz, W.: Friedrich Engels und die deutsche Sozialdemokratie in den Jahren 1890/91.
(Engels Frigyes és a német szociáldemokrácia 1890/91-ben.)
ZG, 1969. f.11. 1403-1415.
- Weinberger, G.: Die deutschen Konsuln. Ihre Rolle in der ökonomischen Expansion des deutschen Imperialismus vor dem ersten Weltkrieg.
(A német konzulok. Ezek szerepe a német imperializmus gazdasági expanziójában az első világháború előtt.)
JW, 1969. f.2. 203-223.

- Petzina, H.: Materialien zum sozialen und wirtschaftlichen Wandel in Deutschland seit dem Ende des 19. Jahrhunderts.
(Adatok a németországi társadalmi és gazdasági változásokról a 19. század végétől.)
VfZg, 1969. f.3. 308-338.
- Urban, O.: Karl Kautský a utváření marxismu jako politické ideologie masové socialistické strany na sklonku 19. století.
(Karl Kautsky és a marxizmus, mint a szocialista tömegpárt politikai ideológiájának kialakulása a 19.sz. végén.)
OČH, 1969. XVII. f.1. 1-18.
- Braulich, H.: Der Verrat an der Volksbühnenbewegung. Von den Anfängen bis zur Übergabe der Berliner Volksbühne an den Hitlerfaschismus (1890-1939).
(A népszínház mozgalom elárulása. A kezdetektől a Berliner Volksbühne-nek a hitleri fasizmusnak történt átadásáig (1890-1939).)
WZdH, 1969. f.1. 37-52.
A színház rövid összefoglaló története.
- Diehl, E.: Die Bedeutung der Novemberrevolution 1918.
(Az 1918. évi novemberi forradalom jelentősége.)
ZG, 1969. f.1-2. 14-32.
A német munkásosztály első nagy forradalmi megmozdulásának elvi tapasztalatait összegézi. A világ- és vele együtt a német imperializmus 1918 végén merőben új helyzettel találta magát szembe. Ez stratégiai és taktikai irányváltásra kényszerítette az imperialista burzsoáziát. Maga is kezdett demokratikus jelszavakat hangoztatni: vezetészerepre igyekezett szert tenni demokratikus szervezetekben. Legfőbb törekvése azonban az volt, hogy a jobboldali szociáldemokrata és független szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezetők segítségével az imperialista államhoz láncolja a munkásosztályt. Ebből a veszélyes helyzetből a Spartacus Szövetség és a belőle kisarjadt Német Kommunista Párt mutatta meg a kivezető utat.
- Badia, G.: Rosa Luxemburg, le spartakisme et la fondation du Parti Communiste Allemand.
(R.L., a spartakizmus és a német kommunista párt megalapítása.)
P, 1969. ápr. f.144. 3-13.
R.L. felfogásának újraértékelése a hozzáférhetővé vált levéltári anyag alapján.
- Cemkov, H.: Traditionen deutsch-polnischer revolutionärer Solidarität. Der Kampf der Roten Hilfe Deutschlands gegen den weissen Terror in Polen.
(Német-lengyel forradalmi szolidaritás. Németország vörös segélyének harca a fehér terror ellen Lengyelországban.)
ZG, 1969. f.6. 718-738.
- Lange, H. - Schellenberg, J.: Kontinuität und Wandel der bürgerlichen Parteien in der Auseinandersetzung zwischen Imperialismus und Sozialismus in Deutschland.
(Folytonosság és változás a polgári pártokban az imperializmus és szocializmus közötti vitában.)
ZG, 1969. f.6. 767-769.
A német polgári pártok történetével foglalkozó munkaközösség Jénában 1968 december elején tartott konferenciájának eredményeit ismerteti.

Feldman, G.D.: The Social and Economic Politics of German Big Business, 1918-1929.
(A német nagytőke társadalmi és gazdasági politikája 1918-1929-ben.)
AHR, 1969. t.LXXV. No.1. 47-55.

Heinemann, J.L.: Constantin von Neurath and German policy at the London Economic Conference of 1933: backgrounds to the resignation of Alfred Hugenberg.
(C. von N. és a német politika az 1933-as londoni gazdasági konferencián: A.H. lemondásának háttére.)
JMH, 1969. t.41. f.2. 160-188.
Milyen mértékben tudta még irányítani a külügyminisztérium Németország külpolitikáját Hitler uralomra jutása első hónapjaiban - hogyan szerezte le Hitler a kabinet konzervatív többségét.

Домнич, М.А., Христианские профсоюзы и установление фашистской диктатуры в Германии.
(A keresztény szakszervezetek és a fasiszta diktatura létrehozása Németországban.)
VI, 1969. f.2. 112-123.
Először próbálja felmérni a jelentős munkástömegeket tömörítő keresztény szakszervezeti szövetség felelősségét; vezetői 1918 óta reakciós nacionalista elveket hirdettek, objektíve a munkásosztály megosztására törekedtek, s bár 1933 januárjában tiltakoztak az új kormány ellen, nyugalomra intettek, sőt bele is próbáltak épülni az új rendbe, de már áprilisban feloszlatták.

Vlčková, E.: Koncepce jednotné fronty levých socialistu Německa a Rakouska po nástupu nacismu (1933-34).
(A németországi és az osztrák baloldali szocialisták egységfront-koncepciója a náciizmus hatalomra jutása után. 1933-34).
ČCH, 1969. XVII. f.1. 19-42.

Riess, J. - Schulze, O.: Zum Anteil Walter Ulbrichts an der schöpferischen Weiterentwicklung der Ideen des Sozialismus (1935-1948).
(Walter Ulbricht részvétele a szocializmus eszméjének alkotó továbbfejlesztésében. 1935-1948.)
ZG, 1969. f.4. p.439-444.
Ulbricht sohasem tévesztette szem elől a szocialista végcél, mindig ki tudta választani a legrugalmasabb és legcélravezetőbb eszközöket.

Фомин, В.Т., Внутриполитическое положение фашистской Германии накануне нападения на СССР.
(A fasiszta Németország belpolitikai helyzete a Szovjetunió elleni támadás előestéjén.)
VI, 1969. f.1. 60-73.
Bemutatja az államapparátus további központosítását, a párt és a rendőrség szorosabb összefonódását, a hatalomnak néhány ember kezében való koncentrációját. Ekkoriban kezdtek foglalkozni az elmebetegek és egyéb "haszontalan" emberek tömeges legyilkolásának kikísérletezésével. A pánikot okozó bombázásokkal szemben védekezésként fokozták a nacionalista propagandát. A felső vezetés körében valójában semmi ellenállás sem volt, hiába próbálják ezt utólag bizonyítani, de a tömegek körében is csekély, a kommunisták nem tudták kivonni a munkásosztály jelentős részét a náci befolyás alól.

- Eichholtz, D.: Zum Anteil des IG-Farben-Konzerns an der Vorbereitung des zweiten Weltkrieges. Ein Dokument zur staatsmonopolistischen Kriegsplanen des faschistischen deutschen Imperialismus. (Az IG-Farben konszern szerepe a második világháború előkészítésében. A fasiszta német imperializmus állammonopolista háborus terveinek egy dokumentuma.) JW, 1969. f.2. 83-105.
- Radant, H.: Beteiligungen deutscher Konzerne an Unternehmungen in der Tschechoslowakei 1938 bis 1945. (Német konzernek részvétele csehszlovák vállalatokban 1938-tól 1945-ig.) JW, 1969. f.2. 157-201.
- Zumpe, L.: Arbeitsbedingungen und Arbeitsergebnisse in den Textilbetrieben der SS im Konzentrationslager Ravensbrück. Eine Studie über Probleme der Arbeitsproduktivität in KZ-Betrieben. (Munkafeltételek és munkaeredmények az SS ravenbrücki koncentrációs táborában. Tanulmány a koncentrációs táborok üzemei munkatermelékenységének problémáiról.) JW, 1969. f.2. p.11-51.
Marx saját körében az értéktöbbletaráta 100 %-nak tekintette. A mai fejlett kapitalista országokban az értéktöbbletaráta 3-400 %. Ravensbrückben a GmbH üzemek értéktöbbletaráta 600 % volt. Ezt a hadiipar használta fel. A cikk után a dachaui és ravenbrücki tábor könyveléséből hoz részleteket.
- Dankelmann, O.: Der faschistische "Grosse Plan". Zur Propagandatätigkeit des deutschen Imperialismus in Spanien während des zweiten Weltkrieges. (A fasiszta "nagy terv". A német imperializmus propagandatevékenysége Spanyolországban a második világháború alatt.) ZG, 1969. f.5. 601-610.
- Konečný, Z. - Mainuš, F.: Slováci na pracích v Německu a protektorátě za druhé světové války. (A szlovákok munkája állítása a második világháború időszakában Németországban és a protektorátus területén.) HČ, 1969. XVII. f.4. 565-590.
- Matthias, E.: Resistance to national socialism: the example of Mannheim. (Ellenállás a nemzeti szocializmussal szemben: Mannheim példája.) PP, 1969 nov. f.45. 117-128.
A személyes felelősség problémája egy totalitárius rendszerben.
- Berthold, W.: Zum Kampf der Führung der KPD gegen die faschistische Geschichtsideologie und die Miserekonzeption in der deutschen Geschichte 1939-1945. (A Német Kommunista Párt vezetésének harca a fasiszta történeti ideológia és a német történelem nyomorúság-konceptiója ellen 1939-1945.) ZG, 1969. f.6. 689-703.
- Berghahn, V.R.: NSDAP und "Geistige Führung" der Wehrmacht 1939-1943. (A német nemzetiszocialista munkáspárt és a Wehrmacht "szellemi vezetése" 1939-1943.) VfZg, 1969. f.1. 17-71.

Bleyer, W.: Der geheime Bericht über die Rüstung des faschistischen Deutschlands vom 27. Januar 1945.
(Titkos jelentés a fasiszta Németország felszereltségéről, 1945 január 27.)
JW, 1969. f.2. 347-367.

Фрике, Д., Вальтер Ульбрихт - как историк германского рабочего движения.
(Walter Ulbricht mint a német munkásmozgalom történésze)
NNI, 1969. f.1. 9-14.
Történeti elemzéseit ismerteti.

Olaszország

Macek, J.: Niccoló Machiavelli - mítus a skutečnost.
(Niccoló Machiavelli - mítosz és valóság.)
OCH, 1969. XVII. f.3. 273-300.

Kölmel, W.: Machiavelli und der Machiavellismus. Mit einem Exkurs zu Platinas Schrift: "De principe".
(Machiavelli és a machiavellizmus. Kis kitérő Platina: "De principe" c. írására.)
HJ, 1969. t.89/II. p.372-408.
A machiavellizmus rövid áttekintése: különböző értelmezése a különböző korokban: a 18-19. század forradalmi mozgalmaiban, Fichtenél.

Paggi, L.: Machiavelli e Gramsci.
(Machiavelli és Gramsci.)
SSt, 1969. t.10. f.4. 833-876.
Mit vesz át a marxizmus Machiavelli filozófiájából.

Badaloni, N.: Natura e società in Machiavelli.
(Természet és társadalom Machiavellinél.)
SSt, 1969. t.10. f.4. 675-708.
Társadalmi integráció és a természeti energiák felhasználása M. filozófiájában.

Dongus, H.: Gutsbetrieb und Bauernhof in den Marschen der östlichen Po-Ebene.
(Majorság és paraszti udvar a keleti Po-vidék mocsaras területén.)
ZAA, 1969. f.2. p.194-214.
A belső kolonizáció a Po-vidék mocsaras területein az 1500-tól napjainkig terjedő időszakot fogja át. Itt egy sajátos mezőgazdasági üzemszisztéma alakult ki.

Risset, J.: Lettura di Gramsci.
(G. olvasása.)
CM, 1969. t.7. f.6. 130-158.
Szempontok Gramsci munkáinak módszeres kutatásához.

Modica, E.: Curiel e la prospettiva unitaria del "partito nuovo".
(G. és az "új párt" kilátásai az egységre.)
CM, 1969. t.7. f.6. 159-172.
Curiel politikai munkássága a 30-as évek végén - kapcsolatai a kommunista párttal.

Tannenbaum, E.R.: The Goals of Italian Fascism.
(Az olaszországi fasizmus céljai.)
AHR, 1969. t. LXXIV. No.4. 1183-1204.

Смирнова, Н.А., Захват Албании фашистской Италией в 1939 году.
(Albánia elfoglalása a fasiszta Olaszország által 1939-ben.)
VI, 1969. f.4. 99-113.
Eseménytörténeti áttekintésében érinti az Albánia felosztására vonatkozó olasz-jugoszláv tárgyalásokat, hangsúlyozza, hogy Zogu király nem engedte meg a nép felfegyverzését, ezért nem tudott ellenállni. A Szovjetunió élesen elítélte a megszállást.

Portugália

Григулевич, И.Р., Преступления португальской инквизиции /XVI-XIX./.
(A portugál inkvizíció bűnei, XVI-XIX.sz.)
NNI, 1969. f.1. 38-48.; f.2. 65-77.
Nagy vonásokban foglalja össze az intézmény történetét, 1821-ig.

Románia

Condurachi, E.: La contribution des recherches archéologiques roumaines à la connaissance du limes romano-byzantin du Bas-Danube.
(Román archeológiai kutatások a Dél-duna-vidéki római-bizánci limes megismeréséhez.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 443-453.
Az utolsó 20 év eredményei.

Peyfuss, M.D.: Nachrichten von den Aromunen. Neuere griechische, jugoslawische und rumänische Forschungen.
(Híradás az arománokról. Újabb görög, jugoszláv és román kutatások.)
OO, 1969. f.2. 101-106.

Doens, I.: Rumäniens Klöster: Kultur und Touristik. Historische Denkmäler.
(Románia kolostorai: kultúra és turisztika. Történelmi emlékek.)
OO, 1969. f.2. 107-124.
Husz 14-17. századi kolostor, és az ortodox egyház helyzete és templomai 1958-ban.

Stefănescu, St.: L'évolution de l'asservissement des paysans de Valachie jusqu' aux réformes de Constantin Mavrocordat.
(A havasalföldi parasztok leigázásának fokozódása Maurocordatus Constantin reformáig.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 491-499.p.
A parasztság helyzete a Havasalföldön a XIV-XVIII. sz. között.

- Manolescu, R.: Contribution à l'histoire de la formation de la culture médiévale urbaine en Valachie.
(Adalék a középkori városi kultúra alakulásához Havasalföldön.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 531-536.
Kézművesek és kereskedők a XV-XVI. században.
- Macurek, J.: Zwei Entwürfe aus der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts für die Organisation Europas: des böhmischen Königs Georg von Podiebrad und des Moldauischen Fürsten Stephan des Grossen.
(Két európarendezési terv a 15. század második feléből: Podiebrad György cseh király és Nagy István moldvai vajda terve.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 501-513.p.
Új koncepció a keresztény államok közti kapcsolat kialakításáról, a pápa és a császár helyzetéről.
- Goldenberg, S.: Contribution à l'histoire du commerce Roumano-Balkanique au XVIIe siècle.
(Adalék a XVI. századi román-balkáni kereskedelemről.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 605-619.
- Stănescu, L.: Numele poporului român și primele tendințe umaniste interne în problema originii și continuității.
(A román nép neve és az első humanista belső törekvések az eredet és a kontinuitás területén.)
St, 1969. t.22. f.2. 189-207.
A XVI. századtól kezdve egyre határozottabban bontakozik ki a kontinuitás elmélete különösen a történeti irodalom virágzásakor.
- Suciu, I.D.: Aspecte ale unității poporului român în secolele XIV-XV.
(A román nép egységének kérdése a XIV-XV. században.)
St, 1969. t.22. f.6. 1065-1077.
A nemzeti öntudat bizonyítéka, hogy Bogdán óta a román nemesek gyakran fellázadtak a magyar királyok ellen, és kerestek menedéket a román fejedelmeknél. Kivételt képez a Hunyadiak ideje.
- Netea, V.: La philosophie des lumieres, arme de combat pour l'émancipation du peuple roumain.
(A felvilágosodás filozófiája, fegyver a román nép emancipációjához.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 687-696.
A felvilágosodás irodalmának román visszatükröződése.
- Suciu, I.D.: O mărturie maghiară din 1830 despre necesitatea unității românilor.
(Egy magyar vallomás 1830-ból a románok egyesülésének szükségességéről.)
St, 1969. t.22. f.5. 975-977.
Pálffy János egy volt azok közül, akik már a XIX. század közepén felvetették az egyesülés szükségességét.
- Vîlcu, N. - Căzașteanu, C.: Nicolae Bălcescu - 150 de ani de la naștere.
(150 éve született Nicolae Bălcescu.)
RM, 1969. 3. 199-205.
- Constantinescu, M.: Nicolae Bălcescu. 150 de ani de la naștere.
(150 éve született Nicolae Bălcescu.)
LC, 1969. t.49. f.6. 76-84.

- Bodea, C.: Pagini inedite din opera lui N. Bălcescu.
(Kiadatlan irások Bălcescu művéből.)
St, 1969. t.22. f.3. 499-517.
Bălcescu határozott, nemzeti alapon álló nézeteiről ad bizonyítékot Ion Ghicához írt levele.
- Călin, I.: Documente inedite referitoare la anii emigratiei lui Nicolae Bălcescu.
(Kiadatlan dokumentumok Nicolae Bălcescu emigrációjával kapcsolatban.)
LC, 1969. t.49. f.6. 85-89.
Magheru generalis hagyatékában talált levelek Bălcescu életének utolsó éveire vonatkoznak.
- Liveanu, V.: Veches mişcare socialistă şi intelctualitatea.
(A régi szocialista mozgalom és az értelmiség.)
LC, 1969. t.49. f.9. 84-92.
Az értelmiség részvétele és szerepe a munkásmozgalomban. A román értelmiség az I. internacionáléban, Eminescu és a szocialista eszmék, Gherea szerepe.
- Cristea, Gh.: Conspiratia "republicană" din august 1870.
(Az 1870 augusztusi köztársasági összeesküvés.)
St, 1969. t.22. f.2. 231-247.
A radikális értelmiség által vezetett összeesküvés I.Károly trónjának megdöntésére irányult. A nem megfelelően előkészített felkelést leverték.
- Muşat, M. - Piuoă, V.: Activitatea Partidului Naţional Român din Transilvania în preajma şi în primii ani după desăvîrsirea fauririi Statului naţional român.
(A Román Nemzeti Párt tevékenysége Erdélyben az egységes román nemzeti állam megalakítása utáni első években.)
RM, 1969. l. 5-22.
- Emerit, M.: Les saint-simoniens en Roumanie.
(A Saint-simonisták Romániában.)
RRH, 1969. t.8. f.3. 723-728.
A XIX. sz.-i értelmiség Romániában - kísérlet folyóhajózási társaság alakítására.
- Focşeneanu, I.: Moments de la lutte du peuple roumain pour l'accomplissement de l'unité d'état.
(Mozzanatok a román nép harcából az egységes államért.)
RRH, 1969. t.8. f.1. 35-75.
1917-es fegyverszüneti tárgyalások.
- Maciu, V.: B.P. Hasdeu şi unitatea naţională a Românilor.
(Hasdeu és a románok nemzeti egysége.)
St, 1969. t.22. f.6. 1047-1065.
Hasdeu a dákoromán elmélet fejlesztésével és elmélyítésével járult hozzá a románok 1918-as egyesüléséhez.
- Suciu, I.D.: Semicentenarul unirii Transilvaniei şi Banatului în istoriografia română.
(Erdély és Bánát egyesülésének félévszázados évfordulója a román történetírásban.)
St, 1969. t.22. f.4. 761-779.

- Liu, N., și Rădulescu-Zoner, S.: Sesiunea științifică consacrată sărbătorii semicentenarului unirii Transilvaniei cu România.
(Erdély Romániával való egyesülésének félévszázados évfordulója megünneplésére rendezett tudományos ülésszak.)
St, 1969. t.22. f.2. 323-326.
- Trofin, V.: Creșterea rolului conducător al P.C.R. și perfecționarea conducerii vieții sociale. Sarcinile organizațiilor de partid din învățământul superior.
(A Román Kommunista Párt vezető szerepének növekedése, és a társadalmi élet vezetésének tökéletesedése. A pártszervezetek feladatai a felsőoktatásban.)
LC, 1969. t.49. f.10. 14-28.
- Musat, M.: Considerații privind activitatea unor partide politice din România între anii 1918-1921.
(Szempontok a romániai politikai pártok 1918-1921 közötti tevékenységét illetően.)
LC, 1969. t.49. f.12. 78-92.
Az 1918-1921-es időszak a polgári és marxista történészek műveiben.
- Копанский, М.Л., Трудящиеся Бессарабии в борьбе против гнета боярской Румынии /1918-1940/.
(A besszarábiai dolgozók harcban a bojári Románia ellen, 1918-1940.)
NNI, 1969. f.1. 56-66.
Számos adatot hoz a sztrájkharcokra és felkelésekre, amelyek a burzsoá-földesuri román fennhatóság ellen irányultak.
- Saizu, I.: Situația căilor de comunicație ale României între anii 1922-1928.
(Románia közlekedési hálózatának helyzete 1922-1928 között.)
St, 1969. t.22. f.2. 249-270.
Az egységes román állam létrejöttének hatása a gazdasági élet ezen ágára.
- Chișu, I.: Lupta P.C.R. împotriva pericolului fascist, pentru apărarea independenței naționale, oglindită în manifeste și materiale.
(A Román Kommunista Párt, manifestumokban visszatükröződő harca a fasizmus veszélye ellen, és a nemzeti függetlenség megtartásáért.)
AMN, 1969. VI. 375-388.
- Giurescu, D.C.: La diplomatie roumaine et le pacte des quatre (1933).
(A román diplomácia és a négyek szövetsége.)
RRH, 1969. t.8. f.1. 77-102.
Tárgyalások a négy nagyhatalom és Románia között.
- Bunta, P.: Lupta Partidului Comunist Român pentru înfăptuirea Frontului Popular Antifascist.
(A Román Kommunista Párt harca az Antifasiszta Népfront megteremtéséért.)
AMN, 1969. VI. 390-419.
- Popescu-Puțuri, I.: Partidul Comunist Român-organizatorul și conducătorul mișcării de rezistență pentru eliberarea patriei de sub jugul fascist.
(A Román Kommunista Párt, a haza fasiszta iga alóli felszabadu-

lásáért küzdő ellenállási mozgalom szervezője és vezetője.)
St, 1969. t.22. f.4. 617-633.

Cimponeriu, E.: Griza guvernarii antonesciene în lunile core au procedat istoricul act de la 23 August 1944.
(Az Antonescu-kormány válsága az 1944 augusztus 23-i történelmi fordulót megelőző hónapokban.)
St, 1969. t.22. f.4. 633-655.

Petrescu, I.: Din oporețile militare desfașurate pe teritoriul Olteniei în cadrul insurectiei antifasciste.
(A román történetírás az 1944-es antifasiszta felkelés keretében Oltenia területén végbemenő hadműveletek.)
St, 1969. t.22. f.4. 679-685.

Rusenescu, M.: Istoriografie româneasca privind insurecției antifasciste din august 1944 si ormarile sale.
(A román történetírás az 1944-es antifasiszta felkelésről és következményeiről.)
St, 1969. t.22. f.4. 717-733.

Chiper, I.: Istoriografia străină despre insurecția armată din 1944 din România.
(A külföldi történetírás a romániai 1944-es fegyveres felkelésről.)
St, 1969. t.22. f.4. 733-761.

Ionita, G.: P.O.R.-factor dinemizator al forțelor participante la insurecția armată din august 1944.
(A Román Kommunista Párt - az 1944 augusztusi fegyveres felkelés mozgató ereje.)
LC, 1969. t.49. f.8. 46-58.

Liveanu, V.: Gîndirea românească în problema dezvoltării și experiența revoluției populare.
(A román gondolat a népi forradalom fejlődésének és gyakorlatainak problematikájában.)
St, 1969. t.22. f.4. 685-735.
A különböző eszmei áramlatok (gondira, népiesség, szocializmus) szerepe.

Olah, M.: Structure socială a României.
(Románia társadalmi strukturája.)
LC, 1969. t.49. f.11. 79-85.

Murgescu, C.: Centralele industriale în sistemul de conducere a economiei naționale.
(Ipari központok a nemzetgazdálkodás vezetésének rendszerében.)
LC, 1969. t.49. f.11. 49-57.
A demokratikus centralizmus érvényesülése az ipar területén is - a X. kongresszus irányelve, amely elősegíti az új gazdasági feladatok megvalósítását.

Bányai, L. - Winter, R.: Rezolvarea problemei naționale-rezultat al fauririi societății socialiste.
(A nemzetiségi kérdés megoldása - a szocialista társadalom eredménye.)
LC, 1969. t.49. f.5. 11-19.
A nemzetiségi kérdés megoldása Romániában.

- Belli, N.: Colaborarea economică a României cu țările socialiste.
(România gazdasági együttműködése a szocialista országokkal.)
LC, 1969. t.49. f.3. 46-54.
- Hutira, E. - Moisuc, C.: România socialistă în economia mondială.
(A szocialista Románia helye a világ gazdasági életében.)
LC, 1969. t.49. f.8. 105-113.
România az ötéves terv végére a fejlett európai országok gazdasági színvonalára akar elérni.
- Goliat, I.: Reflexions on the international scientific relations of the Academy of the Socialist Republic of Romania.
(A Román Népköztársaság Akadémiája nemzetközi tudományos kapcsolatainak mérlegelése.)
RRH, 1969. t.8. f.6. 993-1003.
Főleg az 1960, 1965 és 1969. évekre vonatkozó számadatokkal.
- Deac, A.: Solidaritétea maselor muncitoare din România cu Republica Ungară.
(A romániai munkásosztály szolidaritása a Tanácsköztársasággal.)
LC, 1969. t.49. f.3. 68-77.
A román munkásság harca az intervenció ellen.

Spanyolország

- Максимов, В.И., Подъем демократического движения в Испании в 1868 г.
(A demokratikus mozgalom fellendülése Spanyolországban 1868-ban.)
NNI, 1969. f.2. 124-134.
Az 1868 szeptembere és 1869 januárja közé eső időszak eseménytörténetét tárgyalja.

Szovjetunió

(Oroszország)

- Черепнин, Л.В., Русская Правда и новгородские берестянные грамоты.
(A Ruszkaja Pravda és a fűzfakéregre írt novgorodi oklevelek.)
VI, 1969. f.2. 57-72.
Azt vizsgálja, hogyan tükröződnek az oklevelekben a törvénykönyv normái a büntetőjog, az uzsora és az öröklés jogszabályaiban, rámutat arra, hogy az új feudális rend mellett még erősek a régi nemzetiségi társadalom hagyományai.
- Кучкин, В.А., Ростово-Суздальская земля в X-первой трети XIII веков.
(Rosztov-Szuzdal földje a X. századtól a XIII. század első harmadáig. Központjai és határai.)
ISzSzSzR, 1969. f.2. 62-94.

A Volga és Oka közti terület betelepülését vizsgálja, amely Novgorod felől indult meg a X. században, a továbbiakban kelet és dél felé terjeszkedett.

Алин, В.В., Русь на богатых заставах.

VI, 1969. f.1. 136-152.

V.V. Alin befejezi eseménytörténeti összefoglalását a XI-XII. századi nomád betörések elleni harcokról.

Кузьми, А.Г., "Слово о полку Игореве" о начале русской земли.

(Az "Enek Igor hadjáratáról" az orosz föld kezdeteiről.)

VI, 1969. f.5. 53-66.

Kimutatja, hogy az elbeszélő költemény az egyetlen forrás, amely a normannok előtti történeti hagyományt fenntartotta. A költeményben említett Trojant valóban Traianusszal lehet azonosítani, a hagyomány őt tartja a legendás ősfeljedelemnek, ami a Fekete-tenger mellékével való kapcsolatra utal.

Каргалов, В.В., Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига.

(Oroszország szabadságharca a mongol-tatár iga ellen.)

VI, 1969. f.2. 145-157.

Hosszabb eseménytörténeti összefoglalást indít el, az első részben a mongol birodalom helyzetét ismerteti a XIII.sz. első évtizedeiben.

Каргалов, В.В., Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига.

(A régi Oroszország szabadságharca a mongol-tatár iga ellen.)

VI, 1969. f.3. 105-118.

Folytatja eseménytörténeti vázlatát. Itt az 1237-40-es évek hódításait mutatja be; az orosz nép ellenállása megakadályozta a további nyugati hódításokat.

Каргалов, В.В., Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига.

(A régi Oroszország szabadságharca a mongol-tatár iga ellen.)

VI, 1969. f.4. 121-137.

Eseménytörténeti összeállításának befejező részében a tatár fennhatóságot és az ellene irányuló, végül sikeres harcot ismerteti.

Пашуто, В.Т., Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики с агрессией немцев, шведских и датских феодалов в XIII-XV веках.

(A régi Oroszország és a keleti Baltikum népeinek harca a német, svéd és dán feudális urak agressziója ellen a XIII-XV. században.)

VI, 1969. f.6. 112-129.

Eseménytörténeti vázlatának első részében a keresztes hadjárat előkészítéséig mutatja be a fejlődést.

Брюсова, В.Г., Спорные вопросы биографии А. Рублева.

(Andrej Rubljov életrajzának vitatott kérdései.)

VI, 1969. f.1. 35-48.

Néhány új írott forrást is bevonva megállapítja, hogy a jeles orosz festő az 1390-as években alapított Andronyik-féle kolostor szerzetese volt, ott működött, 1427-ben halt meg.

- Кучкин, В.А., Судьба "Хождения за три моря" Афанасия Никитина в древнерусской письменности.
(Afanaszij Nyikityin utleírásának sorsa a régi orosz írásbeliségben.)
VI, 1969. f.5. 67-77.
A XV. századi forrás 500. évfordulója alkalmából számbaveszi variánsait, kézirateit. Az indiai utleírás nagy érdeklődést váltott ki a kereskedők és irnokok körében, csak később került a kolostorokba, ahol kéziratei fennmaradtak. Nyikityin a munkát Oroszországban fejezte be, egy példánya III. Iván udvarába is eljutott.
- Kiel, A.: Die politischen Vorstellungen des Fürsten Andrej Kurbskij (Andrej Kurbskij herceg politikai elképzelései.)
JGO, 1969. f.2. 170-186.
Andrej Mihajlovics Kurbszkij (1528-1583) IV. Iván hadseregében magas pozíciót töltött be. Résztvett Kazány elfoglalásában, s ezért bojári rangot kapott. 1564 áprilisában Litvániába ment, ott írt egy iratot IV. Iván ellen, amely fegyverül szolgált az ortodox egyháznak a katolicizmus és reformáció elleni harcban.
- Фонкич, Б.Л., Новый автограф Максима Грека.
(Maxim Grek új kéziratea.)
BS, 1969. t.30. f.1. 77-82.
A 16. sz-i orosz szerzetes kézirateának publikációja.
- Троицкий, С.М., Самозванцы в России XVII-XVIII веков.
(Az álcárok Oroszországban a XVII-XVIII. században.)
VI, 1969. f.3. 134-146.
Részletesen felsorolja valamennyi állítólagos cárt, a XVII. század elején feltűnt I.Ál-Dimitrijtől kezdve. A népi tömegek adta támogatást a naiv monarchizmussal magyarázza.
- Мелешко, В.И., К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в.
(Belorusszia és Litvánia gazdaságának XVIII. századvégi helyzetéhez.)
SzSz, 1969. f.2. 69-78.
Közi egy újonnan feltárt forrás adatait, amely részletes kiutatást ad a Litván Nagyfejedelemség 1786-1791 közti behozataláról és kiviteléről évenként. A kivitel mintegy 80 %-a a mezőgazdasági termény, a behozatal 80 %-a élelmiszer, textil, bor, fém, 5-7 %-a ipari készáru. Az abszolút számok az árutermelés növekedését mutatják, s így ez is bizonyítja, hogy a gazdasági élet teljes pangásáról vallott korábbi nézetek nem tartathatók.
- Путро, О.І., Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.
(A kozáság helyzete a balparti Ukrajnában a XVIII. sz. második felében.)
UIZs, 1969. f.1. 74-82.
Idézi a téma XIX-XX. századi ukrán történeti irodalmát, majd levéltári források alapján új adatokat közöl.
- Матвиевский, П.Е., О роли Оренбурга в русско-индийской торговле в XVIII в.
(Orenburg szerepéről a XVIII. századi orosz-indiai kereskedelemben.)
ISzSzR, 1969. f.3. 98-111.

Bemutatja, hogy az 1734-ben kötött angol-orosz kereskedelmi szerződés értelmében az angolok ezen az úton kereskedtek Perzsiával, csak hogy ezt 1746-ban az orosz hatóságok betiltották. Orosz és indiai közvetlen kereskedelmi kapcsolat is alakult ki, 1738 - 1755 közt a város kereskedelmi forgalma mintegy százszorosára nőtt. Az angolokkal ellentétben az orosz kereskedelem ekkor még nem volt expanzív, hódító jellegű.

Давидович, А.И., Покровский, О.А., О классовой сущности и этапах развития русского абсолютизма.

(Az orosz abszolutizmus osztálylényegéről és fejlődési szakaszairól.)

ISzSzSzR, 1969. f.1. 58-78.

A.Ja.Avrehnek az 1968. évi 2. számban megjelent cikkével vitatkozva úgy látják, hogy az orosz abszolutizmus a népmozgalmak elleni harc érdekében született, nem jelenti az egész nemesség közvetlen uralmát, az államhatalom bizonyos önállóságra tesz szert. Őt szakaszát különböztetik meg: A XVII.sz. második fele, I. Pétertől a Pugacsov felkelésig, onnan az 1860-as évek reformjaiig, azoktól a századfordulóig, és végül az imperializmus korában (ezen belül kisebb alkorszakokat 1905-7, 1907-14, 1914-1917). 1905 után kétségtelenül változást állt be, de még nem bontakozott ki teljesen az alkotmányos burzsoá monarchia, inkább bonapartista típusú diktatúráról lehet beszélni.

Троицкий, С.И., О некоторых спорных вопросах истории абсолютизма в России.

(Az oroszországi abszolutizmus történetének néhány vitás kérdéséről.)

ISzSzSzR, 1969. f.3. 130-149.

Az A.Ja.Avreh kezdeményezte vitát foglalja össze, elismeri, hogy Oroszországban erősebb a despotikus jelleg, de csak a XVIII-XIX. század fordulójától, mert ekkor egyébként a polgári rend alakult ki a többi országban. Igen nagy a nagybirtokos nemesség szerepe. Az állam földbirtokai is egyre nőnek, ez biztosítja a rendszer gazdasági erejét.

Ковальченко, И.Д., Лимов, Л.В., О принципах исследования процесса формирования всероссийского аграрного рынка /XV-XIX вв./.

(Az oroszországi agrárpiac kialakulási folyamata tanulmányozásának alapelveiről, XVIII-XX. század.)

ISzSzSzR, 1969. f.1. 27-57.

A gabonárak alakulásának matematikai statisztikai módszerrel való feldolgozása, korrelációs számítások alapján arra az eredményre jutnak, hogy a XVIII. sz. derekán három nagyobb piaci körzet alakult ki, egy északi és északkeleti, amely valószínűleg már régebben megvolt; tengelye a Volga, a feketeföldes terület, és a korabeli moszkvai tartomány. A XIX. sz. derekára ezek már szomszédosakká váltak, egyes területek egyszerre két körzetbe is beletartoztak. Egységes piac azonban, ahol a profitráta szabadon növekedhet, csak 1861 után alakult ki.

Файнберг, Э.И., Установление русско-японских дипломатических и торговых отношений.

(Az orosz-japán diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok létrehozása.)

VI, 1969. f.3. 73-89.

A külügyminisztériumi levéltár és emlékiratok, különösen I.A. Goncsarov író utirajza alapján részletesen bemutatja, hogyan történt meg 1853-55 folyamán Je.V. Putyatin missziója révén a kapcsolatok felvétele. A Japánnal megkötött szerződés egyenlőtlen jellegű volt.

Лаптин, П.Ф., Проблемы общины в российской историографии перед реформой 1861 г.
(A faluközösség problémái az orosz történetírásban az 1861 évi reform előtt.)
UIZs, 1969. f.1. 64-73.
Historiográfiai áttekintés.

Тутман, Д.С., И.С. Тургенев о франко-прусской войне и Паризской Коммуне.
(I.Sz. Turgenyev a francia-porosz háborúról és a Párizsi Kommunéről.)
NNI, f.2. 1969. 117-123.
A szemtanú író megnyilatkozásait elemezve azt hangsúlyozza, hogy megüdörödött a burzsoá politika módszereitől.

Седов, М.Г., Н.М. Лавров в революционном движении России.
(P.L.Lavrov az oroszországi forradalmi mozgalomban.)
VI, 1969. f.3. 55-72.
A narodnyik mozgalom egyik vezéralakjáról megállapítja, hogy feladata a nép öntudatra ébresztése volt. Áttekinti a vele foglalkozó történetírást, összefoglalja életrajzát, kiemeli, hogy mindent a népért akart tenni, valóban forradalmár volt, aki szocialista értelmiséget nevelt fel. Hibája volt, hogy nem látta a munkásosztály jelentőségét.

Рындзевский, И.Г., Сравнительно-исторические приемы Ленина при изучении развития капитализма в России.
(V.I.Lenin összehasonlító történeti módszerei a kapitalizmus oroszországi fejlődésének tanulmányozásánál.)
ISzSzsZr, 1969. f.3. 43-60.
Hangsúlyozza, hogy Lenin csak összehasonlító, vagyis hasonló fejlődési szinten álló jelenségek összehasonlítását tartotta lehetségesnek. Az 1861-es reformot az 1789-es és 1848-as átalakulással vetette össze. Az összehasonlítás eredménye volt a porosz és amerikai utas agrárfejlődés megkülönböztetése.

Лаврычев, В.А., Некоторые особенности развития монополий в России /1900-1914/.
(Az oroszországi monopóliumok fejlődésének néhány sajátossága, 1900-1914.)
ISzSzsZr, 1969. f.3. 80-97.
Ugy látja, hogy a kartelleket is figyelembe kell venni. A monopolizálódás fokában Oroszország nem maradt el a fejlett nyugati országok mögött, a nehéziparban a szindikátusok voltak az uralkodók, a könnyűiparban a kartellek, épp úgy, mint Németországban. Csakhogy a könnyűipar tulsúlya miatt, és tekintettel az ipar arányára a mezőgazdasággal szemben, a fejlettségi színvonal mégis alacsonyabb volt, mint nyugaton.

Гуревич, М.М., Государственно-монополистические тенденции в России.
(Állam-monopolisztikus tendenciák Oroszországban.)
VI, 1969. f.2. 45-56.

A cukoripar példáján mutatja ki, hogyan alakulnak ki 1913-ra a monopóliumok, s a háborús gazdálkodás során hogyan fonódnak össze az állami gazdaságirányítási intézményekkel.

Алиев, С.С., Изменения в составе рабочих Баку в годы первой мировой войны.

(Változások a bakui munkásság összetételében az első világháború éveiben.)

ISzSzSzR, 1969. f.2. 49-61.

A legnagyobb üzemek adatait vizsgálva kimutatja, hogy a munkáosztály erősen felhigult falusi elemekkel, viszont a törzsökös proletár mag megmaradt, s körülötte tömörült a voltaképpen növekvő öntudatos réteg.

Михеева, Э.Н., Из истории высшего женского образования в России.

(Az oroszországi női felsőoktatás történetéből.)

ISzSzSzR, 1969. f.2. 174-179.

A nőmozgalom ilyen irányú tevékenységét tárja fel a századforduló idején.

Кунецкая, Л.Н., Страницы прекрасной жизни.

(Lapok egy gyönyörű életből.)

VI, 1969. f.1. 108-121.

N.K.Krupszkaja születésének 100. évfordulója alkalmából részletek egy készülő életrajzból.

Михалутина, Д.К., Н.К. Крупская - секретарь ленинских газет "Вперед" и "Пролетарий".

(N.K.Krupszkaja - a "Vperjed" [Előre] és "Proletarij" c. lenini újságok titkára.)

VI, 1969. f.6. 214-218.

Az 1905-ben megjelent két lap szerkesztésében végzett tevékenységét eleveníti meg.

Попов, С.Т., Деятельность агентов ленинской "Искры" на Украине.

(A lenini "Iszakra" terjesztőinek tevékenysége Ukrajnában.)

UIZs, 1969. f.1. 24-31.

Propagandisták számára - a közelgő Lenin évforduló alkalmából.

Кузнецов, Н.Н., Из истории революционной деятельности Н.К. Крупской.

(N.K.Krupszkaja forradalmi tevékenységének történetéből.)

ISzSzSzR, 1969. f.1. 86-93.

1903-1905, a II. és III. pártkongresszus közti tevékenységét tárgyalja.

Маринов, В.А., Русско-японская война 1904-1905 гг. в исторической литературе США и Англии.

VI, 1969. f.5. 149-154.

Az 1904-1905-ös orosz-japán háborúról az 1960-as években megjelent amerikai és angol munkákat vizsgálja meg kritikailag.

Авдошкин, И.С., Малиновский погром.

(A malinovkai pogrom.)

VI, 1969. f.3. 205-213.

Az 1905 októberében a felkelő parasztok ellen végrenajtott kegyetlenkedések történetét mutatja be.

- Чепменский, В.Д., IV. Государственная дума и свержение самодержавия в России.
(A IV. állami дума és az oroszországi önkényuralom megdöntése.)
VI, 1969. f.6. 63-79.
Bebizonyítja, hogy nem volt alapvető ellentét a különbékére törekvő cári klikk és a háború folytatását kívánó burzsoázia közt, tehát a "két összeesküvés" (a cáré a különbékéért és a burzsoáziáé a cár megdöntésére) csak legenda. A dumában elhangzott beszédek valóban objektíve segítették a forradalom kibontakozását, azonban a jobboldalt és a burzsoá ellenzéket minden ellentéte mellett is a forradalomtól való félelem meggátolta a szakításban.
- Петров, Г.Д., А. Коллонтай накануне и в годы первой мировой войны /1908-1916/.
(Alekszandra Kollontaj az első világháború előtt és alatt, 1908-1916.)
NNI, 1969. f.1. 67-81.
Néhány ismeretlen fényképet is közöl.
- Рубач, Л.А., До истоков политики царизму на Украине.
(A cárizmus politikájáról Ukrajnában.)
UIZs, 1969. f.1. 112-116.
Dokumentumpublikáció: a poltavai gubernátor jelentése a belügyminiszterhez 1914 II.-ban.
- Федосов, Н.М., Записки двинца.
(Egy dvinszki feljegyzései.)
VI, 1969. f.5. 134-148.
Első világháborús és forradalmi élményeit eleveníti meg.
- Виноградов, В.И., Ограницы из истории русино-русских революционных связей.
(Lapok a román-szovjet forradalmi kapcsolatok történetéből.)
NNI, 1969. f.1. 82-92-1.
1917 februárja és decembere közt összegezi a román internacionalisták harcát a bolsevikok oldalán a forradalomért.
- Саулевич, Э.М., История одного судебного процесса.
(Egy per története.)
VI, 1969. f.2. 205-208.
Ismerteti a Ksesinszkaja primaballerina, a cárevics szeretője által 1917 tavaszán indított pert, amelynek során petrográdi palotáját vissza akarta szerezni a bolsevikoktól.
- Ленинский анализ социально-экономической структуры предреволюционной России.
(A forradalom előtti Oroszország társadalmi-gazdasági szerkezetének lenini elemzése.)
VAN, 1969. f.9. 20-25.
Szverdlovsk, 1969. május 27-31. tudományos ülésszak.
- Григоренко, Л.С., Великий Октябрь и его современные буржуазные критики.
(A Nagy Október és mai burzsoá bírálói.)
VI, 1969. f.1. 3-25.
Az 50. évforduló alkalmából megjelent, vagy az utóbbi néhány évben napvilágot látott nyugati irodalomban, a nagy számú vita-

ülésen stb. néhány új áramlatot különböztetnek meg a forradalom értékelésében. Az egyik véletlen jelenségnek tartja a forradalom győzelmét, tagadja a néptömegek szerepét. A másik, az ipusztériális társadalom elméletét hirdető, az orosz fejlődés elmaradottságával magyarázza, az ehhez közelálló harmadik irányzat pedig, a konvergencia elmélete, azt hirdeti, hogy az első időszak kivételével a szovjet társadalom egyre inkább polgári jellegűvé válik. Ezek az több megértést hirdető magyarázatok csak a régi ellenséges nézetek folytatói, de finomabb módszerekkel: a harci eszközök tökéletesedtek.

Тюбишева, В.А., Воссоздание архива председателя Совнаркома В.И. Ленина. (V.I.Lenin, a népbiztosok tanácsa elnöke levéltárának rekonstrukciója.)

VI, 1969. f.4. 38-50.

Utal arra, hogy Lenin személyes használatára hoztak létre iratállagot, ebből Lenin saját írásait már kiadták, a hozzá intézett jelentéseket, beadványokat, stb. most ugyanolyan rendben állították össze, mint Lenin életében volt.

Грунт, А.Я., Могла-ли Москва начать?

("Kezdetektől"-e Moszkva? V.I.Lenin a felkelés moszkvai megkezdésének lehetőségéről 1917-ben.)

ISzSzSzR, 1969. f.2. 5-28.

Megállapítja, hogy Lenin 1917 augusztus közepe és október 7. (Petrográdra érkezése) közt vetette fel többször ezt a lehetőséget. Ez reális volt, mert a moszkvai proletariátus, valamint a helyőrség többsége a bolsevikok mellett volt. Ezért úgy képzelték, hogy a felkelés egyszerűen deklarációval győz, nem készítették elő a katonai felkelést, s amikor sor került rá, a vezetés határozatlan volt és hajlott a tárgyalásokra, ezért követelt itt sok áldozatot.

Хесин, С.С., Советская историография участия моряков в Октябрьской революции.

VI, 1969. f.2. 169-177.

Sz.Sz.Heszsin bemutatja a tengerészeknek az Októberi Forradalomban játszott szerepével foglalkozó szovjet történeti irodalmat.

Кострикин, В.И., Маневры эсеров в аграрном вопросе накануне Октября.

(Az eszerek manőverei az agrárkérdésben Október előestéjén.)

ISzSzSzR, 1969. f.1. 102-112.

Elemzi Maszlov eszer miniszter tervezetét a földreformról, amelyet szeptember-október folyamán tárgyaltak különböző fórumokon, s amely világosan mutatja, hogy az eszerek ekkor már a nagybirtok megmentésére törekedtek.

Осадчая, А.И., Вопрос о мире на III. Всероссийском съезде Советов.

(A béke kérdése a szovjetek III. összoroszországi kongresszusán.)

VI, 1969. f.4. 67-77.

Bemutatja, hogyan támadták 1918 januárjában a menzevikok és eszerek a békekötést, utal a baloldali kommunisták békeellenes állásfoglalására, és megmutatja, hogyan sikerült Leninnek a baloldali eszereket is megnyernie a béke elvének.

- Савицкая, Р.М., Ленин и национализация промышленности весной и летом 1918 года.
(V.I.Lenin és az ipar nacionalizálása 1918 tavaszán és nyarán.)
ISzSzSzR, 1969. f.3. 28-42.
Számos konkrét esetet elemezve bizonyítja, hogy Lenin elsősorban a legnagyobb koncentrációju üzemek államosítását isvasolta, de csak akkor, ha a munkások ezt kívánták, átgondoltan, ha a további vezetésre megvoltak a megfelelő emberek és biztosítani tudták a rend fenntartását és a munkafegyelmet.
- Baumgart, W.: Die "geschäftliche Behandlung" des Berliner Ergänzungsvertrage vom 27. August 1918. Eine Episode der deutschen Verfassungsgeschichte.
(Az 1918 augusztus 27-i berlini kiegészítő szerződés "üzleti eljárása".)
HJ, 1969. f.89/I. 116-152.
A breszt-litovszki béke kiegészítő szerződése. Három részből állt: egy politikai, egy pénzügyi és egy jogpolitikai szerződésből. Ennek a részletes ismertetése és értékelése.
- Есаков, В.Д., О тексте письма Н.П. Горбунова В.И. Ленину от 28 ноября 1918 года.
(N.P.Gorbunov, 1918. nov. 28-án. V.I.Leninhez írt levelének szövegéről.)
VI, 1969. f.5. 118-122.
A Lenin irathagyatékában megtalált, Lenin kezéhez eljutott levél szövegét közlik és összevetik korábbi fogalmazványával, amely eddig ismeretes volt.
- Г.А., Литовская эмигрантская историография об установлении советской власти в Литве в 1918-19 гг.
(A litván emigráns történetírás a szovjethatalom létrehozásáról Litvániában 1918-19-ben.)
VI, 1969. f.2. 32-44.
Áttekintí az utóbbi években megjelent munkákat, amelyek azt próbálják bizonyítani, hogy a litván nép ekkor nem akarta a forradalmat.
- Соболь-Смолянинова, Т.А., Подвиг посла.
(A nagykövet hőstette.)
VI, 1969. f.5. 123-142.1.
I.O.Kolomijevnek, az első iráni szovjet követnek a tevékenységét foglalja össze.
- Камлин, С.С., До ленинской стратегии и тактики в громадянський війні.
(Lenin stratégiája és taktikája a polgárháborúban.)
UIZs, 1969. f.2. 3-11.
Születésének 100. évfordulójára.
- Зайцева, Е.А., Издание ленинских работ по национальному вопросу за годы советской власти.
ISzSzSzR, 1969. f.2. 180-190.
Részletes összeállítás arról, mikor adták ki Leninnek a nemzeti kérdéssel foglalkozó munkáját a szovjet korszakban.
- Генкина, Э.Б., Ленин и некоторые вопросы руководства сельским хозяйством после перехода к НЭПу.
(Lenin és a mezőgazdaság irányításának néhány kérdése a NEP-re való áttérés után.)

ISzSzsR, 1969. f.3. 5-27.

Lenin munkáit elemezve mutatja ki, hogy olyan mezőgazdasági politikát akart, amely nemcsak a parasztok érdekében van, hanem legjobbjait is vonja a végrehajtásba. A szövetkezeti mozgalom tapasztalatai is módosultak.

Горбунов, В.В., О методике установления ленинского авторства.

(Lenin szerzősége megállapításának módszeréről.)

ISzSzsR, 1969. f.2. 124-132.

Az aláíratlan újságcikkek stb. szerzőségének megállapításához a hagyományos forráskritikai módszerek felhasználását javasolja.

Тихомиров, Е.О., Борьба В.И. Ленина с оппортунистическими перекрученными принципами управления государством у 1920 р.

(Lenin harca a gazdaságirányítási elvek opportunistá eltorzítása ellen, 1920-ban.)

UIZs, 1969. f.5. 31-40.

Kiadott források, feldolgozások és Lenin művei alapján jellemzi az SzKP vezetésében jelentkező opportunistá elvek elleni harcot.

Галушко, Е.М., Організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих Західної України.

(A nyugat-ukrán dolgozók forradalmi-felszabadító harcának szervezője és vezetője.)

UIZs, 1969. f.2. 12-21.

A nyugatukrán KP alapításának 50. évfordulójáról.

Басанченко, В.В., IV. Всероссийский съезд профсоюзов и выступление на его фракции В.И. Ленина.

(A szakszervezetek IV. összoroszországi kongresszusa és V.I. Lenin kommunista frakciójának fellépése.)

VI, 1969. f.4. 114-120.

Visszaemlékezéseit közli az 1921-ben megtartott kongresszusra.

Шоргул, П.М., Ленин і більшовицькі організації України.

(Lenin és az ukrán bolsevik szervezetek.)

UIZs, 1969. f.4. 31-421.

Ismerteti a kérdés legújabb szovjet történeti irodalmát, majd kiadott források és Lenin művei alapján nyújt áttekintést a kérdésről.

Маланчук, В.Ю., В.И. Ленин і розв'язання національного питання на Україні.

(V.I. Lenin és a nemzetiségi kérdés megoldása Ukrajnában.)

UIZs, 1969. f.4. 3-15.

Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából.

Игрицкий, Ю.М., Гражданская война и интервенция в СССР в новейших работах западных историков.

(A polgárháború és az intervenció a Szovjetunióban a nyugati történészek újabb munkáiban.)

ISzSzsR, 1969. f.2. 217-237.

Az 1960-as években kiadott munkákat vizsgálja, amelyek tovább éltetik azt a legendát, hogy a tömegek passzívak voltak, hogy az intervencióra katonai szempontból volt szükség, és ha kellő

erővel folytatták volna, a szovjethatalom bukását idézhette volna elő.

Федюкин, С.А., Художественная интеллигенция в первые годы Советской власти
(A művészi értelmiség a szovjethatalom első éveiben.)
ISzSzsZsR, 1969. f.1. 8-26.

Kimutatja, hogy a régi értelmiség zöme az új hatalom mellé állt, de éppen a művészek közt akadtak, akik szembe fordultak vele, vagy csak árnyoldalaira mutattak rá. Gorkij is csak fokozatosan jutott el a teljes igenlésig.

Colletti, L.: The Question of Stalin.
(A Sztalin-kérdés.)
NLR, 1970. May-June No.61. 61-81.

Премиер, И.И., Григорий Чудновский.
(Grigorij Csudnovszkij.)
ISzSzsZsR, 1969. f.2. 110-117.
Az 1890-1918 élt polgárháborús katonai vezető életrajzát foglalja össze.

Якушина, А.П., Б.З. Бумяцкий. /1886-1943/
(B.Z. Sumjackij, 1886-1943.)
ISzSzsZsR, 1969. f.2. 118-123.
A szibériai származású pártmunkás életét ismerteti, aki a Távolkeleti Köztársaság államapparátusában is működött.

Анонов, Р.А., Ликвидация аграрного перенаселения в СССР /1917-1932/.
(Az agrár-tulnépesedés felszámolása a Szovjetunióban, 1917-1932.)
VI, 1969. f.3. 32-40.
Számos adattal mutatja be a mezőgazdasági lakosság helyzetét. A NEP idején a parasztok ipari jellegű mellékfoglalkozásai még nőttek is az 1917 előtti helyzethez képest, 1926 után is, amikor az iparosítás révén az agrárnépesség száma csökkent. A tulnépesedést végül az iparosítás mellett a parasztok tervszerű átköltöztetése oldotta meg.

Иоффе, А.Е., Международные научные и культурные связи Советского Союза /1917-1932/.
(A Szovjetunió nemzetközi tudományos és kulturális kapcsolatai, 1917-1932.)
VI, 1969. f.4. 51-66.
Részletes áttekintést ad a kapcsolatok fejlődéséről, szovjet tudósok részvételéről nemzetközi konferenciákon, művészek külföldi vendégszerepléséről.

Муров, Ю.В., В.Г. Яковенко.
ISzSzsZsR, 1969. f.3. 112-121.
Vaszilij Grigorjevics Jakovenko, (1888-1938) egy ideig földművelésügyi népbiztos, pályafutását ismerteti.

Кузнецов, Н.Г., День Военно-Морского Флота в СССР.
(A Hadiflotta Napja a Szovjetunióban.)
VI, 1969. f.6. 130-134.
Visszaemlékezésében elmondja, hogy 1939-ben vetette fel a flotta megünneplésének a gondolatát.

Сенявский, С.М., Рабочий класс СССР в период завершения строительства социализма и перехода к коммунизму.

(A Szovjetunió munkásosztálya a szocialista építés befejezésének és a kommunizmusra való áttérésnek a korszakában. A szociális problémák.)

VI, 1969. f.2. 3-18.

Beszámol az utánpótlás kérdéseiről - ennek fő forrása ma már a középiskolát végzett fiatalság - a műveltség fokáról, a munkásosztály egyenletesebb megoszlásáról az egész országban. Az öntudat megerősödése a kezdeményezőkéesség növekedését is magával hozta. Megállapításait számos statisztikai adattal illusztrálja.

Ванников, В.М., Оборонная промышленность СССР накануне войны.

(A Szovjetunió védelmi képessége a háború előestéjén. Egy népbiztos feljegyzéseiből.)

VI, 1969. f.1. 122-135.

Befejezi az előző évi 10. számban megjelent visszaemlékezéseit, az elkövetett hibákat az elhamarkodott döntésekkel magyarázza.

Трибуц, В.Ф., Краснознаменный Балтийский Флот летом 1941 года.

(A Vörös Zászlórenddel kitüntetett Balti Flotta 1941 nyarán.)

VI, 1969. f.2. 124-137.

Mint a Flotta akkori parancsnoka kezdi meg visszaemlékezéseinek közlését, itt 1941 augusztus elejéig követve az eseményeket.

Трибуц, В.Ф., Краснознаменный Балтийский Флот летом 1941 года.

(A Vörös Zászló renddel kitüntetett Balti Flotta 1941 nyarán.)

VI, 1969. f.3. 119-133.

Visszaemlékezéseit írja meg 1941 augusztusáig, Tallin kiűritéséig.

Brower, D.R.: The Soviet Union and the German Invasion of 1941: a new Soviet view.

(A Szovjetunió és az 1941-es német invázió: új szovjet felfogás.)

JMH, 1969. t.41. f.3. 327-334.

A.Nyekrics tanulmánya a német-szovjet konfliktusról és a nyomában támadt vita.

Лукин, В.П., Организация украинского штабу партизанского духу і початок його діяльності.

(A partizán mozgalom ukrán vezérkarának megszervezése és működésének kezdete.)

UIZs, 1969. f.5. 41-47.

1942. Levéltári és sajtóanyag alapján készített tanulmány.

Иванов, С.П., Великая битва второй мировой войны.

(A második világháború nagy csatája.)

NNI, 1969. f.1. 15-23.

A sztálingrádi csatáról szóló visszaemlékezések nemrég megjelent gyűjteménye kapcsán vázolja a csata jelentőségét.

- Зверев, А.Г., О некоторых сторонах истории советской финансовой системы.
(A szovjet pénzügyi rendszer történetének néhány oldaláról.)
VI, 1969. f.2. 138-144.
A második világháborúra vonatkozó visszaemlékezéseit közli,
maga 1938-1960 volt pénzügyi népbiztos, ill. pénzügyminiszter.
- Овчинин, А.М., Работа о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы ВОВ.
(Gondoskodás a felügyelet és ellátás nélküli gyerekekről a Szovjetunióban a Nagy Honvédő Háború éveiben.)
VI, 1969. f.6. 20-29.
Sok adattal mutatja be a szovjet társadalom gondoskodását.
1943. júl. 1-én 688 750 volt az ellátatlan árvák száma. A nehézségek ifjúkori bűnözésre is vezettek. A hadiárvakat 4730 árvaházban helyezték el. Különböző társadalmi szervezetek és jelentős részben a kolhozok több mint 1 millió ellátatlan gyerekről gondoskodtak.
- Артезов, Н.Н., Радиосвязь в советском партизанском движении в годы ВОВ.
(A rádióösszeköttetés a szovjet partizánmozgalomban a Nagy Honvédő Háború idején.)
VI, 1969. f.5. 108-117.)
Személyes visszaemlékezéseit közli.
- Сафонова, Е.В., З именем Ленина в боях проти немецко-фашистских захватчиков.
(Lenin nevével - harcban a német-fasiszta hódítók ellen.)
UIZs, 1969. f.5. 24-30.
Levéltári-, és sajtóanyag alapján idézi a II. világháború eseményeit.
- Куликов, В.Г., Героичный подвиг Радянской Армии в битві за Дніпро та визволення столиці Радянської України.
(A szovjet hadsereg hősi harca a Dnyeperért és Szovjet Ukrajna fővárosának felszabadítása.)
UIZs, 1969. f.1. 13-23.
Megemlékezés a csata 25. évfordulója alkalmából.
- Мойсеев, О.В., Визволення Правобережної України від німецько-фашистських загарбників.
(A jobbsparti Ukrajna felszabadítása a német-fasiszta megszállóktól.)
UIZs, 1969. f.4. 43-51.
1943. decemberétől ismerteti a hadieseményeket a korabeli források alapján.
- Этапы восстановления промышленности в районах СССР, освобожденных от немецко-фашистской оккупации.
(Az ipar helyreállításának szakaszai a Szovjetuniónak a fasiszta német megszállás alól felszabadított területein.)
VI, 1969. f.5. 25-36.
Három szakaszt különböztet meg. Az elsőben (1945-46) megtörtént a béketermelésre való átmenet és a gazdaság helyreállítása. A második szakaszban (1947-48) az ipari termelés már meghaladta a háború előtti színvonalat, ekkor már az új technológia lényeges volt, de széleskörű bevezetését akadályozta a szakképzetlen munkások nagy száma. Az utolsó szakaszban (1949-

50) biztosították az ipar anyagi és technikai ellátottságát. Az egész időszakon keresztül folyt a Lengyelországtól visszakérült nyugati területek iparosítása.

Бараева, Т.В., Историкографические работы о советском рабочем классе.

VI, 1969. f.3. 153-160.

A szovjet munkásosztály történetének feldolgozását tárgyaló historiográfiai munkákat tekintti át az 1930-as évektől kezdve.

Розов, Н.Н., Кто, что и как писал в Древней Руси?

(Ki, mit, és hogyan írt a régi Oroszországban.)

VI, 1969. f.2. 208-214.

Inkább népszerű formában összefoglalja a legfontosabb paleográfiai tudnivalókat.

Кадсон, И.З., Антицерковная борьба народных масс в России в трудах советских историков.

(Az oroszországi népi tömegek egyházellenes harca a szovjet történészek munkáiban.)

VI, 1969. f.3. 151-157.

Az 1950-60-as években megjelent munkákat ismerteti.

Альтман, В.В., Издание трудов советских историков за рубежом.

VI, 1969. f.3. 147-151.

V.V.Altman áttekintést ad szovjet történészek munkáinak külföldi kiadásairól.

Зильберман, А.О., Новые библиографические указатели по истории.

VI, 1969. f.1. 153-158.

A.O.Zilberman ismerteti az 1960-as évek második felében megjelent történeti bibliográfiákat.

Пушкарев, М.Н., Новое в украинском источниковедении.

(Új dolgok az ukrán forrástudományban.)

VI, 1969. f.5. 143-149.

Az 1964-68 megjelent munkákat tekintti át.

Патон, Б.Е., Праздник украинской науки.

(Az ukrán tudomány ünnepe.)

VAN, 1969. f.4. 25-32.

Az Ukrán Tudományos Akadémia 50. éve.

Соколов, О.Д., М.Н. Покровский - выдающийся организатор научно-исследовательской работы в СССР.

(M.N.Pokrovszkij - a tudományos kutatómunka kiemelkedő szervezője a Szovjetunióban.)

VI, 1969. f.6. 30-45.

Részletesen ismerteti Pokrovszkij helyettes népművelési népbiztosként kifejtett tevékenységét, különösen a történettudományi kutatás megszervezése terén. Már 1918-ban felvetette a Kommunista Akadémia tervét, tevékenyen résztvett ennek megvalósításában épp úgy, mint a Vörös Professzura intézményének létrehozásában. Nagy lelkesedéssel gondoskodott tanítványainak elhelyezéséről. Létrehozta a marxista történészek társulatát. Valóban egész történeti iskolát hozott létre, ennek

voltak hibái, de a korábbi általános elutasítás indokolatlan. Rendkívül sokáig szervező tevékenysége a szovjet korszakban megakadályozta a kutatásban. (A szerző közli Pokrovszkij egyik levelét, amelyben felsorolja, hányféle megbízatása és funkciója van.) De nem igaz, hogy a levéltári kutatást fölöslegesnek tartotta volna, sőt gyakran hangoztatta alapvető fontosságát.

Вадимкин, В.Е., Цыгане.

(A cigányok.)

VI, 1969. f.1. 204-210.

Attekintést ad a nép történetéről és mai helyzetéről a Szovjetunióban.

Ленинские пути решения аграрного вопроса в СССР.

(Az agrárkérdés megoldásának lenini utjai a SzU-ban.)

VAN, 1969. f.9. 16-19.

Moszkva, 1969. június 9-12. tudományos ülésszak.

Ковалевский, Б.П., Ленинские учения про союз рабочего класса и крестьянства в д.и.

(A munkás-paraszt szövetségről szóló lenini tanítás megvalósítása.)

UIZs, 1969. f.5. 14-23.

SzKP kongresszusi jegyzőkönyvei és statisztikai adatok tükrében vizsgálja a témát, az 1968. évvel bezárólag.

Staube, Fr.: Probleme einer deutschen marxistisch-leninistischen Geschichte Russlands.

(Egy német nyelvű marxista-leninista Oroszországtörténet problémái.)

ZG, 1969. f.5. 561-572.

Az 1968 novemberi tudományos konferencia bevezető előadása.

Igen sokrétűen mutatja be az orosz történelemnek a német történelemmel való kapcsolatait.

Кугель, С.А., Изменение социальной структуры социалистического общества под воздействием научно-технической революции.

(A szocialista társadalom strukturájának megváltozása a tudományos-technikai forradalom hatása alatt.)

VF, 1969. f.3. 13-22.

Орлов, В.Н., - Тихомиров, С.А., - Вадимов, В.М., - Максимов, В.В., На ленинградской конференции историков естествознания и техники.

(A természettudomány-, és technikatörténészek leningrádi konferenciája.)

VF, 1969. f.4. 148-153.

1968. november. Számos szekció ülésezett. A középpontban két kérdés: a tudomány és a technika szociológiai problémái, valamint a tudományos felfedezés és a környezet kapcsolata.

Развитие науки и задачи философского журнала.

(A tudomány fejlődése és a filozófiai folyóirat feladatai.)

VF, 1969. f.5. 145-152.

A SzUTA elnökségének határozata a Voproszi Filozofii folyóiratról.

Современные задачи общественных наук в свете ленинских идей.

(A társadalomtudományok jelenlegi feladatai a lenini eszmék fényében.)

VAN, 1969. f.12. 11-18.

A társadalomtudományi szekció vándorgyűlése Kisinyovban.

Новые журналы АН СССР.

(A SzUTA új folyóiratai.)

VAN, 1969. f.1. 133.

A társadalomtudományokat a következők érintik: "A SzUTA Közleményei. Közgazdasági széria.", "Latin Amerika, "Közgazdaság és az ipari termelés szervezése", "Szovjet turkológia".

Основные направления исследований института международного рабочего движения АН СССР.

(A SzUTA Nemzetközi Munkásmozgalom-történeti Intézetben folyó kutatások alapvető irányai.)

VAN, 1969. f.1. 132-133.

Шовкопляс, І.Г., Археологи АН УРСР за 50 років.

(Az Ukrán Tudományos Akadémia archeológusai az elmúlt 50 évben. UIZs, 1969. f.2. 52-63.

Adatokban gazdag összefoglaló a vonatkozó intézményekről s az elért eredményekről.

Направления исследований новых гуманитарных институтов.

(Az új társadalomtudományi intézetekben folyó kutatások irányai.)

VAN, 1969. f.2. 14-20.

A SzUTA társadalomtudományi osztályán megvitatták a következő intézetek munkásságát: Egyetemes történeti intézet, A konkrét társadalmi kutatások intézete, Az Amerikai Egyesült Államok történetét kutató intézet.

A referátumokat E.M. Zsukov akadémikus, A.M. Rumjancev akadémikus, valamint E.Sz. Sersnyev kandidátus tartották.

Актуальные исследования ученых-обществоведов.

(A társadalomtudósok aktuális kutatásai.)

VAN, 1969. f.10. 59-65.

A társadalomtudományi szekció vándorgyűlése Tallinban.

Важнейшие достижения в области естественных и общественных наук в 1968 г.

(A legfontosabb eredmények a természet-, és társadalomtudományok terén 1968-ban.)

VAN, 1969. f.5. 3-25.

Ja.V.Pejve akadémikus, tudományos főtitkár beszámolója.

Рахманова, И.П., и др., Об освещении истории СССР в школьных учебниках и пособиях ФРГ.

(A Szovjetunió történetének megvilágításáról a Német Szövetségi Köztársaság tankönyveiben és segédkönyveiben.)

ISzSzSzR, 1969. f.3. 188-202.

Kimutatja, hogy részben lebecsülik a Szovjetunió népeinek világtörténeti szerepét, másrészt viszont a Szovjetunió agresszivitásáról beszélnek, egészükben tehát erősen az 1945 előtti tankönyvekre emlékeztetnek.

Дробизева, Л.Л., О сближении уровней культурного развития союзных республик.

(A szövetségi köztársaságok kulturális fejlődési szintjeinek közeledéséről.)

ISzSzSzR, 1969. f.3. 61-79.

A népművelés, közoktatás és tudományos kutatás teréről vett adatokkal mutatja ki, hogy az 1945 utáni szakaszban az eltérések csökkenőben vannak, a baltikumi, kaukázusi köztársaságokban és az OSzSzSzK egyes területein pedig már differenciált igényekkel lehet számolni.

Törökország

Divitciogiu, S.: Modèle économique de la société ottomane.

(Az ottomán társadalom gazdasági modellje.)

P, 1969 ápr. f.144. 41-60.

XIV-XV. sz. - mennyiben egyezik az ázsiai termelési mód modelljével.

Unver, Dr.Süheyl: XVIIinci yüzyıl sonunda Padisah'a bir lâyiha

(Egy beadvány a padisahhoz a 17. század végéről.)

Bell, 1969 január, t.XXXIII, No.129. 21-34.

Darga, Dr.Muhibbe - Alparslan, Dr.Ali: Namik Kemal'in bilinmeyen bir mektubu

(Namik Kemal egy ismeretlen levele.)

Bell, 1969 január, t. XXXIII, No.129, 35-42.

Egy színházról.

Novičev, A.D.: Die Beseitigung des Systems der Militärlehen im Osmanischen Reich.

(A katonai hűbérrendszer felszámolása az Oszmán Birodalomban.)

ZG, 1969. f.4. 471-478.

Inönü, I.: Devlet Kurucusu Atatürk

(Atatürk, az államalapító.)

Bell, 1969 január, t.XXXIII, No.129, 1-20.

Inönünek az 1968-as Atatürk konferencián elhangzott referátuma. Atatürk életrajza, elsősorban a felszabadító háború lefolyása és a köztársaság megteremtésének előzményei.

Дементьев, И.П., Американские империалисты 1898 года.

(Az 1898-as amerikai antiimperialisták.)

NNI, 1969. f.3. 23-37.

Az Antiimperialista Liga tevékenységét ismerteti az 1900-as elnökválasztásig, ameddig jelentős volt. Nagyrészt Uj-Angliából toborozta hiveit, az itteni burzsoázia tiltakozása a monopóliumok ellen. Déli agráriusok is csatlakoztak a mozgalomhoz.

Лузик, К.С., - Максимчук, С.С., В.И. Ленин про становиме негрів у США.

(Lenin a négerek helyzetéről az USA-ban.)

UIZs, 1969. f.1. 40-47.

A címen tulmenően a kérdés legujabb amerikai és szovjet irodalmát idézi.

Олешук, Ю.Ф., Кеннеди и "ультра".

(Kennedy és az "ultrák".)

NNI, 1969. f.2. 107-116.

Utal arra, hogy John F.Kennedy egyike a legnehezebben meghatározható profilu államférfiaknak. Tevékenysége kihívta az amerikai jobboldal közbelépését, s ez egészében az amerikai politikai élet mélyreható válságára világít rá.

Камберг, В.А., Научно-техническая революция и американский империализм.

(A tudományos-technikai forradalom és az amerikai imperializmus.)

NNI, 1969. f.3. 8-22.

Kiemeli az Egyesült Államok fölényét a többi tőkés országgal szemben. A forradalom nagy előnyökkel jár, de egyuttal fokozza a társadalmi ellentéteket.

Волховитинов, Н.Н., Некоторые итоги и задачи изучения новой истории США в Советском Союзе.

(Az USA ujkori története tanulmányozásának néhány eredménye és feladata a Szovjetunióban.)

NNI, 1969. f.2. 39-54.

Részletes ismertetést ad az 1950-es évektől kezdve megjelent szovjet munkákról, a további teendőket a könyvtárak anyagának kiegészítésében látja, az információt általában elégtelennek tartja. A megjelenő munkák elméleti színvonalát emelni kell.

Afrika, Ázsia, Latin-Amerika

Брук, С.Н., Проблемы этнического развития стран зарубежной Азии.

(A külföldi ázsiai országok etnikai fejlődésének problémái.)
VI, 1969. f.1. 89-107.

A nemzetfogalom vitájához kapcsolódva arra utalnak, hogy etnikum és állam közt Ázsiában sokszor laza az összefüggés. Nagyobb népcsoportok gazdasági vagy kulturális alapon (etnogazdasági vagy etnokulturális csoportok), nyelvi (etnonyelvi csoport) vagy vallási alapon (etnovallási csoport) alakultak ki, de ezek még nem alkotnak egységes etnikumot. Az egyes csoportok etnikai tudatosságának a foka különböző, szinte hierarchikus. A legtartósabb egyesülések a nemzetek, de a nemzetképzés sokhelyt épp most megy csak végbe. Az államok többnyire soknemzetiségűek, vagy egy vezető nemzettel az élen (Kína), vagy ilyen túlnyomó többséget alkotó nemzet nélkül (India).

Экономическое развитие африканских стран.

(Az afrikai országok gazdasági fejlődése.)

VAN, 1969. f.7. 111-114.

Leningrád, 1969. február 3-7. tudományos konferencia.

Своеобразие общественного развития в тропической Африке.

(A társadalmi fejlődés sajátosságai a Trópusi Afrikában.)

VAN, 1969. f.8. 117-120.

Moszkva, 1969. április 14-15. tudományos ülészek.

Coquery, Vidrovitch, C.: Recherches sur un mode de production africain.

(Kutatások egy afrikai termelési mód definiálásával kapcsolatban.)

P, 1969. ápr. f.144. 61-78.

A gazdaságtörténet és antropológia eddigi eredményei.

Кузнецова, С.И., Африканский рабочий класс в освещении советской историографии.

(Az afrikai munkásosztály a szovjet történetírás megvilágításában.)

VI, 1969. f.1. 49-51.

Ugy látja, hogy a szovjet munkák már elég sok adatot gyűjtöttek össze az afrikai munkásosztály származásáról, a vándorlás nagy szerepéről, anyagi helyzetéről, osztályöntudatának hiányos voltáról, úgyhogy itt az ideje, hogy az informatív jellegű munkák mellett most már tudományos monográfiák is készüljenek.

Büttner, K.: Akkulturation oder koloniale Ausbeutung. Zur politische-ideologischen Funktion imperialistischer Afrika- und Kolonialtheorien.

(Akkulturáció vagy gyarmati kizsákmányolás. Az imperialista afrika- és gyarmati elméletek politikai-ideológiai funkciója.)

ZG, 1969. f.5. 596-601.

Basler, W.: Zur Politik des USA-Imperialismus im subsaharischen Afrika nach dem zweiten Weltkrieg.
(Az USA-imperializmus a szubszaharai Afrikában a második világ-háboru után.)
WZHU, 1969. f.2. p.209-214.
A háboru utáni helyzetben Amerikai kialakította új, "hajlékony" délafrikai politikáját.

Молодцова, Л.Н., Судьбы китайской революции.
(A kínai forradalom sorsfordulói.)
VF, 1969. f.4. 29-40.
A Kínai Népköztársaság megalakulásának 20. évfordulójára.

Тихвинский, С.А., Политика "самоусиления" правящих кругов Китая /1860-1895/.
(A kínai uralkodó körök "önmegegerősödésének" politikája, 1860-1895.)
VI, 1969. f.4. 78.98.
Ismerteti a tajping felkelés leverése utáni korszakban bevezetett jelentéktelen reformokat, a hadseregvet modernizálását, fiatalok kiküldését külföldi egyetemekre, amivel az uralkodó körök Kína belső megerősödését akarták elérni. A török reformokhoz (Tanzimat) és Japán korabeli átalakulásához hasonlítja, sikertelenségét azzal magyarázza, hogy az uralkodó klikk saját hatalmának fenntartása érdekében engedményeket tett a nagyhatalmaknak.

По поводу статьи Мао-Цзэ-дуна "О классах китайского общества".
(Mao Ce-tung cikkéről: "A kínai társadalom osztályairól".)
VF, 1969. f.6. 128-136.
Mao Ce-tung válogatott műveinek első kötetében (1951) jelent meg a cikk, amelyet eredetileg 1926-ban írt. Az 1951. évi kiadás erősen átdolgozott. Ennek kritikája.

Иванов, А.В., К вопросу об идеальных истоках маоизма.
(A maoizmus eszmei gyökereinek kérdéséről.)
VF, 1969. f.7. 42-52.
A Kínai Kommunista Párt 1969. áprilisi IX. kongresszusával foglalkozik, amely meghirdette a maoista nacionalista politikát és áldását adta a katonai-politikai fordulatra. Mao Ce-tung csoportja éles eszmei-politikai harcot folytat a nemzetközi kommunista mozgalom ellen.

Стербалова, А.А., Традиционный и современный Китай - особенности социального развития.
(A hagyományos és a jelenkori Kína - a társadalmi fejlődés sajátosságai.)
VF, 1969. f.8. 37-48.
Vizsgálja a kínai forradalom jellegét, sajátos mozgatóerőit, s a maoizmust, mint uralkodó hivatalos ideológiát.

Ленинизм и развитие демократической общественной мысли народов Востока.
(A leninizmus és a demokratikus társadalmi gondolkodás alakulása a keleti népeknél.)
VAN, 1969. f.11. 15-18.
Tudományos ülészak Bakuban.

- Никифоров, В.И., Изучение истории Китая в СССР.
(Kína történetének tanulmányozása a Szovjetunióban.)
VI, 1969. f.6. 158-168.
Főképp az 1950-es évektől kezdve megjelent munkákat tekinti át.
- Владимиров, В.В., К вопросу о советско-китайских экономических отношениях в 1950-1966 годах.
(Az 1950-1966 közti szovjet-kínai gazdasági kapcsolatok kérdéséhez.)
VI, 1969. f.6. 46-62.
Számos adalékot közöl. 1959-ben a kínai külkereskedelemnek 50 %-a a Szovjetunióval bonyolódott le, 1967-ben viszont már csak 2 %-a. Hangsúlyozza, hogy a szovjet gazdasági segítség nem volt hiba, ez a Szovjetunió elvtársi kötelessége volt. Meggyőzően cáfolja azt a kínai állítást, amely szerint a kapcsolatok a Szovjetunió számára egyoldaluan előnyösek lettek volna.
- Цветко, А.С., Культурные связи между СССР и КНР и "особый" курс маоцзедуновского руководства КНР.
(A Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság kulturális kapcsolatai és a KKP маоцетунгиста vezetőségének "sajátos" irányvonala.)
VI, 1969. f.5. 37-52.
Ismerteti az együttműködés eredményeit. Az 1953 óta fokozódó nacionalizmus 1966-ban a teljes szakításhoz vezette el a kínai pártot.
- Полонская, Л.Р., Адмой Гнош.
(Ajoy Gnoosh)
VI, 1969. f.6. 149-157.
Az 1962-ben elhunyt indiai kommunista politikus életrajzát vizsgálják fel.
- Лачатуров, И.А., Экспорт лени.
(A hazugság exportja.)
NNI, 1969. f.2. 98-106.
A latin-amerikai államokban működő amerikai tájékoztató központok tevékenységét bírálja.
- Pohl, H.: Das Textilgewerbe in Hispanoamerika während der Kolonialzeit
(A textilipar Latin-Amerikában a gyarmati időszak alatt.)
VW, 1969. t.56. f.4. 438-477.
1520-1820.
- А. Гонов, А.А., Движение тененистов.
(A tenentisták mozgalma. A brazil hadsereg demokratikus erőinek fegyveres harca 1922-1930.)
NNI, 1969. f.3. 89-99.1.
A hadsereg alsóbb tisztikarának (ezeket nevezték tenentes, a hadnagy neve után) mozgalmat mutatja be, az 1922-es, majd 1924-es felkelést, amely Prestes vezetése alatt jelentős erőket mozgósított, szövetkezett a liberálisokkal, de az 1930-as katonai államcsíny letörte a mozgalmat. Példája világosan mutatja, hogy a kispolgárság egymagában nem képes győzelmet elérni az imperializmus elleni harcban.

Ковалев, В.В., Христианские демократы и проблема аграрной реформы в Чили.

(A keresztény demokraták és az agrárreform problémája Chilében.)

VI, 1969. f.6. 80-95.

Eduardo Frei elnök kormányzata burzsoá reformista irányzatot képvisel. A földreformot egyre szűkíti. Az eredetileg tervezett 100.000 helyett csak 40.000 új paraszti gazdaságot hozott létre.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

